

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSPANYOL GRİBİNİN DÜNYA VE OSMANLI DEVLETİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Murat YOLUN

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR

Adıyaman-2012

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSPANYOL GRİBİNİN DÜNYA VE OSMANLI DEVLETİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Murat YOLUN

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR

Adıyaman-2012

ONAY

Murat YOLUN tarafından hazırlanan “İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Üzerindeki Etkileri” başlıklı bu çalışma 30/01/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]
.....
[Unvanı, Adı ve
Soyadı]
(Başkan)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

[İ m z a]
.....

[Unvanı, Adı ve
Soyadı]

Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR

[İ m z a]
.....

[Unvanı, Adı ve
Soyadı]

Yrd. Doç. Dr. Salhadin GÖK

ÖZET

Yolun, Murat, İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman, 2012.

20. yüzyılın en büyük felaketlerinden bir tanesi Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ortaya çıkan salgın hastalıktır. 1918 yılının ilkbaharında Amerika'nın Kansas City şehrinde ortaya çıkan ve İspanyol gribi olarak adlandırılan grip salgını, Birinci Dünya Savaşı'nı etkilemekle kalmamış aynı zamanda milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Savaş dönemi olması nedeniyle sosyal hareketliliğin fazla olması bu hastalığın dünyanın dört bir yanına rahat bir biçimde yayılmasını oldukça kolaylaştırmıştır. Bu dönemde pek çok insan silâh altına alındı veya mülteci olarak başka topraklara gitmeye mecbur bırakılmıştır. Salgını önlemek için yeni aşı denemeleri yapılmış ve yeni ilaçlar üretilmiştir, ancak bu çabalar gribin yayılmasını engelleyememiştir.

Bu salgın neticesinde, dünya genelinde ölü sayısı ile ilgili olarak çeşitli sebeplerden dolayı bir ihtilaf olsa da bu sayı 50 milyon civarındadır. Dünyada genel ölüm ortalaması binde 2,5 ve 5 arasındadır. Gribin yol açtığı demografik yıkımın yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'ndaki ordular bu salgından öylesine muzdarip olmuşlardır ki grip savaşın bitmesinde azımsanamayacak derecede etkili olmuştur.

İspanyol gribi hemen hemen bütün dünyayı etkilerken Osmanlı Devleti de bu salgın hastalıktan kaçamamıştır. Salgın muhtemelen Avrupa üzerinden Osmanlı'ya giriş yapıp Anadolu'nun pek çok yerine ulaşmıştır. Salgınla mücadele edebilmek için okul gibi kamuya açık mekânların kapatılması gibi önlemler alınmıştır. Mevcut kaynakların yetersiz olması nedeniyle Osmanlı'da ölenlerin sayısı ile ilgili olarak tam net bir sayı ortaya koyulamasa da şu söylenebilir: Sadece başkentte İstanbul şehremanetine göre 6403 kişi hayatını kaybetmiştir. İstanbul'daki ölü sayısı ortalaması binde 5,6'dır.

Anahtar Sözcükler:

1. İspanyol Gribi
2. Salgın Hastalıklar
3. Dünya Tarihi

4. Birinci Dünya Savaşı

5. Osmanlı Devleti

ABSTRACT

Yolun, Murat, The Impact of Spanish Influenza on the World and the Ottoman State, Master of Arts Thesis, Adiyaman, 2012.

One of the biggest disasters of 20th century is the pandemic disease that broke out towards the end of the First World War. The pandemic disease which emerged in Kansas City in the spring of 1918 and called Spanish flu not only affected the First World War but also led the death of millions. Much social mobility resulted from wartime caused this epidemic influenza to spread world widely easily. In this era, many people were called to arms or forced to move as refugee. In order to prevent the pandemic, new inoculations and drugs were tested, but these attempts failed to prevent the spread of the flu.

Despite the disagreement in the number of the world wide death resulted from this disease, it can be said that number of death was approximately 50 millions. The average number of death in the world per thousand was between 2,5 and 5. Apart from the demographic catastrophe of flu, the armies were so affected from this flu that this pandemic played a considerable role in the end of the war.

As the Spanish flu affected almost all the world, the Ottoman State suffered from it. Probably, the pandemic disease entered into the Ottoman from Europe and it led cases or death in many places of Anatolia. So as to prevent this pandemic influenza, some precautions such as closing the public domains like schools were taken. On account of the fact that present sources are inadequate, it is impossible to say the exact number of dead people of this pandemic. Nevertheless, According to the İstanbul Şehremaneti, 6403 people died in only Istanbul. The average number of death per thousand was 5,6.

Keywords:

1. Spanish Influenza
2. Pandemic Diseases
3. World History
4. The First World War
5. Ottoman State

ÖN SÖZ

Salgın hastalıklar dünya tarihinin en önemli konularından bir tanesidir. Geçmişe dönüp bakıldığında veba salgınları gibi pek çok felaket görülebilir. Tarihte veba salgınları kadar dikkat çeken olaylardan bir tanesi 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan grip salgınıdır. Grip, ciddi boyutlarda rahatsızlık vermeyen hafif bir hastalık olarak bilindi, ancak bu düşüncenin yanlışlığı, 1918 yılının ilkbaharında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Kansas kentinde ortaya çıkan İspanyol gribinin, I. Dünya Savaşı'nda devletlerin muharebe etkinliğine zarar vermesi ve geride milyonlarca ölü bırakmasıyla anlaşılmıştır. Savaş ortamının karmaşık yapısı yüzünden gribe yol açan H1N1 virüsü çok rahat bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur. Savaş dönemindeki kışlar, mülteci kampları ve siperler, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkıp geniş alanlara yayılması için elverişli şartlar sunmuştur. İspanyol gribi de buna benzer şartlardan dolayı dünyanın dört bir yanına ulaşmıştır. İspanyol gribi'nin yol açtığı etkiler göz ardı edilemeyecek kadar fazladır. Birinci Dünya Savaşı'nın tıbbi boyutu en az, askeri ve diplomatik yönü kadar önemlidir.

Bu çalışmanın esas gayesi İspanyol gribinin dünya genelindeki etkilerini inceleyerek bu salgın hastalığın Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarını daha net bir tarihsel bağlama oturtmaktır. Çalışmada grip salgınının epidemiyolojisi, sonuçları ve Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları üzerinde durulmaktadır. Gribin Osmanlı Devleti ve bazı ülkelerdeki sonuçlarını istatistikî verilere dökmek çoğu zaman zor hatta imkânsız bir hal almakta idi, çünkü kullanılan kaynakların ortak özelliği eksik ve yetersiz olmalarıydı. Zaten ülkemizde tıp tarihi ile ilgili kaynakların niceliğinde çok ciddi sıkıntılar vardır. Zira bu alanla ilgilenen araştırmacı sayısı oldukça azdır. Bu yüzden de tezin hazırlanması sırasında tıp tarihi ile ilgili yeterli kaynak bulmak bazen zor oldu. Ayrıca, temin edilen kaynakların metodolojik açıdan uygun bir şekilde kullanılması gerekiyordu. Bu anlamda beni sürekli yönlendiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümünün diğer öğretim üyelerine de katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Böyle bir tez konusu seçmemde etkili olup beni bu alanda

teşvik eden ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Prof. Dr. Zafer Toprak'a ve tez çalışmamın bir kısmını İngiltere'de National Archives'ta (Public Record Office) sürdürmem için beni Londra'ya davet eden ve metodolojik anlamda yapmam gerekenleri anlatan Prof. Dr. Mark Harrison'a da teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin yardımsever arşiv uzmanlarına, Genelkurmay Başkanlığı ATASE personeline, Kızılay arşivinde çalışan ve Osmanlıca belgelerin transkripsiyonuna yardım eden değerli arkadaşım Yunus Emre Bakırcı'ya, National Archives'ın güler yüzlü personeline, University of Cambridge'daki Medical Library'nin imkânlarını kullanmama izin veren, fakat ismini hatırlayamadığım çalışanına ve son olarak da Wellcome Library'nin I.Dünya Savaşı ile ilgili bazı birincil kaynakları incelememe izin veren personeline de sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Murat YOLUN

2012

Bu çalışma, Adıyaman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (ADYÜBAP) tarafından FEFYL2011/0009 proje numarası ile desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	v
TABLolar.....	vi
KONU VE KAYNAKLAR	1
GİRİŞ	6

BİRİNCİ BÖLÜM

HASTALIKLAR VE DÜNYA TARİHİ.....	11
1.1 SALGIN HASTALIKLARIN TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	11
1.2 SALGIN HASTALIKLAR VE TARİH YAZIMI	14
1.3 SALGIN HASTALIKLARIN DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ	17
1.4 SALGINLARIN KISA TARİHİ.....	23
1.5 SAVAŞLAR VE SALGINLAR	33
1.6 1918'E KADARKİ GRİP SALGINLARI.....	39

İKİNCİ BÖLÜM

1914-1918 DÖNEMİ	45
2.1 1918'DE DÜNYA VE OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU.....	45
2.2 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DÜNYADAKİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ SALGIN HASTALIKLAR.....	52
2.2.1 Tifüs	53
2.2.2 Sıtma (Humma).....	58
2.2.3 Tüberküloz (Verem).....	61
2.2.5 Frengi	63
2.2.5 Kolera.....	65
2.2.6 Diğer Hastalıklar	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	71
3.1 İSPANYOL GRİBİ VE MİKROBİYOLOJİ	71
3.2 ORTAYA ÇIKIŞ VE DÜNYA GENELİNE YAYILMASI.....	75
3.3 DÜNYA GENELİNDE ALINAN TEDBİRLER	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE YAYILMASI.....	95
--	----

4.1 İSPANYOL GRİBİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE ORTAYA ÇIKIŞI.....	95
4.2 İSPANYOL GRİBİNE KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NDE ALINAN TEDBİRLER.....	104
4.3 İSPANYOL GRİBİ'NİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ ETKİLERİ	110

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİ'NİN SONUÇLARI.....	118
5.1 İSPANYOL GRİBİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA ETKİLERİ.....	118
5.2 İSPANYOL GRİBİNİN DEMOGRAFİK SONUÇLARI.....	121
SONUÇ.....	132
KAYNAKÇA.....	137
EKLER.....	150
ÖZ GEÇMİŞ	160

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BDH	: Birinci Dünya Harbi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	:Cilt
Çev.	: Çevirmen
DH. EUM. AYŞ.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalem
DH. İ.U.M.	: Dahiliye İdare-i Umumiye Belgeleri
DH. MB. HPS. M.	: Dahiliye Müteferrik
DH. MKT.	: Dahiliye Mektubi Kalem
DH. UMVM.	: Dahiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
DH. MB. HPS.	: Dahiliye Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri
Ed.	: Editör
FO	: Foreign Office
Hzl.	: Hazırlayan
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalem
MKT. MHM.	: Babıali Evrak Odası Defterleri Sadaret Mühimme Kalem Evrakı
OHAC	: Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti
PRO	: Public Record Office
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
WO	: War Office

TABLOLAR

Tablo 1:Avrupa Şehirlerinde Vebadan Ölümler	30
Tablo 2: 1914 Öncesi Bazı Savaşlarda Kayıplar	38
Tablo 3: Kurtuluş Savaşı'nda Ölümler.....	39
Tablo 4:Dünya Tarihinde Etkili Olan Grip Salgınları	44
Tablo 5: I. Dünya Savaşı'nda Bazı Ülkelerde Savaş Kaynaklı Ölümler	52
Tablo 6: Bazı Ülkelerde Sıtmanın Bin Kişi Üzerindeki Etkisi	59
Tablo 7: I. Dünya Savaşı'nda Bazı Ülkelerde Tüberkülozun Artış Oranı	62
Tablo 8: Grip Virüsleri	72
Tablo 9: İstanbul Şehremaneti'ne Göre Gripten Ölümler	113
Tablo 10: 1914-1919 Arası İstanbul'da Ölümler	114
Tablo 11: Bazı Kişilere veya Kurumlara göre Dünya Genelinde Ölü Sayıları.....	123
Tablo 12: İspanyol gribinin Bazı Amerika Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler	125
Tablo 13:İspanyol gribinin Bazı Avrupa Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler	127
Tablo 14: İspanyol gribinin Bazı Afrika Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler.....	128
Tablo 15: İspanyol gribinin Bazı Asya Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler.....	129
Tablo 16: İspanyol Gribinin Bazı Okyanusya Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler	130

KONU VE KAYNAKLAR

Tıp tarihi alanında yapılacak çalışmaların siyasi, askeri ve ekonomik tarihe katkı sağlayacağı bir gerçektir. İnsan sağlığı, tarihyazımında biraz geri planda kalmış olmasına rağmen tarihin gidişatını değiştirebilen bir etkidir. Bu noktadan hareketle, “İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Üzerindeki Etkileri” ismini taşıyan bu çalışma I. Dünya Savaşı’ndaki olayların daha iyi bir biçimde anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu çalışmada grip salgınının dünya genelindeki etkisi ele alındıktan sonra Osmanlı coğrafyasındaki yansımaları ele alınacaktır. Ele alınan dönem dünya tarihinin en çalkantılı dönemlerinden bir tanesidir. Siyasi sınırların değişmesi ve yoğun nüfus hareketleri, bizi grip salgınının seyri hakkında kesin konuşmaktan alıkoymaktadır, fakat bu durum çalışmayı zorlaştırmasının yanında çalışmaya ayrı bir önem de katmaktadır.

Bu çalışmanın oluşturulmasında öncelikle mümkün olduğu kadar birincil ve ikincil kaynaklar bir araya getirilerek grip salgınının epidemiyolojisi ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Tarihsel epidemiyolojinin¹ yeni bir saha olmasına rağmen yurt dışında bu konu ile ilgili hem birincil hem de ikincil kaynak bulmak kolay olurken yurt içinde kaynak bulmak zorlaşmaktadır. Grip salgını ile ilgili araştırma yaparken önce bir okuma listesi hazırlandı ve bu listenin en başına da arşiv vesikaları yerleştirildi. Daha sonra süreli yayınlar, hatıratlar ve tetkik eserler bu listeye eklendi.

Ulaşılabilen birincil ve ikincil kaynaklar bir araya getirildikten sonra grip salgının ortaya çıkışı ve sonuçları irdelendi. Daha sonra grip salgının Osmanlı üzerindeki etkileri ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Çalışma hazırlanırken tarihsel epidemiyoloji ile ilgili kaynakların düştüğü hatalara düşmemek için mümkün olduğu kadar dikkat edildi. Geçmişteki salgınlar ile ilgili eserlerin bazıları çözümleyici bir yaklaşım sergilemekten uzak olup daha çok tasvir edici (deskriptif) bir yaklaşım tarzı ortaya koymuştur. Bu tarz yaklaşımlardan kaçınmak için bu çalışmada grip salgını ile

¹ Epidemiyoloji, hastalıkların nedenlerini, görülüş oranlarını, yayılışlarını, hastalıklara karşı önlem ve korunma yollarını inceleyen bilim dalıdır.

ilgili olup biten her şey değil, sorunsallaştırılan konuların çözümüne de çaba harcandı.

1. Arşiv Vesikaları

Tezimizde yararlandığımız arşiv kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde, İspanyol gribinin epidemiyolojisi ve bu salgına karşı alınan tedbirlerle ilgili az da olsa vesika vardır. Bu kaynaklar grip salgınının yayılma haritasının çıkarılmasına çok önemli katkılar sunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin Dâhiliye, Maarif Nezareti ve Bab-ı Ali Evrak Odası fonlarında yer alan belgeler, gribin Osmanlı'daki etkisini tespit etmekte çok önemli bir rol oynamıştır. Bu fonda eğitim ve hapishaneler gibi kamuya açık yerlerdeki grip salgını ile ilgili pek çok bilgi verilmektedir. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nın (ATASE) arşivinde grip salgını ile ilgili belgeler mevcuttur. Bu arşivin Birinci Dünya Harbi (BDH) koleksiyonu, bulaşıcı hastalıkların epidemiyolojisi ile ilgili bilgiler içermektedir. Ayrıca, buradan temin edilen belgelerden sıtma ve kolera gibi diğer bulaşıcı hastalıklar ile ilgili bilgi almak mümkündür.

Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nin veya şimdiki adıyla Türk Kızılayı'nın arşivinde yer alan belgeler, grip salgınıyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kaymakamlıklar ve esir komisyonları ile cemiyetin merkezi arasındaki yazışmalar, bulaşıcı hastalıkların etkileri ile ilgili işe yarar bilgiler içermektedir. Bu arşivden alınan belgeler gribin sivil halk arasında nasıl bir etkiye sahip olduğu ile alakalı olarak bir fikir vermektedir, lakin sadece ülkemizde mevcut olan birincil kaynakları kullanarak İspanyol gribinin tarihini yazmak mümkün değildir, çünkü mevcut kaynaklar hem nitelik hem de nicelik açısından çok yetersizdir. Bu sıkıntılı durum, Osmanlı Arşivleri'nden, ATASE Arşivi'nden ve de Kızılay Arşivi'nden alınan belgelerin ortak özelliğidir. Bu yüzden yurt dışındaki arşiv vesikalarından da olabildiğince yararlanılmaya çalışılmıştır. İngiltere'de bulunan National Archives'taki grip salgını ile ilgili tarihsel kayıtlar bu çalışmada kullanılan birincil kaynakların çeşitlenmesini ve eksik kalan kısımların tamamlanmasını sağlamıştır. İngiliz ordusu, I. Dünya Savaşı'nda Orta Doğu'dayken düzenli olarak istihbarat özetleri hazırlayarak bunları Londra'ya gönderiyordu. Bu özetler, İngiliz ordusunun

bulunduğu yerlerin sosyal ve coğrafi şartlarına kadar pek çok konuda değerli bilgiler sunmaktadır. National Archives'tan alınan belgeler arasında İspanyol gribinden bahseden vesikalar yurt içindeki arşivlerin tamamlayamadığı boşlukların doldurulmasına katkı sağlamıştır.

2. Gazeteler ve Dergiler

Döneme ait Âti, Akşam, Sıhhiye Mecmuası gibi gazeteler ve dergilerden yararlanılmıştır. Süreli yayınlar bu noktada çok elzem bir konuma sahiptir, çünkü bunlar radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının olmadığı bir dönemde halka salgınlar ile bilgi verme ve onları uyarma vazifesini görmüştür. Bu yayınlar, sadece grip değil verem ve tifüs gibi diğer bulaşıcı hastalıklar ile ilgili de bilgiler vermiştir. Dönemin gazetelerinden Âti ve Akşam gazeteleri, grip salgınının ortaya çıkışı ve halk arasındaki etkisi ile bilgi vermesinin yanı sıra arşiv kaynaklarında dahi bulunmayan hasta ve ölümlerle ilgili haberler vermiştir. Ayrıca, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından basılan Sıhhiye Mecmuası da griple ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Bu dergi, aynı zamanda diğer bulaşıcı hastalıklar ile ilgili açıklamaları da ihtiva etmektedir.

3. Hatırat

Birinci Dünya Savaşı'nda ordularda görev yapan kişilerin hatıraları gribin epidemiyolojisini ve salgına karşı alınan tedbirleri anlayabilmek için önem arz etmektedir. Mevcut askeri ve sıhhi durumu birinci ağızdan anlatan bu eserler arşiv malzemeleri kadar ehemmiyet taşımaktadır. Bu yüzden de bu çalışmada, Alman General Erich Ludendorff'un "My War Memories", Cemal Paşa'nın "Hatıralar". Osmanlı ordusunun modernize etmekle görevlendirilen Liman Von Sanders'in "Türkiye'de Beş Yıl", Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda sıhhi birliklerde görev yapan Dr. Abdulkadir Noyan'ın "Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım" isimli eserlerinden yararlanılmaya çalışıldı, lakin bunlar içinde en dikkat çekici olan Abdulkadir Noyan'ındır, çünkü yazmış olduğu eserde cephe gerisindeki grip ve kolera salgınlarından bahsederken bulaşıcı hastalıkların yayılmasından ve bunlara karşı alınan tedbirlerden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Diğer hatıratlar Abdulkadir Noyan'ınki kadar teferruatlı tıbbi bilgi içermemektedir.

4. Tetkik Eserler

İspanyol gribi ile ilgili yabancı dilde yazılmış tetkik eser bulmak konusunda sıkıntı çekilmemektedir. Akademik veri tabanları tarandığı zaman pek çok kitap ve makale bulunabilir, ancak yurt içinde bu durum oldukça sıkıntılıdır. Ülkemizde tıp tarihi ile ilgili çalışmalar tıp fakültelerinin deontoloji ve tıp tarihi anabilim dallarına hapsolmuş bir vaziyettedir. Siyasi ve askeri tarih ile uğraşan tarihçiler tıp tarihi alanına gereken önemi vermemektedir. Bunda ülkemizde tarih yazımının siyasi ve askeri olaylar merkezli olup sosyal ve iktisadi konuların biraz daha geri planda kalması ve salgın hastalıklarla ilgili çalışmaların az sayıda araştırmacı tarafından gerçekleştiriliyor olması oldukça etkilidir. Yurt içinde İspanyol gribi ile ilgili kaynakların nicelik olarak yetersizliğinden dolayı salgının epidemiyolojisini idrak edebilmek için yabancı kaynaklardan yararlanmak elzemdir. Bu yüzden de bu çalışmanın hazırlanması sürecinde Türkçe kaynakların yanında İngilizce ve Almanca kaynaklardan da faydalanıldı.

Türkiye’de İspanyol gribi ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı çok azdır. Ülkemizde bu konu ile ilgili Recep Öztürk’ün hazırladığı “1918-1919 Pandemisi” ve Berna Arda ile Ahmet Acıduman’ın beraber hazırladığı “Türk’ün H1N1’le İlk İmtihanı: 1918-1919 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü” adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Yurt dışında bu konu ile ilgili çok sayıda esere ulaşmak mümkündür, ancak bu eserlerin en önemlileri İspanyol gribinin akademik literatürde yer edinmesini sağlayan Alfred W. Crosby’nin “America’s Forgotten Pandemic” kitabı ile John M. Barry’nin “The Great Influenza” kitabıdır. Yine İspanyol gribinin mikrobiyolojik boyutuna katkıları olan Jeffery Taubenberger ve çalışma grubunun katkılarını unutmamak lazımdır.

İspanyol gribi ile ilgili çalışma yaparken hem içerik hem de metod anlamında örnek alınabilecek tezler de incelenmiştir. Abdullah Lüleci’nin “İşgal İstanbul’unda Salgın Hastalıklar” isimli yüksek lisans çalışması 1918-1920 arasında İstanbul’daki bulaşıcı hastalıkların yayılması ve bunlara karşı alınan tedbirlerle ilgili fikir vermektedir. Yine İnci Hot’un “Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı

Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)", Muharrem Uçar'ın "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi" ile Helmut Becker'in "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık" tezleri bu çalışmanın şekillenmesinde etkili olmuş ve bu tezlerin kullanmış olduğu kaynaklar yol gösterici bir işlev görmüştür. Bunlardan başka yurt dışında David Lynn Adams ve Joseph Allen Talbert gibi araştırmacıların yaptığı lisansüstü çalışmalar bu çalışmanın oluşmasına katkı sunmuştur.

GİRİŞ

Savaş; göç ve ticaret gibi insanların fiziksel etkileşimini arttırmaktadır ve bu durum mikropların kolayca yer değiştirmesine ve mutasyona uğramasına yol açabilmektedir. Savaş döneminde grip ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar oldukça yaygındı. Kışladaki ve siperlerdeki askerler ile cephe gerisindeki sivil halkın yaşam standardının göreceli olarak azalması bu tür hastalıklara davetiye çıkardı. Savaşan devletlerin orduları sadece düşman silahlarından değil aynı zamanda ölümcül hastalıkların mikropları tarafından da tehlike altındaydı. Bu durum sadece I. Dünya Savaşı'na özgü bir durum değildi. Geçmişteki pek çok savaşta da bulaşıcı hastalıklar mantar gibi ortaya çıkmıştır. Savaş ve bulaşıcı hastalıkların yol açtığı salgınlar birbirleriyle ilintilidir.

İspanyol gribi I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ortaya çıktı. Grip 1918'de başlamış ve bazı yerlerde 1920'li yılların başına kadar sürdü, ancak esas etkisini 1918'in ilk yarısında ve 1919'un başlarında gösterdi. Salgından her ülke zamansal ve mekânsal anlamda aynı ölçüde etkilenmedi. Hemen her kıtada etkili olan bu grip salgını çok ciddi siyasi, askeri ve sosyal sonuçlar doğurdu. I. Dünya Savaşı olmasaydı da bu salgın yine zuhur edebilirdi, ancak etkisi bu kadar geniş çaplı olmazdı.

İspanyol gribi çok büyük yıkımlara yol açmış olmasına rağmen, tarih yazımında çok fazla işlenmemiştir. 1914-1918 arası dönemde pek çok siyasi, diplomatik ve askeri hadise bulunduğundan bu dönemi araştıran kişiler de biyolojik faktörleri belirleyici bir unsur olarak görmekten uzaktırlar. Savaş bittikten sonra askeri birliklerde görev alan ve gripten ölenler için hastalıktan değil de vatanları için kahramanca mücadele ederken öldükleri anlatılır. Askerlerin grip gibi ufak rahatsızlıklardan dolayı yaşamını yitirmesi pek de anlatılmaya değer görülmemiştir. On milyonlarca insanın savaş için seferber edilmesi ve 10 milyona yakın askerin ölmesi daha mühim bir olay olarak takdim edilmektedir. Bilhassa, Türkiye'de tarih yazımı siyasi ve askeri olaylar odaklı bir anlayışa sahip olduğu için salgın hastalıklar gibi toplumsal ve demografik sonuçlara yol açabilen biyolojik faktörler geri planda durmaktadır. Tarihin top yekûn değerlendirilmesinde salgın hastalıkların önemi göz

ardı edilemeyecek kadar büyük olduğu söylenebilir. Salgın hastalıkların ekonomi ve siyaset gibi alanların gidişatını etkilemedeki rolü İspanyol gribinin sonuçları ile daha iyi anlaşılabilir. Bu salgın hastalığın yol açmış olduğu etki savaşın sonuçları kadar önemlidir. 1970'lerden sonra bu grip salgını ile ilgili yayınlar artmasına rağmen ülkemizde bu konu ile alakalı makale ve kitap gibi tetkik eser yok denecek kadar azdır. Bu tetkik eser sayısının azlığı grip salgınının Osmanlı Devleti'nde görülmemiş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Özellikle dünyada milyonlarca insan üzerinde bu gribin yarattığı ölümcül etki ile Türkiye'de bu konuyu değerlendiren bilimsel çalışma azlığı arasındaki ters orantı, bir problem olarak durmaktadır. Akıllara soru işareti getiren çelişkinin açığa kavuşturulması I. Dünya Savaşı'nın askeri ve sosyal boyutlarıyla beraber daha toplu bir şekilde değerlendirilmesine bir nebze de olsa yardımcı olacaktır. Bu hastalığın savaş esnasında dünyada ve Osmanlı'da yarattığı etkiler siyasal, toplumsal ve askeri olarak değerlendirilecektir. Bilhassa, bu salgının insanlar üzerinde yaratmış olduğu yıkım bu çalışmada daha ön plana çıkarılacaktır. Böylelikle, tarih yazımında çok geri planda duran tarihsel epidemiyolojiye de karınca kararınca katkı sunulabilecektir.

I. Dünya Savaşı'nda İspanyol gribinin Osmanlı Devleti'nde nasıl bir etkiye yol açtığı tam olarak aydınlatılamamıştır. İspanyol gribi bir yapboz (puzzle) olarak düşünüldüğünde bu yapbozun Osmanlı Devleti ile ilgili olan parçaları hem eksik hem de yetersizdir. Bu nedenle çalışmanın amacı İspanyol gribinin dünyadaki yayılışı ile etkilerini incelemek ve Osmanlı Devleti'ndeki görünümünü berraklaştırarak grip salgınının epidemiyolojisine katkı sunmaktır. İspanyol Gribi'nin nasıl bir ortamda ortaya çıktığının ve tam olarak tarihsel boyutta nasıl bir etkiye yol açığının öğrenilmesi, 1914-1918 arasındaki olayların hem daha net bir biçimde idrak edilebilmesini kolaylaştıracak ve hem de İspanyol Gribi'nin epidemiyolojisinin daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

İspanyol gribinden dolayı dünyada milyonlarca insan hayatını kaybetmiş ve grip salgını I. Dünya Savaşı'nı da etkilemiştir. Salt sayısal verilerden yola çıkılsa bile pandeminin kendisinin savaştan daha tehlikeli olduğunu ortaya çıkar. Savaştan

ölenlerin sayısı 8,5 milyon² civarındayken grip salgınından ölenlerin sayısının 50 milyon³ civarında olduğu söylenmektedir. Bu grip pandemisinin dünya üzerindeki epidemiyolojisi ortaya konulduktan sonra gribin Osmanlı Devleti'ni de etkilediği söylenebilir. Bu konuyla ilgili birincil kaynak eksikliği ve yetersizliği ilk başta pandeminin Osmanlı coğrafyasında etkili olmadığı intibası uyandırsa da mevcut kaynaklar bir araya getirilip harmanlandığında gribin Osmanlı'da yayılışı ve sonuçları ile ilgili çıkarımlarda ve verilere dayanan tahminlerde bulunmak mümkündür.

Bir hastalığın tarihini yazmak ve onu tarihsel bir bağlama oturtmak için titizlikle hareket etmek gerekmektedir. Tek bir hastalığın tarihini yazmak zor bir iştir. Hastalığın tanımı üzerinde doktorlar, filozoflar, antropologlar ve tarihçiler bile uzlaşmazken geçmişte ortaya çıkan bir hastalığın tarihini yazmak ve bir hastalığın günümüzdeki semptomlarına (Belirti) bakarak aynı hastalığın geçmişteki durumunu incelemek problemlidir⁴. Ayrıca, salgın hastalıklar ile ilgili bir konuyu incelemek için tıbbi terminolojide kullanılan kavramlar hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Salgın hastalıklar kendi aralarında yayılmalarına göre endemi, epidemi ve pandemi olmak üzere 3'e ayrılır. Endemi küçük çaplı ve sadece belirli bir bölgede görülen salgınları nitelendirmek için kullanılır. Endeminin temel özelliği bir toplumda alışılmış sıklıkta görülmesidir⁵. Örneğin, 1817'ye kadar kolera Hindistan'da endemik olarak bulunmaktaydı ve sadece bu ülkeye özgü bir hastalıktı. Bu tarihten itibaren bu hastalığı taşıyan patojenler (hastalık yapıcı) yayılmaya başladı⁶. Epidemi ise endemiye göre geniş alanlara ulaşan ve beklenmeyen sonuçlar yaratabilen salgın hastalıklar için kullanılır. 18. yüzyıl Avrupa'sında görülen çiçek

² Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **Civilization in the West**, New York, Pearson Education, 2006, s.828.

³ Andrew Price-Smith, **Contagion and Chaos: Disease, Ecology, and National Security in the Era of Globalization**, Massachusetts, MIT Publishing, 2009, s.60; Michael B. A. Oldstone, **Viruses, Plagues and History**, New York, Oxford University Press, 2010, s.309; C. W. Potter, "A History of Influenza", **Journal of Applied Microbiology**, S.8, 2001, s.576.

⁴ Mark Harrison, **Disease and Modern World: 1500 to the Present Day**, Cambridge, Polity Press, 2004, s.6-8.

⁵ Önder Ergönül, Enfeksiyon Hastalıkları Epidemiyolojisi, İstanbul Üniversitesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyumu, S. 60, Ocak 2008, s.34.

⁶ J. N. Hays, **Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History**, California, ABC-CLIO, 2005, s.193.

hastalığı epidemik salgın olarak değerlendirilebilir⁷. Pandemi kavramı ise çok uzak alanlara ulaşan ve çok sayıda insanın ölümüne yol açan bulaşıcı hastalıkların yarattığı salgınlar için kullanılır. 14. yüzyılda ortaya çıkan ve milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açan veba salgını pandemi olarak adlandırılabilir. Akademik literatürde İspanyol gribi epidemik veya pandemik salgın olarak adlandırılmaktadır⁸.

Gribin Osmanlı üzerindeki epidemiyolojisini ve sonuçlarını incelerken mekânsal boyuta sahip metodolojik bir problem ortaya çıktı. Grip salgını I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, yani geçiş dönemi olarak adlandırabileceğimiz bir dönemde meydana geldiği için Osmanlı Devleti'nin sınırlarını ve nüfusunu tespit edebilmek oldukça güç bir durumdu. Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki toprakları işgale uğramaya başladı. Grip salgını 1918'de başladı ama Osmanlı Devleti'nin 1918'deki sınırları ile 1920'deki sınırları aynı değildi. Osmanlı'nın 1914'teki sınırlarını veya 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndaki sınırlarını belirtmek yerine bu çalışmada bazı yerlerde Osmanlı coğrafyası kavramı kullanıldı. Böylelikle gribin Osmanlı üzerindeki etkisini mekânsal olarak bir bağlama oturtmak mümkün olabildi.

Bu yüksek lisans çalışması esas olarak 5 bölümden meydana gelmektedir: İlk bölümde salgın hastalıkların tarihteki yerinden bahsedilmiştir. Burada salgın hastalıkların tarih yazımında nasıl bir bakış açısıyla değerlendirildiği yazılmıştır. Geçmişteki veba ve kolera gibi önemli salgın hastalıklardan bahsedilerek bunların tarihin akışında ne denli önemli olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra savaşların salgın hastalıkların oluşmasında ve yayılmasında önemli olduğu düşüncesi ile savaşlar ve salgınlar arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Ayrıca, İspanyol gribine kadarki grip salgınları da kronolojik bir biçimde verilmiş ve 1889 Gribi gibi önemli salgınlardan bahsedilmiştir.

⁷ J. N. Hays, *a.g.e.*, s.151.

⁸ John M. Barry, *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History*, New York, Penguin, 2005; Matthew Smallman-Raynor, Niall Johnson ve Andrew D. Cliff, "The Spatial Anatomy of an Epidemic: Influenza in Londra and the County Boroughs of England and Wales 1918-1919", *The Transactions of the Institute of British Geographers*, C.27, S.4, 2002.

İkinci bölümde 1914 ve 1918 arasın dönemin siyasal, iktisadi ve askeri şartlarından bahsedilerek İspanyol gribini daha net bir bağlama oturtmak hedeflenmiştir. Daha sonra ise Birinci Dünya Savaşı'nda yaygın olarak görülen tifüs ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların nerelerde görüldüğü ve ne kadar insanın ölümüne sebebiyet verdiği yazılmıştır. Böylelikle, savaş sırasında sadece grip değil diğer bulaşıcı hastalıkların da yayılması ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde öncelikle İspanyol gribine yol açan H1N1 virüsünün mikrobiyolojik yapısına dair bilgi verilmiştir, çünkü grip salgının nasıl olup da bu kadar ölüme sebebiyet verdiğini idrak edebilmek için bu virüsün genetik yapısını bilmek önem arz etmektedir. Daha sonra İspanyol gribinin tek bir noktadan dünyanın dört bir yanına nasıl yayıldığı açıklanmıştır. Grip salgını yayılırken devletlerin buna karşı nasıl bir reaksiyon gösterdiği de anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde grip salgının Osmanlı Devleti'ne nereden gelmiş olabileceği üzerinde durulmuş ve bu hastalığı önlemek için alınan tedbirlerden bahsedilmiştir. Buna ilaveten salgının kaç sivil ve askerin ölümüne yol açtığı ile ilgili istatistikî veriler ortaya konulmuştur. Burada sadece grip salgınının İstanbul ve Anadolu'daki yansımalarına değil, mümkün olduğu kadar Orta Doğu'daki epidemiyolojisine de değinilmiştir.

Beşinci ve son bölümde ise gribin Birinci Dünya Savaşı'nda muharip devletlerin askerleri üzerinde yarattığı tahribattan bahsedilmiştir. Dünya genelinde ne kadar insanın ölümüne yol açtığı belli başlı ülkeler bazında tablo olarak gösterilmiştir. Verilen bu sayısal bilgiler grip salgınının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HASTALIKLAR VE DÜNYA TARİHİ

1.1 SALGIN HASTALIKLARIN TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Mikroorganizmaların tarihini insanın yeryüzünde var oluşundan önce ele almak gerekmektedir. Hastalıkların rolünü Orta Çağ'daki veba ve 19. yüzyıldaki kolera pandemileri ile sınırlamak, salgın hastalıkların insan yaşamını tarih boyunca derinden etkileyen faktörlerden bir tanesi olduğu gerçeğini göz ardı etmek anlamına gelecektir. Hastalık kavramı insan yaşamıyla ve dolayısıyla da tarih ile ilişkili bir kavramdır. Hastalık kavramının tıbbi olduğu kadar tarihsel bir boyutu da vardır. Geçmişe dönüp baktığımızda tarih dışı addedilen pek çok unsurun bizzat tarihin kendisi olduğu anlaşılabilir. Tarihin sadece siyasal, askeri ve diplomatik konulardan ibaret olan bir disiplin olarak görülmemesi hastalıkların öneminin çok daha net bir biçimde idrak edilmesini kolaylaştıracaktır. İnsanlık tarihi ve salgınlar arasında basit bir sebep sonuç ilişkisi yoktur. Bunların arasındaki münasebet karşılıklılık prensibi bağlamında incelenmesi gerekmektedir. Zira bir yandan doğanın bir parçası olan insan, faaliyetleri ile fiziksel çevresini farklılaştırırken diğer yandan insandan bağımsız meydana gelen gelişmeler tarihi etkilemektedir⁹.

Günümüzden geçmişe baktığımızda salgın hastalıkların insan yaşamının pek çok yönünü etkilediğine şahit olunmaktadır. Salgınlar siyasal otoriteleri zayıflatmakta, ticari faaliyetlere darbe vurmakta ve sosyal yaşamı felce uğratmaktadır. Bu sebepten ötürü, büyük pandemilerin iktisadi, toplumsal sonuçları bu tür felaketleri tarihsel boyutları ile ele alınmasını zorunlu kılmaktadır¹⁰.

Tarihçiler veya araştırmacılar olayları incelerken hesaplanabilir, tanımlanabilir ve kontrol altına alınabilir değişkenlere daha fazla önem atfetmektedir, çünkü olayları mantıksal bir silsile içinde açıklamak daha kolaydır¹¹. Bu yüzden de tarihçiler siyasi,

⁹ H. Erdem Çıpa, "McNeill'in Salgınlar ve Halkları Üzerine Düşünceler", **Toplumsal Tarih**, C.4, S.22, Ekim 1995, s.18.

¹⁰ Oya Dağlar, "War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire from the Balkan Wars through the Great War" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü 2004, s.15.

¹¹ William McNeill, **Plagues and Peoples**, Penguin Books, New York 1994, s.15.

askeri ve diplomatik konular gibi somut verilerin daha ön planda olduğu alanlara ağırlık vermişlerdir¹². 1800'lü yıllardaki bir tarihçi için geçmişteki medikal sorunlarla ilgilenmek o zamanın koşulları için pek kolay bir durum değildi, çünkü salgın hastalıklar gibi tıbbi olguları inceleyebilmek için doğa bilimlerindeki gelişmeleri bilmek gerekiyordu. Bir hastalığın veba mı yoksa çiçek hastalığı mı olduğunu tespit etmek ve ölen kişilerin hangi hastalıktan hayatını kaybettiğini tespit etmek kolay değildi.

Salgın hastalıkların tarihsel boyutu ile değerlendirilmesi konusunda temel olarak dört farklı yaklaşım mevcuttur. Bunlardan birincisine göre, medeniyetlerin ve imparatorlukların çökmesinde salgın hastalıklar başrol oynamaktadır. Salgınları, biyolojik boyutlarından ziyade yol açmış oldukları sonuçlar itibariyle değerlendirmek gerekir. Salgın hastalıkların sonuçları tarihsel gidişatı belirleyen en önemli maddi faktörlerin başında gelmektedir¹³. Bu yaklaşımın en önemli örneklerinden bir tanesi olarak Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupa'dan getirilen bulaşıcı hastalıklara bağışıklığı olmayan yerlilerin zaman içerisinde yok olması gösterilebilir. Cristoph Colomb'tan önce yüzlerce yıl var olmuş medeniyetler grip ve çiçek hastalığı gibi bulaşıcı hastalıkların yaratmış olduğu demografik sonuçlardan dolayı yok olmaya başlamıştır. Keşiften önce yaklaşık 100 milyon civarında yerli insan İnka, Maya ve Aztek uygarlıklarında yaşamaktaydı. Avrupa ve Amerika kıtası arasındaki etkileşim Yeni Dünya için sonun başlangıcı oldu. Orada yaşayan yerliler kızamık, grip, difteri, kızıl humma, tifo, dizanteri, Alman kızamığı (kızamıkçık), kabakulak ve menenjit gibi çeşitli hastalıkları kapmış ve nüfuslarında önemli ölçüde düşüşler gözlemlenmiştir¹⁴. Yine benzer bir durum Mısır'da M.S. 10 yüzyılda da mevcuttur. Tolunoğullarından sonra Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti olan İhşidiler veba salgınları ve kıtlık dolayısıyla bitkin bir durumda olduğundan Fatimilerin saldırısına karşı koyamadıkları için dağıldılar¹⁵.

¹² Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi:1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s.12.

¹³ Oya Dağlar, **a.g.e.**, s.32.

¹⁴ Dorothy Crawford, **Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History**, New York, Oxford University Press, 2007, s.118.

¹⁵ İlyas Gökhan, "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar" **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.17, 2007, s.268.

İkinci yaklaşıma göre salgınlar bir toplumdaki güç dengelerini, sınıf çatışmalarını ve derin toplumsal değişimleri gösteren yansıtıcılardır. Salgının olduğu yerdeki sosyolojik gruplar farklı tepkiler gösterebilirler¹⁶. Bulaşıcı hastalıkların yol açmış olduğu sonuçlar bir toplumdaki derin toplumsal fay hatlarını göz önüne serebilir. Orta Çağ'daki veba salgınlarında yabancı düşmanlığının (zenofobi) tetiklendiği görülmektedir. Örnek olarak veba salgınlarında Avrupa'nın bazı yerlerinde Yahudilerin günah keçisi ilan edilerek yakılması gösterilebilir¹⁷. Bir toplumun yaşadığı siyasal, iktisadi ve toplumsal huzursuzluklar bazı sosyolojik grupların diğer gruplara karşı olan nefretini açığa çıkarabilir.

Salgın hastalıkların değerlendirilmesi konusundaki üçüncü yaklaşım da salgınların sonuçları ile ilgilidir. Salgın hastalıklar yerleşmiş olan tıbbi teorilerin ve pratiklerin değişmesine yol açtı. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için yeni yöntemler ve ilaçlar denenmeye başlandı¹⁸. Fizik, kimya ve biyolojideki gelişmelere kadar hastalıkların tedavisinde daha çok geleneksel yöntemler kullanılmaktaydı. Daha sonraları ampirik bilgi geleneksel bilgiyi alaşağı etti. Felsefede Thomas Kuhn'un paradigma kayması görüşü ile ifade etmek gerekirse geleneksel bilgi fizik ve biyoloji gibi doğa bilimlerinde meydana gelen gelişmeler ile birlikte sorgulanmaya başlandı ve mevcut bilgiler ile pratikler değişmeye başladı¹⁹.

Dördüncü yaklaşıma göre salgınlar ve tıp, siyasal güç ile sömürgecilik için en etkili silahlardandır. William McNeill'e göre Akdeniz, Çin ve Hint uygarlıklarının etraflarındaki medeniyetleri egemenlik altına almalarında kültürel faktörlerin yanı sıra "endemik" sindirme de etkili oldu. Uygar topluluklarda endemik olarak varlığını sürdüren bir hastalık, bu hastalığa karşı biyolojik ve kültürel tecrübesi bulunmayan insanlara sirayet ettiğinde yıkıcı etkilere sahip olabilir. Bütün bunlar biyolojik bir etkenin bir toplulukta kültürel, siyasal ve demografik sonuçlara yol açabileceğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır²⁰. Bir devletin diğer devletleri siyasal, iktisadi ve toplumsal anlamda tahakküm altına alabilmesinin en önemli koşullarından bir

¹⁶ Oya Dağlar, **a.g.e.**, s.xxxii.

¹⁷ Mark Kishlansky, **a.g.e.**, s.302.

¹⁸ Oya Dağlar, **a.g.e.**, s.xxxiii.

¹⁹ Kuhn, Thomas S., "Paradigms of Scientific Evolution", **The American Philosopher**, Ed. Giovanna Borradori, Chicago, University of Chicago Press, 1994.

²⁰ H. Erdem Çıpa, **a.g.m.**, s.20.

tanesi maddi güce sahip olmaktan geçmektedir. İyi bir ulaşım ve haberleşme ağı gibi faktörlerin yanı sıra iyi bir sağlık alt yapısı emperyal devletlerin öncelikleri arasına girdi. Daha fazla asker yetiştirmek, daha fazla vergi toplayabilmek ve hâkimiyet alanını genişletebilmek için sağlıklı bireylerden oluşan bir toplum yaratmak modern devletler için elzem olarak nitelendirilebilecek bir unsur haline gelmiştir.

Avrupalılar egemenlikleri altına aldıkları Avrupalı olmayan halklar karşısında silah, teknoloji ve siyasal örgütlenme açısından büyük bir üstünlüğe sahipti. Yine de çok az sayıdaki Avrupalı göçmenin Amerika kıtasındaki onca yerel nüfusu yok etmeyi başarması sadece bu üstünlükle açıklanamaz. Amerika'da yaşayan İnka, Aztek ve Mayaların Avrupalı işgalciler karşısında silah ve örgütlenme dışında aynı zamanda biyolojik zafiyetleri de vardı. Avrasyalıların evcil hayvanlarla içli dışlı olması sonucunda evrimleşmiş mikroplar olmasaydı tarihin akışı çok daha farklı olabilirdi²¹.

1.2 SALGIN HASTALIKLAR VE TARİH YAZIMI

Geçmişte tıp tarihi ile alakalı çalışmaların pek çoğu tıbbın babası sayılan Hipokrat ve arkasında yüzlerce tıbbi eser bırakan Romalı hekim Galen gibi tıp kökenli kişiler tarafından ortaya kondu. Daha sonraki yazarlar ise tıpla ilgili klasik eserleri tasvir etmek ve bunların öne sürdükleri argümanları tartışmakla ilgilenmişlerdir. Tıpla ilgili yazılanlar sonraki kuşaklara aktarılacak amacıyla yazılmakta ve diğer bir ifadeyle didaktik amaç söz konusu idi. Tarih yazımında 18. yüzyıldaki Aydınlanma döneminden sonra meydana gelen değişimler ile birlikte medikal tarih yazımında da çeşitli değişiklikler meydana geldi. Medikal tarih yazımı da ilerlemeci ve evrensel olma iddiasında bulunmaya başladı. Örneğin, W.H. Williams'ın 1804'te yazmış olduğu "A Concise Treatise on the Progress of Medicine" eseri ilerleme fikrini merkeze alan bir kaynak niteliği taşımaktadır²². Aydınlanma ile birlikte tıbbın algılanışı konusunda çeşitli gelişmeler meydana geldi. Bu gelişmelerin birincisi doktorların geçmişte tıpla ilgili yazılmış olan eserleri bir kenara atarak deney ve gözlem sonucunda elde ettikleri bilgiyi kendi mesleklerinde kullanmaları ile ilgilidir. Hipokrat'ın ve Galen'in yazdıklarına olan körü körüne itaat

²¹ Jared Diamond, **a.g.e.** , s.276.

²² John C. Burnham, **What is Medical History**, Cambridge, Polity Press, 2005, s.2-3.

yerini ampirik bilgiye bıraktı. İkinci olarak, doğa bilimlerinde meydana gelen köklü ilerlemeler ve yeni tıbbi keşiflerle birlikte tarihçiler tıpta önemli buluşlarda veya tespitlerde bulunanlara özel bir önem atfetmeye başladı. Louis Pasteur sürekli olarak kuduz hastalığı konusundaki çalışmaları ile anılıyor. Yine aynı şekilde peynir hastalığı ile ilgili çalışmalar yapan İskoç David Bruce tıba yaptığı katkılarla isminden söz ettiriyor. Üçüncü olarak, sağlığın toplum yaşamını ve devletlerin bekasını korumadaki rolü anlaşılınca tıbbın Batı medeniyetinin asli unsurlarından bir tanesi olduğu anlaşıldı. Son olarak, medikal aktivitelerin öneminin ve katkısının artması ile beraber tıp kökenli kişiler, tıp dışındaki iyileştirme yöntemlerine savaş açtılar. Onlar için önemli olan gözleme ve deneye dayanan bilgi her daim daha güvenilir bir nitelik taşımaktaydı. Geleneksel yöntemlere dayanan ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi bilim dışı olmakla yaftalandı²³.

Tarih yazımındaki köklü ilerlemeye rağmen tarihçiler salgın hastalıklara çok az atıfta bulunmaya devam etmişlerdir; çünkü deney ve gözlem alanındaki ilerleme göz alıcı olmasına rağmen geçmişteki bir hastalığın tanısını koymak oldukça belirsiz ve karmaşık bir süreç teşkil etmekteydi. Yeterli bilginin olmaması salgınların tarih yazımında çok da dikkate alınması gereken belirleyici bir öge olmadığı düşüncesini uyandırmıştır²⁴. Salgınların yerinin, zamanının ve şiddetinin farklı olması veya değişkenlik göstermesi bunların insan yaşamını etkileyen tarih dışı faktörler olarak nitelendirilmesinde yol açtı. Orta Çağ'daki Kara Ölüm'ün bir saman alevi misali ortaya çıkıp birkaç dalga halinde yayıldıktan sonra ortadan kaybolması salgınların dünya tarihine yön veren deterministik bir faktör olamayacağı şeklinde değerlendirilmesinde etkili oldu²⁵. Başka bir deyişle, veba ve kolera gibi salgınların zamansal ve mekânsal dağılımının tespiti güç olduğundan bunların tarih yapıcı faktör olmaktan daha ziyade münferit hadiseler gibi değerlendirilmesinde rol oynadı. Ayrıca, hastalık kavramının biyolojik ve tıbbi dinamiklerin dışında sosyal ve kültürel bağlamlarının bulunması da hastalıkların tarihinin yazılmasını zorlaştırmaktadır. Hastalıkların tanısının konmasında sosyal ve kültürel farklılıklar ön plana

²³ John C. Burnham, **a.g.e.**, s.2-3.

²⁴ Robert P. Hudson, **Disease and Its Control: The Shaping of Modern Thought**, Connecticut, Greenwood Press, 1983, s. 22.

²⁵ H. Erdem Çıpa, **a.g.m.**, s.18.

çıkabilmektedir. Örneğin, 1800'lü yıllarda İngiltere'de bayanlarda histeri olarak adlandırılan bir sinir hastalığı erkeklerde hipokondri olarak adlandırılmaktaydı²⁶. Hastalıkların tanısının cinsiyet temeline veya başka bir sosyolojik kritere göre koyulması geçmişteki hastalıkların incelenmesindeki zorluklardan bir tanesidir.

Tıp tarihi başlangıçta oldukça dar bir alandı ve bu tarih alanı çoğunlukla tıp eğitimi almış kişiler tarafından icra edilmekteydi. 20. yüzyılın ilk yarısında medikal tarih yazımı tıp kökenli olmayan tarihçilerin ilgisini çekmeyi başarabildi. Özellikle iki dünya savaşı arasındaki dönemde sosyal konular üzerinde çalışmalar yapan tarihçiler tıbbi konular ile ilgilenmeye başladılar. Tıbbın toplumsal tarihi ile ilgilenen ilk tarihçiler kısmen de olsa ABD'de ortaya çıkan New History (Yeni Tarih) isimli bir akıma mensup kişilerdi. Tıbbın sosyal tarihi ile ilgilenen tarihçilerin bu alana katkısı oldukça değerliydi. Bu tarihçiler hastalık ve sağlık kavramının zaman içindeki değişimi, doktor-hasta ilişkileri, iyileştirme kavramının nasıl ortaya çıktığı gibi konularda çalışmalarda bulundular. Medikal tarih yazımına böylelikle yeni boyutlar kazandırıldı²⁷.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Yeni Sosyal Tarih Yazıcılığına (New Social Historiography) kadar tıp tarihi ile ilgili eserlerin pek çoğu doktorların ve onların çalışma grubunun yapmış olduğu çalışmalara dayanmaktaydı. Tıp tarihi daha çok tıbbi pratik ve teorik bilgileri içine alan bir sahaydı. Yeni sosyal tarih yazıcılığı ile beraber medikal tarih yazımının odak noktası doktorlardan hastalara kaymış ve hastalıklara karşı cinsiyet, sınıf ve ırk temelli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır²⁸.

Osmanlı döneminde bilhassa 19. yüzyılda Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane gibi kurumların teşkil edilmesiyle beraber tıp eğitiminde bir canlanma meydana geldi. Pek çok kitap ve benzeri eser tercüme edilmeye başlandı. Pierre Victor Renouard'ın 1846'da yazdığı *Histoire de la medecine depuis son origine jusqu'a XIXième siècle* isimli eserin bir kısmı tercüme edildikten sonra Dr. Hüseyin remzi tarafından *Tarih-i Tıb* ismiyle yayınlandı. Dr. Mehmed Emin Fehmi *Hakayık-ı Tababet* isimli eseri

²⁶ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.71.

²⁷ John C. Burnham, **a.g.e.**, s.1-6.

²⁸ Joseph Allen Talbert, **The French Experience of Pandemic Influenza During the Great War**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2001, s. 45.

yazdı. Tıp tarihi alanında 19. yüzyıldaki bu canlılığa karşın 1900'lü yılların başı sönük geçmiştir²⁹.

Türkiye'de tıp tarihi yazımı Dr. Süheyl Ünver (1898-1986) ve Dr. Feridun Nafiz Uzluk (1902-1974) ile başlatılabilir, çünkü bu kişiler tıp fakültelerinde tıp tarihi kürsüsünün kurarak bu konuyla ilgili sistematik ve akademik faaliyetlere girişmişlerdir. Dr. Süheyl Ünver tıp tarihi ile ilgili çalışmaların kurumsallaşabilmesi için pek çok gayret göstermiş ve 1940 yılında Türkiye Tıp Tarihi Cemiyeti'nin kurulmasına önyak olmuştur. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ise tıp tarihi ile ilgili 30'dan fazla Almanca ve Fransızca kitabın tercümesi ile uğraşmasına rağmen bu tercüme kitaplardan sadece 3 tanesini bastırabildi. 1943 yılında Dr. Adnan Adıvar'ın yazdığı *La Science Chez Les Turcs Ottomans* kitabı Osmanlı Devleti'ndeki bilimsel faaliyetleri anlatırken tıp tarihi ile ilgili de çok önemli bilgiler vermektedir³⁰.

1.3 SALGIN HASTALIKLARIN DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ

Bulaşıcı hastalıklar prehistorik dönemden bu yana insan yaşamını bütünsel olarak etkilemeye devam etmektedir. Dünya tarihinin bir parçası olan salgın hastalıkların ortaya çıkışı konusunda iki esas teori vardır. Birinci teori salgın hastalıkların iklim, çevre ve ortak yaşam gibi normal kabul edilen şartların değişmesinden kaynaklandığını iddia eden Miazma Teorisi'dir³¹. Buna göre havanın, toprağın ve suyun kirlenmesi insan sağlığı üzerinde olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Doktorlar tifüs, kolera, tifo ve sarıhumma gibi rahatsızlıkların çevresel koşulların ürünü olduğunu düşünmüşlerdir. Örneğin sıtmanın Orta Afrika'daki ormanların kesilmesi neticesinde yaşam alanları zarar gören sivrisineklerin kendilerine yeni habitatlar aramaya başlaması sonucunda ortaya çıktığı düşüncesi bu teori ile paraleldir. Miazma Teorisi 19. yüzyıla kadar bilim çevrelerinde daha kabul gören bir yaklaşımdı. Daha sonra doğa bilimlerinde gözlem ve deney imkânlarının artması neticesinde fizyoloji ve bakteriyoloji alanındaki çalışmalarda ilerlemeler sağlandı. Robert Koch ve Louis Pasteur'un çalışmaları ile beraber Germ (hastalık

²⁹ Feza Günergun, *Medical History in Turkey: A Review of Past Studies and Recent Researches*, 20 Aralık 2011, s.1-2, Erişim: <http://www.ihp.sinica.edu.tw/~medicine/ashm/lectures/Feza-ft.pdf>

³⁰ Feza Günergun, *a.g.e.*, s.5-8.

³¹ Paul Kupperberg, *The Influenza Pandemic of 1918-1919*, New York, Chelsea House Publishers, 2008, s.7.

yapıcı mikrop) Teorisi bilim çevrelerinde hastalıkların sebeplerini açıklamak için daha çok kullanılır oldu. Buna göre, hastalıkların ortaya çıkmasında belirli patojenler etkili olmaktadır. Pasteur ipek böceği ile yaptığı deneylerde bu haşerenin taşıdığı mikrobun hastalığın ölümle sonuçlanmasında etkili olduğunu anladı, fakat mikrobun kendisi her zaman ölüme yol açmayabiliyordu, çünkü mikroba ev sahipliği yapan kişinin vücut ısısı bile hastalığın gidişatını kayda değer biçimde değiştirebilmekteydi³². Patojenin bir mikroorganizmanın yaşamını sona erdirmesi sadece kendi mikrobiyolojik yapısı ile alakalı değildir. Diğer faktörler de etkili olabilmektedir. Hastalıkların etiyojisinin incelenmesinde bu iki teori de bilim dünyasında ne tam reddedilebilmiş ne de tam olarak kabul edilebilmiştir. Hastalıkların etiyojisini öğrenebilmek için iklim ve patojene uzaklık gibi pek çok farklı değişkeni göz önünde bulundurabilmek gerekmektedir³³. Salgın hastalıkların etiyojisinin (nedenbilim) anlaşılması görüldüğünden çok daha karmaşık ve çok farklı yönere sahiptir.

Doğada hayvanlar ve bitkiler gibi canlı varlıkların tümü hava, su, toprak gibi cansız varlıklarla kurduğu fiziksel, kimyasal ve biyolojik ilişkileri sayesinde yaşamlarını sürdürebilirler. Doğal denge her türün kendi işlevini yerine getirmesine bağlıdır. Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma ve sonrasında da endüstriyel üretim tarzına geçen insan, doğal dengeleri oldukça bozmuş, iklim değişimi, kirlilik, çölleşme, orman kaybı, türlerin yok olması, doğal kaynakların tükenmesi, toprak kaybı, asit yağmuru ve ozon incilmesi gibi çevresel sorunlara yol açmıştır³⁴.

Tropik ormanlarda biyolojik açıdan uyumlu ve dengeli bir yaşam süren insanın ağaçtan inmesi ve kendine yeni yaşam alanları belirlemesi ile insan yaşamında pek çok köklü değişiklikler meydana geldi³⁵. Dünya tarihinde pek çok büyük salgına yol açmış olan patojenlerin kökenini binlerce yıl önce avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını sürdüren insanlarda bulmamız mümkündür. Bu insanların yaşadıkları yerlerde bulunan insan kemikleri ve dişleri üzerinde yapılan

³² Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.20.

³³ R.L. Atenstaedt, "The Response to the Trench Diseases in World War I", **Public Health**, S. 121, Ağustos 2007, s. 635.

³⁴ Gülgün Tuna, "Uluslararası Örgütler ve Çevre" **Doğu Batı Dergisi**, S. 24, 2003, s.257.

³⁵ H. Erdem Çıpa, **a.g.m.**, s.19.

incelemelerde tüberküloz ve cüzzam gibi hastalıkların izine rastlandı. Bu kemikler üzerinde yapılan DNA incelemelerinde ölümcül bakteri kalıntıları bulunmuştur³⁶.

Tarımın başlaması bulaşıcı hastalıkların evrimini başlattı. Avcılık ve toplayıcılık ile geçimini temin eden insanlar daha sık yer değiştirir ve mikroplarını geride bırakıp başka yerlerde yiyecek aramaya veya avlanmaya koyulurlardı. Tarımın başlaması ile birlikte iktisadi koşullar insanları bir noktada daha uzun süre ikamet etmeye zorladı, çünkü zirai üretim yapabilmek bir noktada eski yaşam biçimine nazaran çok daha uzun bir süre ikamet etmeyi gerektiriyordu. Başka bir deyişle, tarımsal devrim bir yerde kalıcı ikamet etmeyi zorunlu hale getirdi. Bu durum, insanların içinde yaşadıkları ekolojik ortamı kirletmesinin de önünü açtı. Avcılık ve toplayıcılık yaparken de insanlar doğaya az da olsa zarar verirdi, ancak tarımın başlaması ile ortaya çıkan manzara çok farklıydı. Yerleşik yaşama geçen insanlar kendi lağım pisliklerinin içinde yaşadılar ve böylece mikroplar bir kişinin vücudundan başkasının içecek suyuna daha kolay karışma imkânı buldu³⁷. Ayrıca, at, koyun, inek gibi hayvanların da evcilleştirilmesi ile beraber insanlar hayvanlar ile daha yakın temas kurmaya başladılar. Bu durum hayvanlar ile insanlar arasındaki etkileşimi arttırarak patojenlerin miktarının artmasına ciddi bir katkı sağlamıştır.

Yiyecek, iş ve barınma insanları yeni çevreleri istila etmeye ve ekolojik sistemi tahrip etmeye zorlamaktadır. Yağmur ormanlarının yok edilmesi, nehirlerin önüne setler çekilerek barajların inşa edilmesi ve vahşi hayvanların yakalanması gibi eylemler mikropların gelişip etrafa saçılması için oldukça ideal ortamların oluşmasını sağladı³⁸. Nüfus artışıyla beraber teknik ilerlemeler insanları yaşadıkları yerlerde doğayı kendi yaşamsal çıkarları doğrultusunda dönüştürmeye zorladı. Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçilmesi, yeni yerleşim alanları ve ekilebilir alan açmak için ormanların kesilmesi, içme ve sulama suyu ihtiyacı için su üzerinde kontrol sağlanması ekolojik dengede gözle görülür ciddi değişikliklere yol açmıştır³⁹. İnsanlar toprağı sürmekle, sığır ve koyun sürülerini ehliştirmekle daha önce hiç

³⁶ Barry Youngerman, **Pandemic and Global Health**, New York, Infobase Publishing, 2008, s.13.

³⁷ Jared Diamond, **a.g.e.**, s.264.

³⁸ Dorothy Crawford, **a.g.e.**, s.186.

³⁹ Andrew Cliff, Peter Hoggett, Matthew Smallman-Raynor, **World Atlas of Epidemic Diseases**, Londra, Arnold Publishers, 2003, s. 185.

karşılaşmadıkları pek çok yeni mikropla karşılaştı. Tarım pek çok bakteriyi, virüsü ve mantarı insanların bahçelerinde evlerinde ve köylerinde bir araya getirerek ortak bir hastalık pazarı oluşturdu. Köpek evcilleştirildiğinde kızamık, inek evcilleştirildiğinde tüberküloz ve difteri insana bulaştı⁴⁰. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, yakın tarihimizde milyonlarca insanın ölümüne yol açan çiçek hastalığı, grip, verem, sıtma, kolera ve kızamık gibi hastalıklar hayvan hastalıklarının evcilleştirilmiş halidir⁴¹. İnsanlarla köpeklerin 65, sığırlar ile 50, koyun ve keçilerle 46, atlar ile 35, domuzlar ile 42, kümes hayvanları ile 26 ortak hastalığı vardır⁴². Bu istatistikî veri göz önüne alındığında insanların kendi yaşamsal çıkarları için hayvanları evcilleştirmesinin sonucunda hayvanlarda görülen patojenlerin, insanlara ne kadar çok sirayet ettiğini gösterir. Antik dönemde yaşayan insanların daha fazla yiyecek bulmak için tarım devrimini yapmaları onlara daha fazla yiyecek sağladı, ancak doğanın bu duruma tepkisi ise hiç beklenmedik bir durumdu. Patojenlerin yaşaması ve yayılması ile bu uygun ortam bireysel ve kitlesel ölümlerin daha da artmasına ciddi anlamda katkıda bulundu.

1800’de dünya nüfusunun yaklaşık olarak %2’sinden daha azı kentlerde yaşarken bu oran 1970’te %33’e ve 2000’de ise %70’lere kadar ulaşmıştır⁴³. Bu kentleşme süreci belirli bir alanda nüfus yoğunluğunun artması anlamına gelmekte ve bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkıp yayılması için elverişli bir durum teşkil etmektedir. Avrupa’da sanayileşme ile birlikte artan tüberküloz vakalarının şehirlerde yüksek olması kritik bir öneme sahiptir. Şehirlerde sanitasyon uygulamaları sanayileşmeden sonra bilhassa 19. yüzyıl Avrupa’sında uygulanmaya başlandı. Kentlerde sanitasyon hizmetleri ve halk sağlığı konusunda çeşitli eksikliklerin ve aksaklıkların yaşanması da salgınlara davetiye çıkarmaktadır. İngiltere’de 1842’de Edwin Chadwick’in yazdığı “*Report on the Sanitary Condition*

⁴⁰ Andrew Nikiforuk, **a.g.e.**, s. 27.

⁴¹ Jared Diamond, **a.g.e.**, s.263.

⁴² Kenneth F. Kiple, “The History of Diseases”, **Cambridge History of Medicine**, Ed. Roy Porter, New York, Cambridge University Press, 2006, s.14.

⁴³ Andrew Cliff, Peter Hoggett, Matthew Smallman-Raynor, **a.g.e.**, s.184.

of the Laboring Population in Britain” çalışmasından sonra halk sağlığı ve hijyen konusunda çok önemli mesafeler kat edildi⁴⁴.

İnsan sağlığı ve patojenlerin geçmişi hakkında yapılan çalışmaların sonuçları oldukça şaşırtıcıydı. Geçmişte avcılık ve toplayıcılık yaparak yaşayan ilk insanlar fiziksel anlamda çok daha dinç idi. 10,000 yıl önce toprağın işlenmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi ile beraber nüfus kayda değer ölçüde arttı, ancak ortalama bir bireyin sağlığında çeşitli bozulmalar meydana geldi. Tarım devriminden ve hayvanların evcilleştirilmesinden sonra yaşayan insanlar üzerinde yapılan çalışmalarda iskeletlerin kısaldığı ve iskeletlerde daha fazla kronik rahatsızlık görüldüğü tespit edilmiştir⁴⁵. İnsanın yaşamsal çıkarları uğruna yaşadığı ortamın ekolojik dengesini bozmasının bedeli daha fazla hastalık oldu. Daha fazla yiyecek bulmaya çalışan insan doğanın düzenine deyim yerindeyse çomak soktu. Bunu yaparken de daha fazla patojenin insanlara sirayetini kolaylaştırdı.

Barry Youngerman’a göre hastalıklara yol açan patojenler esas olarak 6 farklı şekilde bulaşıcılık göstermektedir:

1.İnsandan İnsana

Bulaşıcı bir hastalığa yakalanan kişiden diğer kişilere bulaşma yoludur. Grip ve frengi gibi hastalıklar bu şekilde bulaşmaktadır. İnsanların aynı mekânı paylaşmaları, aynı havayı solumaları insandan insana bulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Tarım devrimi ve Sanayi Devrimi ile beraber belirli toprak parçası üzerinde daha fazla nüfusun ikamet etmesi, patojenlerin insandan insana geçmesini inanılmaz ölçüde kolaylaştırdı. İnsanların aksırması ve öksürmesi gibi davranışlar vücut içindeki patojenlerin diğer kişilere aktarılmasını kolaylaştırmaktadır.

2. Böcekten İnsana

İnsanın yaşam alanında bulunan haşereler fiziksel olarak küçük olmalarına rağmen halk sağlığı için ciddi tehlike teşkil etmektedir. Ancak mikroskop gibi gelişmiş gözlem araçları görülebilen parazit ve organizmalar böcekler sayesinde daha

⁴⁴ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O’Brien, **a.g.e.**, s.654.

⁴⁵ Barry Youngerman, **a.g.e.**, s.14.

geniş alanlara yayılabilir. Dünya tarihinde en büyük felaketlerden bir tanesi olan veba salgınlarında pireler “yersinia pestis” adlı bakterinin farelere ve insanlara taşınmasında başrol oynadı. Yine aynı şekilde sivrisinekler de sıtmanın böcekten insana taşınmasını sağlamaktadır.

3. Hayvandan İnsana

Hayvanlar evcilleştirilmeden önce avcılık ve toplayıcılık döneminde insanların kendi geçimlerini sağlayabilmek için hayvanlarla fiziksel temas kuruyorlardı, ancak hayvanlarla fiziksel temas onların evcilleştirilmesinden sonra daha da yoğunluk kazandı. Bir hayvandan faydalanabilmek için onu yerleşim alanı yakınında tutmak, patojenlerin fiziksel temas veya daha farklı biçimde insanlara sirayet etmesinin yolunu açmıştır. İnsanların hayvansal ürünleri tüketmesi o gıdalarda bulunan bakteri veya virüslerin insan vücuduna nüfuz etmesine yol açabiliyordu. Örneğin süt ürünlerinde bulunan brucella bakterisi, bu gıdaları tüketen insanlara bulaşabiliyordu.

4. Gıdadan Canlılara

Tarım devrimi ve endüstri devrimine paralel olarak suyun ve toprağın kirlenmesi ile birlikte çeşitli gıdalarda insan sağlığını tehdit eden patojenlerin sayısı ciddi anlamda artmıştır. Tarım devriminden sonra kırsal bölgelerdeki atıkların zirai bölgelere yakın olması ve sanayileşmiş yerlerde suların kirlenmesi gibi hadiseler insanlar için sıhhi anlamda ciddi zararlara neden olmuştur. Örnek olarak vermek gerekirse, kanser ve kalp rahatsızlıkları gibi hastalıklar antik dönemde de görülmekteydi, lakin son iki yüzyılda hızlı sanayileşmeyle beraber bu tür hastalıklara yakalananların oranı antik dönemlerle mukayese edildiğinde gıdaların canlılar arasında yaratmış olduğu tahribat ortaya çıkacaktır⁴⁶.

5. Anneden Çocuklara

Annenin taşımış olduğu rahatsızlıklar bir sonraki kuşaklara genetik yollarla veya fiziksel temas vasıtasıyla aktarılabilmektedir. Annenin hamileliğinde, bebeğin doğumunda ve emzirilmesinde hastalık çocuklara geçebilmektedir. Örneğin, frengiye

⁴⁶ Kenneth F. Kiple, **a.g.m.**, s.41.

yakalanmış bir kadının doğum yapması bebeğe de bu hastalığın sirayet etmesine yol açabilmektedir. Ayrıca Hepatit B virüsü de anneden bebeğe bulaşabilmektedir⁴⁷.

6. Medikal İşlemlerden Doğan Bulaşıcılık

Bu tür bulaşıcılık tıbbın gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan bir türdür. Organ nakli ve kan nakli gibi medikal süreçlerden sonra donörde veya kadavrada bulunan patojenler alıcıya geçebilir. Verilen kanda veya organda AIDS'e yol açan HIV'in bulunması alıcının hayatını risk altına alabilir⁴⁸.

Genel bir değerlendirme yapıldığında salgınların da en az insanlar kadar hızlı hareket edebildiğini göstermektedir. Ticaretin at veya deve sırtında yapıldığı dönemlerde patojenlerin yayılma hızı oldukça düşüktü, ancak 19. ve 20. yüzyılda ulaşım alanındaki baş döndürücü gelişmeler insan yaşamını bir yandan kolaylaştırırken diğer yandan da salgınların başka yerlere daha hızlı ulaşmasının yolunu açtı. Britanya ve Avustralya arası mesafe 19. yüzyılda yelkenli gemi ile 100 gün iken 20. yüzyılın başlarında bu noktaya seyahat süresi buharlı gemiyle yaklaşık 50 gün oldu⁴⁹. Ulaşım araçlarının gelişmesi ile birlikte dünya üzerinde iki nokta arasındaki mesafe çok kısa bir sürede aşılabildi. Bu durum insanların sadece mal alışverişinde bulunmasına değil aynı zamanda barındırdıkları mikroorganizmaların diğer insanlara daha hızlı bulaşmasının yolunu açmıştır.

1.4 SALGINLARIN KISA TARİHİ

Salgın hastalıkların tarihi oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır, çünkü salgınlara yol açan mikropların insanlık tarihinden daha eski olduğu kabul edilmektedir⁵⁰. Dünya tarihinde kayıtlara geçen ilk salgın Hitit uygarlığındadır. M.Ö. 14. yüzyılda Hititlerde halkı perişan eden ve 20 yıl süren bir veba salgınından bahseden tablet vardır⁵¹. Bu tablet üzerine yazılan duada ise vebanın 20 yıl boyunca Hitit ülkesinin kıldığı yazılmıştır.⁵² Ayrıca bu duada Hitit kralı I. Şuppiluliuma

⁴⁷ Barry Youngerman, **a.g.e.**, s.13.

⁴⁸ Barry Youngerman, **a.g.e.**, s.12-13.

⁴⁹ Dorothy Crawford, **a.g.e.**, s.191.

⁵⁰ Orhan Kılıç, **Eski Çağdan Yakın Çağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, Elazığ, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004, s.12.

⁵¹ Barry Youngerman, **a.g.e.**, s.14.

⁵² Füzüzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK Yayınevi, 1991, s.106.

döneminin olayları da anlatılmaktadır⁵³. Tukidides'in anlattığına göre M.Ö. 430 yılında Peloponez Savaşı esnasında bir salgın Atina'yı vurdu. Bu salgının veba⁵⁴ olup olmadığı tam olarak tespit edilememiştir. Yine de bu salgın Atina Vebası olarak da adlandırılmaktadır. Atina halkının %30'u bu felaket karşısında hayatını kaybetti. Salgına yol açan bulaşıcı hastalığın çiçek hastalığı olma ihtimali de bulunmaktadır⁵⁵.

Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyıldaki Hindistan seferinde başarısız olmasındaki en önemli faktörlerden birisi de çiçek hastalığının Makedonya askerleri üzerinde yaratmış olduğu yıkımdır⁵⁶. Çiçek hastalığı askerler arasında yayıldığı için İskender'in ordusunun muharebe kabiliyetinde çok ciddi kayıplar oldu. Tevrat'ta hastalıklardan çok sık bahsedilmekte ve İncil'de de veba ve hummaların adı sıkça geçmektedir. Tevrat'ta salgın hastalıklar; kıtlık ve kılıçtan geçirme gibi felaketlerle sürekli olarak birlikte anılıyor⁵⁷. Matta, Markos ve Luka İncil'lerinde de Hz. İsa'nın cüzamlı bir hastayı iyileştirdiği yazmaktadır⁵⁸.

Bulaşıcı hastalıklardan Roma İmparatorluğu da çok etkilendi. Antik çağın bu büyük siyasi gücü eski dünyanın merkezi olarak kabul edilebilecek Akdeniz'e hakim bir konumda olduğundan salgınlardan kaçınması imkânsız bir hal alıyordu. Antik Roma'nın en önemli meselelerinin başında sıtma gelmekteydi. Sıtma Roma'da sadece biyolojik anlamda değil ekonomik verimlilik, tarımsal değişme ve demografik yapı üzerinde de olumsuz etkilere yol açmıştır. Sıtma burada ortalama yaşam süresini kısaltmış ve ölüm oranlarını yukarı çekmiştir. Sıtma'nın Roma tarihindeki yeri henüz bütün yönleriyle açığa çıkartılamamıştır⁵⁹. Roma İmparatorluğu'na musallat olan biyolojik felaketlerden bir tanesi de vebadır. Bu hastalık Roma'nın pek çok

⁵³ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2009, s.300.

⁵⁴ Veba hastalığına Yersinia Pestis isimli bir bakteri yol açar. Hastalıklı fareler bu bakteriyi pireye bulaştırır ve daha sonra insanlar solunum veya temas yoluyla bu hastalığı kapabilirler. Hijyen koşullarının iyi olmaması, temiz yiyecek ve giyecek imkânının bulunmaması, temiz havanın mevcut olmaması gibi durumlar mikropların yayılmasını kolaylaştırır. Vebanın daha çok liman kentleriyle beraber yoksul insanların yaşam alanlarında görülmesi bu salgın hastalığın epidemiyolojisi hakkında önemli bilgi verir. Dorothy Crawford, **Deadly Companions, How Microbes Shaped Our History**, New York, Oxford University Press, 2007, s.101-103.

⁵⁵ J. N. Hays, **a.g.e.**, s.1.

⁵⁶ Andrew T. Price-Smith, **Contagion and Chaos: Disease, Ecology, and National Security in the Era of Globalization**, Massachusetts, MIT Publishing, 2009, s.46.

⁵⁷ **Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit**, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1985, s.763.

⁵⁸ **Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit**, a.g.e., s.8.

⁵⁹ J. N. Hays, **a.g.e.**, s.9.

bölgesinde kendisini göstermiştir. Romalı şair Seneca, Oedipus isimli eserinde Thebai'deki vebanın, ölümün kendisinden daha ağır olduğunu söylüyor⁶⁰. Belli bir dönem göz kamaştırıcı askeri bir yapıya sahip olan Roma ordusu da bulaşıcı hastalıklardan dolayı zaman zaman zayıf olduğu için çeşitli önlemler almak zorunda kaldı. Örneğin hastaneler Roma kale mimarisinin en önemli unsurlarından bir tanesi oldu⁶¹. Roma'yı en çok etkileyen salgınların başında Antonine Vebası gelmiştir. M.S. 165-180 arasında görülen bu salgın Roma'nın yaklaşık dörtte birini yok etti. Bu veba salgını Uzakdoğu'da Japonya hariç pek çok yerde yıkıcı etkilere yol açmıştır. Japonya'nın bir ada olması Japonları bu felaketten bir nebze de olsa korumuştur⁶².

452 yılında 2. Batı Roma seferine çıkan Atilla 100,000 kişilik ordusuyla Roma'ya yaklaştığında saray, senato ve halkta büyük bir endişe uyandı. Papa Leo başkanlığında bir barış heyeti oluşturuldu ve bu heyet Atilla'dan Roma'yı esirgemesi ricasında bulundu. Kıtık ve salgın hastalıkların zorlamasıyla Atilla bu heyetin ricasını kabul etti. Bulaşıcı hastalıkların kendi ordusunda yarattığı tahribattan çekinen Atilla seferini yarıda kesti⁶³.

M.S. 6. yüzyılda Orta Asya'dan İpek Yolu kanalıyla Avrupa'ya ulaşan ve Jüstinyen Vebası olarak nitelendirilen pandemi, Akdeniz havzasında milyonlarca insanın ölümüne yol açtı. Bu bölgede yaşayan insan sayısı takriben %25 azaldı. Bu durumsa tarımsal üretimde iş gücü eksikliğine yol açtı. Suriye'den Trakya'ya kadar tarımsal ürünleri hasat edecek emek kıtlığı iktisadi bir bunalıma yol açtı. Bu salgın Bizans İmparatorluğu'nda mevcut toplumsal, ekonomik ve politik düzeni sarsmakla kalmadı aynı zamanda devlet- toplum ilişkisinin de dönüşümünü sağladı. Salgınlar Bizans'ın diğer toplumları kendi emperyal sistemi içinde hazmetmesini, kendisini koruyabilmesini ve dışarıdan gelen saldırılara karşı direnç gösterebilmesini olumsuz

⁶⁰ Paul C. Perrin v.d., "Preparing For an Influenza Pandemic:Mental Health Considerations" **Prehospital and Disaster Medicine**,C.24, S.3, s.223.

⁶¹ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.4.

⁶² Kenneth F. Kiple, **a.g.m.**, s.20.

⁶³ Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C.1, Ankara ,Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.48.

etkiledi. İmparator Jüstinyen'in Roma'yı tekrar diriltme gayesi ise bu yıkıcı salgınlardan sonra bir hayal olarak kaldı⁶⁴.

Orta Çağ'da vebadan sonra en yaygın olan hastalıklardan bir tanesi de cüzzamdı⁶⁵. Bu hastalığın Hindistan'dan Avrupa'ya getirildiği düşünülmektedir. Avrupa tarihinde 1090 ile 1363 arası dönem cüzzamın en yaygın olduğu zaman dilimi olduğu için bu dönem "*The Great Leper Hunt*" (Büyük Cüzzam Avı) olarak nitelendirilmektedir. Avrupa'da Orta Çağ'da cüzzamlı kişiler toplum tarafından cadılar ve Yahudiler gibi sapkın görülerek toplumdan dışlandı ve bu tarihlerde cüzzamlılar toplanarak *leprosarìa* denilen özel bir yerde tutuldular⁶⁶. Cüzzamlı hastaların toplumdan dışlanmaları sadece Avrupa'ya özgü bir durum değildi. Doğu Asya'da ve Hint yarımadasında da cüzzamlı bir insanla evlenmek yasaklanmıştı. Cüzzamlı hastalar günahkâr insanlar olarak görülürdü. İslam toplumları, cüzzamlı hastalara yaklaşımda istisnai bir yere sahipti. Müslüman toplumlarda görülen cüzzam vakalarında hasta kişiler ne sürgün edildi ne de sapkın insanlar olarak değerlendirildi⁶⁷.

Dünya tarihinde en dikkat çeken salgınlardan biri 14. yüzyılda Avrupa nüfusunun yaklaşık olarak 3'te 1'ini yok eden veba salgınıdır. Bu pandemi Orta Asya'dan başlayarak Çin ve Hindistan'a, buradan Kafkasya ve Kırım'a ve birkaç yıl sonra da Mısır, Sicilya, Kuzey Afrika ve Avrupa'ya sıçradı. Bu pandemi o denli dehşet vericiydi ki Avrupa tarihinde *Kara Ölüm (The Black Death)* olarak nitelendirilmektedir. Salgın, etkili olduğu yerlerde kitlesel ölümlere yol açarak Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal yaşamını felce uğratmış, Avrupa'nın demografik yapısını ciddi manada değiştirmiş ve iktisadi yaşamda da ticari faaliyetlere darbe vurmuştur. Bu dehşet verici salgına bir de yiyecek kıtlığı eklenince insanlık tarihinin

⁶⁴ Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.39.

⁶⁵ Cüzzam, Hansen basili isimli bir mikroorganizmanın yol açtığı bu hastalık deride çeşitli deformasyonlara yol açarak kendisini göstermektedir. Derideki bu belirtiler hastaların toplumsal olarak etiketlenerek (sosyal stigmatizasyon) dışlanmasına yol açabilmektedir. Bu hastalık modern tıpta tedavi edilebilmesine rağmen Myanmar ve Güney Amerika gibi yerlerde çok yaygındır. Sheldon Watts, **Epidemics and History: Disease, Power, and Imperialism**, New Haven, Yale University Press, 1999, s.40-83.

⁶⁶ Sheldon Watts, **Epidemics and History: Disease, Power, and Imperialism**, New Haven, Yale University Press, 1999, s. 49-50.

⁶⁷ Ann G. Carmichael, "Leprosy", **The Cambridge World History of Human Diseases**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 838.

en korkutucu manzaralarından biri ortaya çıktı. Kara Ölüm'ün Orta Asya'dan ticaret kervanları veya deniz yoluyla Avrupa'ya geldiği tahmin edilmektedir. Salgın ilk olarak Messina gibi deniz ticaretinde etkin olan şehirlerde görülmüştü⁶⁸. Bu salgın daha sonra kuzeye doğru yayılarak İngiltere'de ve Fransa'da da etkisini hissettirmiştir. Vebanın insan yaşamını bu denli tahrip etmesinin ana sebebi, hastalığın 19. yüzyıla kadar epidemiyolojisi hakkında çok fazla fikir sahibi olunamamasıdır. 1894'te Shibasaburo Kitasato ve Alexandre Yersin isimli araştırmacılar vebaya yol açan bakteriyi bularak vebanın etiyojisi ile ilgili önemli katkılar sundular⁶⁹.

Bu veba pandemisi Orta Asya'da Altın Ordu Devleti'nin çöküşünde de önemli rol oynadı. Altın Ordu'nun son aşaması olan "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde siyasal kargaşanın yanı sıra vebada Altın Ordu'nun toprak ve siyasal bütünlüğünün bozulmasını ciddi anlamda hızlandırmıştır⁷⁰.

Kara Ölüm, devletlerin siyasal, iktisadi ve demografik yapısına zarar vermekle kalmadı aynı zamanda toplumsal gruplar arasındaki ilişkiyi de etkiledi. Veba Avrupa'da yayılmaya başladığında çeşitli ülkelerdeki bazı Yahudiler şehir suyunu zehirlemekle suçlanmış ve birkaç Alman kentlerinde günah keçisi ilan edilerek öldürülmüştür⁷¹. Sadece Yahudiler değil Avrupa kıtasının muhtelif yerlerinde de Romanlar pek çok farklı toplumsal gruplar tarafından baskı altına alındı. Buna benzer şekilde 1630'daki veba dalgasında İspanya'daki Fransızlar zehir saçan insanlar olarak damgalanmış ve İspanya kralının emriyle ülke içindeki bütün Fransızlar fişlenmiştir⁷². Veba salgınları azınlıkların hedef tahtasına oturtulmasında ve zenofobinin yayılmasında önemli rol oynadı. Avrupa'da yaşanan bu durum bulaşıcı hastalıkların bireyler ve farklı toplumsal grupların ilişkilerini nasıl etkilediğini gözler önüne seriyor. Bu tür durumlarda, salgınlar doğrudan zenofobiye yol açmaktan ziyade farklı sosyal grupların birbirine duyduğu düşmanlığı açığa

⁶⁸ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.302.

⁶⁹ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.130.

⁷⁰ Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.726.

⁷¹ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.302.

⁷² Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.42.

çıkarması veya bu düşmanlığın dozajının artırılması ile alakalıdır. Bir toplumdaki salgın hastalıklar gibi çok ciddi bir kriz durumunda gün yüzüne çıkabilmektedir.

14. yüzyıldaki bu korkunç veba pandemisi siyasal kurumları halk sağlığı konusunda önlemler almaya zorladı. İtalyan şehir devletlerinde salgınları kontrol altına alabilmek ve kendi topraklarından uzak tutabilmek için çeşitli kurumsal yapılanmalar teşkil edildi. Milano’da 1348 yılında Halk Sağlığı Komisyonu kuruldu. Daha sonra karantina uygulaması Milano dükü Bernabo Visconti tarafından Mantova ve Ragusa kentlerinde de yürürlüğe sokuldu. Daha sonra bu uygulama Marsilya tarafından da benimsendi ve 1383’te uygulanmaya başlandı⁷³.

14. yüzyıldaki veba pandemisi sadece Avrupa’da değil Orta Doğu’da da etkili olup sosyal ve siyasi sıkıntıların doğmasına yol açtı. Kara Ölüm Mısır’da tarımsal üretimin önemli oranda düşmesine yol açarak Memlûkların tarımdan aldığı verginin azalmasına yol açtı. Memlûkların otoritesinin sarsılması, gelecekteki Osmanlı idaresinin Mısır’a kolay bir biçimde yerleşmesinin önünü açtı. Osmanlı Devleti 1517’de Mısır’ı aldığı anda karşısında çok kuvvetli bir siyasal otorite mevcut değildi⁷⁴.

Amerika kıtasının keşfinden hemen sonra İnkalar gibi Amerikan yerlilerinden pek çoğu, Avrupa’dan gelen tüberküloz ve çiçek hastalıklarına bağışıklığı olmadığı için hayatlarını kaybetmiştir. Yerlilerin karşılaştığı bu hastalıklara ilaveten suççuğu, hıyarcıklı veba, sıtma, tifo, kolera ve grip gibi hastalıklar da eklenebilir. Yeni Dünya’nın keşfinden sonra burada başlayan ilk salgın 1493’te başlayan domuz gribiydi⁷⁵. Daha sonra bu kıtadaki salgın silsilesi devam etti. Amerika’daki salgınlar yerli nüfusta azalmaya yol açınca bu demografik kaybı telafi edebilmek için Afrika’dan köle getirildi. Bu durum transatlantik köle ticaretini geliştirirken diğer yandan da bu köleler Afrika’daki sarıhumma ve farklı bir sıtma hastalığını yeni yaşam alanlarına taşıdılar⁷⁶. Avrupalılar tropik bölgeleri sömürgeleştirirken sarıhumma gibi hastalıklar bu süreci yavaşlatıyordu. Avrupalılar silah, teknoloji ve siyasal örgütlenme açısından Avrupalı olmayan halklar karşısında çarpıcı bir

⁷³ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.43-44.

⁷⁴Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010, s. 192; Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.40.

⁷⁵ Kenneth F. Kiple, **a.g.m.**, s.10.

⁷⁶ Kenneth F. Kiple, **a.g.m.**, s. 27-29.

üstünlüğe sahip olmasına rağmen bu biyolojik faktörler sömürgeleştirmeyi oldukça zorlaştırmıştır⁷⁷.

Avrupa'dan Amerika kıtasına çiçek hastalığı ve grip gibi bulaşıcı hastalıklar giderken Amerika kıtası da Frengi'yi Avrupa'ya gönderdi. Bir tür zührevi hastalık olan frenginin Amerika kıtasından Avrupa'ya geldiği sanılıyor, çünkü Yeni Dünya'ya giden kâşifler Avrupa'ya döndükten kısa bir süre sonra frengi salgını kıta Avrupa'sında baş gösterdi⁷⁸, lakin frenginin kaynağının Amerika kıtası olduğu tartışılan bir konudur ve dolayısıyla tam anlamıyla kesinlik kazanmış değildir⁷⁹.

Daha sonraki yüzyıllar boyunca veba Avrupa'da çeşitli zamanlarda salgınlara yol açtı. 17. yüzyılda İtalya'da patlak veren veba pandemileri önceki yıllara kıyasla iyi bir biçimde kaydedilmiştir. Vebanın Akdeniz'deki liman kentlerinde ve bilhassa Venedik ve Floransa gibi İtalyan şehir devletlerinde etkili olması buradaki siyasal yapıların karmaşık ve gelişmiş bir yönetim anlayışına sahip olmalarında etkili oldu⁸⁰. Devletler kendilerinin siyasal, toplumsal ve iktisadi yapısına büyük bir darbe indiren bu salgınlara başa çıkabilmek için gerçek manada sofistike bir devlet aygıtı oluşturmak zorundaydılar. Her salgında ticaretin aksaması ve siyasal otoritenin sarsılması şehir devletlerini pek de memnun eden gelişmeler değildi. Salgın hastalıklar siyasal otoritelerin halka hizmet götürme kapasitesini zedeledi ve onların meşruiyetlerine de bir darbe indirdi. Bu durum, devletleri düzeni tekrar sağlayabilmesi için otoriter bir tutum takınmaya zorladı⁸¹. Tekrar eden salgınlar neticesinde patojenlerin yayılmasında öncü rol oynayan uluslar arası ticaretin denetlenmesi ve karantina yönteminin uygulanması fikri ağırlık kazandı. Karantina uygulamasının Avrupa'da geniş çaplı bir biçimde uygulanması 18. yüzyıldaki veba salgınlarından sonraki döneme denk gelmektedir⁸².

Tablo 1 'de Daniel Panzac'ın şehir nüfusları ile beraber verdiği vebadan ölüm rakamları ve oranları felaketin boyutları hakkında bilgi vermektedir. Tabloda dikkat

⁷⁷ Jared Diamond, **a.g.e.**, s. 276.

⁷⁸ William McNeill, **Dünya Tarihi**, Ankara, İmge Yayınevi, 2005, s. 473.

⁷⁹ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.365.

⁸⁰ J. N. Hays, **a.g.e.** s.105.

⁸¹ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s. 43.

⁸² Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.597.

edilirse bu kentlerin hepsi Akdeniz ülkelerinde yer almakta ve çoğunun da Akdeniz ile sınırı vardır. Liman kentlerinin yoğunlukta bulunduğu Akdeniz, bulaşıcı hastalıkların dünyaya yayıldığı bir bölge niteliğindedir. Diğer bir ifadeyle, Akdeniz havzası eski dünyanın merkezi olduğu kadar biyolojik felaketlerde de merkezi bir konumda yer aldı. İtalya’da sağlık hizmetleri gelişmiş olduğundan veba salgınlarından ölümler çok dikkatli bir şekilde kaydedilmiştir. Orta Çağ’da İtalya’nın güneyindeki Salerno bölgesi tıbbın merkezi niteliğindedir. Burası Yunan, Roma ve Arap tababetinin birleştiği bir noktaydı⁸³. Veba salgınları neticesinde İtalya’nın nüfusu 1600–1650 yılları arasında 13 milyon 100 binden 11 milyon 400 bine düşmüştür⁸⁴.

Tablo 1:Avrupa Şehirlerinde Vebadan Ölüm⁸⁵

Şehirler	Yıllar	Şehir Nüfusu	Vebadan Ölüm	Ölüm Oranı
Lyon	1628	100,000	50,000	%50
Milano	1630	130,000	60,000	%46
Verona	1630	53,000	30,000	%57
Venedik	1631	141,000	46,000	%30
Barcelona	1651	44,000	20,000	%45
Napoli	1656	300,000	150,000	%50
Cenova	1657	100,000	60,000	%60
Marsilya	1720	100,000	50,000	%50
Messina	1743	40,000	28,000	%70

Orta Çağ’da vebaya karşı uygulanan tedavilerin psikolojik fayda dışında hiçbir yarar sağlamadığı söylenebilir. Modern tıbbın gelişmediği dönemlerde salgınlara karşı alınan önlemler pek de işe yarar nitelikte değildi.⁸⁶ Avrupa’da bazı insanlar bu tür hastalıkların Tanrı tarafından ceza olarak gönderildiğini, maddi ve manevi anlamda itidalli yaşamayla bu tür biyolojik felaketlerden kaçınabileceğini

⁸³ Vivian Nutton, “The Rise of Medicine”, **The Cambridge History of Medicine**, Ed. Roy Porter, New York, Cambridge University Press, 2006, s.63.

⁸⁴ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s. 26.

⁸⁵ Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.185.

⁸⁶ H. Erdem Çıpa, **a.g.m.**, s.20.

düşündü⁸⁷. Oysaki pandemilere karşı kullanılacak en güçlü silah bilgiydi. Salgınlara yol açan mikroorganizmaların tespit edilip izole edildikten sonra gerekli aşılarda ve ilaçların üretimi daha çok 19. yüzyıl sonrasına ait bir süreçti⁸⁸. Başka bir deyişle, modern tıp gelişinceye değin veba gibi salgınlar karşısında insanlar geleneksel yöntemlere başvurmaya devam ettiler ya da pandemileri Tanrı tarafından kendilerine gönderilmiş bir ceza olarak düşündüler, lakin bu düşüncenin her yerde geçerli olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar da dâhil olmak üzere yaşayanlar veba salgınına karşı tam anlamıyla pasif ve kaderci (fatalist) bir tutum takınmıyorlardı⁸⁹. Bir yerde salgın patlak verdiğinde insanların sergileyebildiği ilk ve en kolay davranış kaçmaktır. Osmanlı'da da bunu yapanlara rastlayabiliyoruz. Örneğin, 1676'da İngiliz seyyah John Covel Edirne'deki veba salgınında canını kurtarmak için kaçan Müslümanlardan bahsetmektedir⁹⁰.

Veba, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı toplumunda çok büyük bir sorun olarak kaldı. 1785'te Mısır nüfusunun 6'da 1'i öldü. Kentlerde bulunan insanlar belirli aralıklarla veba salgınlarından muzdarip oluyordu. Osmanlı Devleti'nde dış dünya ile sürekli ilişki içinde bulunan kentler veba salgınlarında ortalamanın üzerinde kayıplarla karşılaşabiliyordu. Örneğin İzmir ve Selanik'te veba daha etkili oldu. Yine aynı şekilde kervan yolları üzerinde önemli bir şehir olan Halep'te bir Avrupalı doktor ölenleri bizzat saymış ve kayda geçirmiştir. Doktorun kayıtlarına göre 1700'lü yıllarda ortaya çıkan sekiz salgında Halep nüfusunun %15 ila %20'si yaşamını kaybetti⁹¹.

Vebadan sonra dünya tarihindeki en öldürücü hastalıklardan bir tanesi koleradır⁹². Bu hastalık 16. yüzyılda Batılılar tarafından Hindistan'da tespit edildi⁹³.

⁸⁷ Zachary Peschke, "The Impact of the Black Death", **ESSAI**, C.5, S.1, s.112.

⁸⁸ Barry Youngerman, **a.g.e.**, s.5.

⁸⁹ Sam White, "Rethinking Disease in Ottoman History", **International Journal of Middle East Studies**, S.42, 2010, s.549.

⁹⁰ Sam White, **a.g.e.**, s.553.

⁹¹ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s.174-175.

⁹² Kolera pis sulara bulunan "vibrio cholerae" bakterisinin yol açtığı bir hastalıktır. İnsanların bu suları temizlenme ve içme suyu olarak veya yiyecekler ile temas ettirmesi neticesinde insanlara bulaşır.

⁹³ Kenneth F. Kiple, **a.g.m.**, s.33.

Kolera burada endemik olarak bulunmaktayken 1817'den sonra bu hastalık Hint sınırlarının ötesine yayıldı. Avrupa'nın emperyal gücünün yayılması ve ulaşım imkânlarının artması koleranın Hindistan sınırlarının dışına çıkmasına yol açtı⁹⁴. 1817'den 1918'e kadar 7 büyük kolera pandemisi görüldü. Bunlardan en şiddetli olanlardan bir tanesi 1863'te Singapur'da ortaya çıkan ve oradan Süveyş Kanalı yoluyla Avrupa'ya geçen kolera pandemisidir. Bu kolera pandemisi yüz binlerce insanın ölümüne yol açtı⁹⁵. Koleradan ölenler arasında Alman filozof G. W. Friedrich Hegel ve Rus klasik müzik bestecisi Tchaikovsky gibi ünlü şahsiyetler de vardır⁹⁶.

Avrupa'da 19. yüzyılda bir dönem çiçek hastalığı her yıl binlerce insanın ölümüne yol açıyordu. Bu hastalık bilhassa Londra gibi nüfus yoğunluğunun olduğu yerlerde oldukça yaygındı. Çiçek hastalığından dolayı mortalite (ölüm) oranı %25 civarındaydı⁹⁷. 1870 ile 1875 arasında Fransa'da ortaya çıkan ve daha sonra Prusya gibi diğer Avrupa ülkelerine sıçrayan çiçek hastalığı pandemisi ise beş yüz bin insanı öldürdü⁹⁸. Osmanlı Devleti'nde de çiçek hastalığı önemli bir sorundu. Tanzimat Dönemi içerisinde çiçek hastalığı can kaybına sebep olan bir hastalık olarak belirtilmektedir. 1846'da Edirne'de meydana gelen salgında pek çok insan hayatını kaybetti⁹⁹.

Sağlık ve verimlilik arasındaki yakın ilişki pek çok ülkede sağlık konusuna daha fazla önem verilmesini sağladı. Halk sağlığı Prof. Dr. Mark Harrison'ın deyişiyle bir ülkenin beşeri sermayesinin rasyonel bir biçimde yönetilmesinin esas koşullarından bir tanesi haline geldi. İş güvenliğinin sağlanması ve işçi sağlığının korunması bilhassa sanayileşmiş ülkelerin önemli hedefleri haline gelmeye başladı. Modernleşmeyle birlikte artan kentleşme, bürokratikleşme ve sanayileşme sağlık konusunu, ülkelerin gündeminin üst sıralarına çıkardı. Modern devletlerin halk sağlığı konusundaki çalışmaları az da olsa pragmatik nitelik taşımaktaydı, çünkü

⁹⁴ J.N. Hays, **a.g.e.**, s.193.

⁹⁵ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.34-35.

⁹⁶ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.49.

⁹⁷ J.N. Hays, **a.g.e.**, s.151.

⁹⁸ J.N. Hays, **a.g.e.**, s.287.

⁹⁹ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", **Türkler Ansilopedisi**, C.13, Ankara, 2002, s.1388.

daha fazla asker ve vergi toplayabilmek için sağlıklı bireylerden müteşekkil bir toplum yaratmak elzemdi¹⁰⁰.

19. yüzyıldaki kolera salgınlarından sonra sağlıkla ilgili faaliyetler tıbbın gelişmesine paralel olarak kurumsallaşmaya başladı. Modern kent yaşamının en önemli altyapı unsuru olan kanalizasyon hizmetleri 1850'lerden sonra devletlerin halk sağlığını korumak için üzerine aldığı asli vazifelerden bir tanesi haline geldi. Sanayileşme ve kentleşmenin beraberinde getirdiği çevre kirliliği ve hijyenik olmayan barınma koşulları gibi sorunlar modern devletleri buna uygun politikalar geliştirmeye zorladı. Batı Avrupa'da 1850'den sonra su kaynakları ve kanalizasyon sistemleri iyileştirildi ve besinlerin sanitasyonu ile alakalı hizmetler verilmeye başlandı. I. Dünya Savaşı'na kadar halk sağlığı önündeki en büyük tehlikelerden bir tanesi olan bulaşıcı hastalıklar konusunda önemli mesafeler kat edilmişti¹⁰¹.

1.5 SAVAŞLAR VE SALGINLAR

Savaşlar, bulaşıcı hastalıkların epidemiyolojisinde önemli bir yer tutar. Hastalıklar insanların ölüm nedenlerinin başında geldiği için tarihin biçimlendirilmesinde önemli rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı'na kadar savaşlarda ölenlerin çoğu savaş yaralarından değil savaşla taşınan hastalıklardan ölüyordu. Eski zamanlarda savaş galipleri her zaman en iyi komutana sahip olan ordular değil, çoğu kez yalnızca düşmanlarına bulaştırılabilecek berbat mikropları taşıyanlardı¹⁰². Andrew Price-Smith'e göre savaşlar, salgınların ortaya çıkması ile yayılmasında amplifikatör (yükseletç) rolü oynamaktadır ve buna göre patojenlerin savaş esnasında yayılmasında genel olarak on bir faktör etkili olmaktadır¹⁰³. Bunlar;

a) Hem siviller hem de askerler arasında artan nüfus yoğunluğu: Seferberlik durumlarında belirli yaş grubundaki insanların askere alınarak kışla veya siper gibi kalabalık mekânlarda tutulması patojenlerin fiziksel temas veya solunum yoluyla yayılmasının önünü açmaktadır. Ayrıca, sivil halkın da sığınaklarda toplanması veya

¹⁰⁰ Mark Harrison, *a.g.e.*, s.146.

¹⁰¹ Muharrem Uçar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010, s. 21-22.

¹⁰² Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Ankara, TÜBİTAK, 2010, s.253

¹⁰³ Andrew Price-Smith, *a.g.e.*, s.187.

mülteci olarak kamplarda tutulması durumunda bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkıp yayılabilmektedir.

b) Kötü Beslenme: Besin üretecek işgücünün silâh altına alınması, ordunun iâşesinin temininin daha öncelikli hale gelmesi ve ulaşımda meydana gelen aksamalar yiyecek kıtlığını ortaya çıkarmaktadır.

c) Kitle Hareketlenmeler (Mobilizasyon): Savaşlar da ticaret ve göç gibi çok sayıda insanın hareket halinde olduğu durumlardan bir tanesidir. Seferberlik ve mülteci akınları çok sayıda insanın yer değiştirmesine sebebiyet vermektedir. Örneğin İngiliz ordusu I. Dünya Savaşı'nda asker ihtiyacını karşılayabilmek için dominyonlarından binlerce kişi getirdi. Askerler bir noktadan başka bir noktaya intikal ettirilirken geçtikleri yerlerden hastalık kapabilmektedir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapan İsmail Hakkı bugünkü Gaziantep dolaylarından başka bir yere giderken sürekli olarak kolera vakaları ile karşılaştıklarını söylüyor¹⁰⁴.

d) Hijyen ve Sanitasyon Konusundaki Sıkıntılar: Harp koşullarında gerekli hijyenin sağlanamaması ve sağlık hizmetlerinin yetersiz olması salgın hastalığa yol açacak mikropların ortaya çıkmasına uygun bir zemin hazırlamıştır¹⁰⁵. Savaş gibi kaotik ortamlarda askerlerin temizlik ve gıda ihtiyaçlarını karşılamak kolay olmamakta ve sanitasyon¹⁰⁶ hizmetlerinin yetersiz olması insan sağlığını ciddi manada tehdit etmektedir. Örneğin temiz içme suyuna ulaşamama ve sterilize olmayan tıbbi malzemelerin kullanımı çeşitli virüslerin oluşumuna davetiye çıkarmaktadır. Ateşli çatışma durumunda savaşan tarafların içme suyu gibi yaşamsal önem taşıyan ihtiyaçlarını temin etmekte yaşayabileceği zorluk tahmin edildiğinde mikropların oluşmasına yol açan etmenler daha rahat anlaşılabilir. Kötü ve hijyenik olmayan gıdalar tüketen, sanitasyon hizmetlerinin olmadığı yerde konuşlandırılan, bakımsız ve mikrop saçan hastanelerden hizmet alan askerler salgın hastalıkların oluşumunda baş rol oynayabilecek konumdadırlar.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Sunata, **Gelibolu'dan Kafkaslara: I. Dünya Savaşı Anıları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.251.

¹⁰⁵ Oya Dağlar Macar, **Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri**, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2010, s. 30–31.

¹⁰⁶ Sanitasyon kelimesi Fransızca kökenli bir kelimedir ve Türk Dil Kurumu'nun bu kelimeye bulduğu Türkçe karşılığı "sağlıklama"dır. Anlamı Halk sağlığını korumak ve hastalıkları önlemek için tasarlanan önlemler ve bunların uygulanmasıdır. Kanalizasyon ve çöplerin toplanması gibi uygulamalar sanitasyon hizmetlerine örnek olarak gösterilebilir. Kaynak: <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

e) Sağlık Altyapısının Zarar Görmesi: Savaş gibi olağanüstü bir durumda sağlık altyapısında ciddi bozulmalar meydana gelebilmektedir. Öncelikle, sağlık çalışanlarına duyulan ihtiyaç had safhaya ulaşarak sivil halkın ihtiyaç duyduğu hizmetlerde ciddi sıkıntılar meydana gelebilmektedir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde yeteri kadar doktor olmaması üzerine Mekteb-i Tıbbiye'yi Şahane'deki mezun olmamış öğrenciler alelacele cepheye doktor olarak gönderilmiştir. Ordulardaki sıhhi personel eksikliğine yanı sıra ilaç ve tıbbi malzeme sıkıntısı da eklenebiliyordu. 1916 yılında Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı savaşırken esir düşen subay Faik (Tonguç) Sarıkamış'a bağlı Hamamlı köyünde Rusların kurduğu sahra hastanesinin durumunu içler acısı olarak tasvir etmektedir. Bu hastanede ne tıbbi bir alet, ilaç, sargı bezi ne de bir parça tentürdiyot vardı. Bu çadırlara hastane demek o kutsal kelimeye hakaret etmek demektir¹⁰⁷.

f) Sağlık Hizmetlerine Erişim Zorluğu: Cepheye ateş hattında bulunan askerlerin sığınaklarda ve mülteci kamplarında bulunan sivillerin sağlık hizmetlerinden yararlanma imkânı normal dönemlerle mukayese edildiğinde azdır. Çatışma bölgelerinde hastaneler genel olarak cepheden uzak bir noktaya kurulur.

g) Tedaviye Yönelik Zorluklar: Tıbbi personel ve malzeme yetersizliği tıbbi vakaların tanısının konmasına sekte vurabilir, çünkü bir hastalığı tam olarak tespit edebilmek için gerekli nitelikte tıbbi personel ve teçhizat elzemdir. Savaş döneminde tıbbi personelin bir kısmı askeri birimlere kaydırılabilir ve gıda teminindeki zorluğa benzer sıkıntılar ilaç bulmada da yaşanabilir.

h) Yoksulluk: Savaş döneminde ordulara temin edilecek iye miktarında ve bu iyenin ulaştırılmasındaki problemler yoksulluğa yol açabilmektedir. Aynı zamanda seferberlikte çalışabilir kişilerin silahaltına alınması ve geride kalan ailelere bakacak kimselerin bulunmaması sivil yaşamda yoksulluğa neden olabilmektedir. Üretimin azalması ve üretilen ürünün de ihtiyaç sahiplerine verilmesi savaş döneminde zor olabilmektedir. I. Dünya Savaşı'nda Suriye'de bulunan Cemal Paşa Beyrut'ta yerel halkın iye eksikliğinden dolayı adeta iskelete döndüklerini ve bu manzara karşısında

¹⁰⁷ Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.171.

ordunun sahip olduğu gıdaları halka vermek mecburiyetinde kaldıklarını ifade etmiştir¹⁰⁸.

i) Halk Sağlığının Gözlemlenememesi: Savaş dönemlerinde sağlık çalışanlarının hedef noktası halk sağlığından ziyade cephedeki askerin sağlığı olduğundan dolayı cephe gerisindeki halk ikinci plana düşmektedir. Bu durumda ise olası bir salgının epidemiyolojisinin gözlemlenerek gerekli önlemlerin alınması oldukça güçleşmektedir.

j) Fuhuş: Savaş dönemlerinde yaygın olarak fuhuş olaylarına rastlanılmaktadır. Askerilerin uzun süre ailelerinden uzak kalmaları fahişelerle münasebet kurmalarının önünü açıyordu. Bilhassa frengi gibi zührevi hastalıklarda ciddi artışlar meydana gelebilmektedir.

k) Fiziksel ve Psikolojik Stres: Uzunca süre cephe kalan askerler arasında hem fiziksel hem de mental olarak çeşitli rahatsızlıklar görülebilmektedir. Sürekli olarak çatışma psikolojisi içinde bulunan ve normal toplumsal yaşamdan uzakta bulunan insanlar arasında bu tür rahatsızlıklar görülmesi anlaşılabilir bir durumdur.

Ayrıca savaş alanlarında askerlerin esir alınması ve sivil halkın savaştan dolayı göç etmesi salgınların yayılmasını hızlandırmıştır. Bulaşıcı hastalıklar ile çatışma arasındaki bağlantı, 1916 yılında Alman medikal tarihçisi Friedrich Prinzing tarafından dile getirildi. Ona göre savaş durumu hem askerlere hem de sivil halka mikrobik enfeksiyonlar salgılayan kaynak durumundadır¹⁰⁹. Alman Doktor Friedrich Prinzing orduların başına bela olan altı tane hastalık sayıyor. Bunlar; kolera, dizanteri, veba, çiçek hastalığı, tifo ve tifüstür. Bunun yanında grip ve kızamık gibi rahatsızlıkların da muharipler arasında ve cephe gerisindeki halk için tehlike saçabileceğini ifade ediyor, ama bu ikisinin bahsedilen 6 hastalığa nazaran daha hafif etkilere yol açtığını iddia etmektedir¹¹⁰.

Savaşların tarihi aynı zamanda bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu salgınların da tarihidir. Geçmişteki örnekler bakıldığında bu durum daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Peloponez Savaşı'nda (M.Ö. 431-404) baş gösteren veba salgını savaşın

¹⁰⁸ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Hzl. Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.338.

¹⁰⁹ Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.163.

¹¹⁰ M.R. Smallman-Raynor v.d., **War Epidemics: An Historical Geography of Infectious Disease in Military Conflict and Civil Strife 1850-2000**, New York, Oxford University Press, 2004, s.38.

Sparta lehine sonuçlanmasında etkili olmuştur. Bu savaş zamanında patlak veren veba salgını Antik Yunan'daki en korkunç felaketlerden bir tanesidir. Atinalıların ünlü devlet adamı Perikles bu veba salgınında yaşamını kaybetti¹¹¹.

İlk Haçlı seferleri sırasında Haçlı askerlerinin 1096 yılından itibaren Orta Doğu'ya gelmeleri sebebiyle veba yayılmaya başladı ve Haçlı ordusundan 80 bin civarında askerin salgınlardan ve yetersiz beslenmeden dolayı öldükleri ileri sürülmektedir¹¹². Savaşın yol açmış olduğu gıda yetersizliği ve hijyenik olmayan yaşam koşulları mikropların ortaya çıkmasını ve yayılmasını tetikledi.

Kırım Savaşı'nda (1853–1856) yaralanan askerlerin yaklaşık olarak 5'te 4'ü tifo ve kolera gibi hastalıklara yakalanmıştı¹¹³. Bu durum Kırım'da savaşı devletlerin askeri gücüne darbe indirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Savaşı'nda tuttuğu rakam ve istatistiklere göre kesin olmamasına rağmen hastalıklardan dolayı 85.000 civarında askerin öldüğü bilinmektedir¹¹⁴. Ünlü İngiliz hemşire Florance Nightingale'in gönüllü olarak görev aldığı Kırım Savaşı'nda bilhassa İngiliz ordusunda sağlık açısından önemli aşamalar kaydedilmiştir. Nightingale ve ekibinin öncülüğünde kurulan Sağlık Komisyonu ve iyi organize olmuş seyyar hastaneler ölüm oranını düşürdü¹¹⁵. Yine aynı şekilde, 1859 yılında Sardunyalıların Avusturyalıları ile yaptığı savaşta cephede ölenlerin sayısı 16 iken hastalıklardan ölenlerin sayısı 2182'yi buluyordu¹¹⁶. Salgınların Sardunya ordusunda yaratmış olduğu etki, savaştan daha fazla ölü sayısına yol açması hastalıklara yol açan mikropların tarihte ne kadar belirleyici bir faktör olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹¹¹ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.4.

¹¹² Orhan Kılıç, **a.g.e.**, s.23.

¹¹³ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s. 706.

¹¹⁴ Oya Dağlar Macar, **a.g.e.**, s.23.

¹¹⁵ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s. 706.

¹¹⁶ Oya Dağlar Macar, **a.g.e.**, s.31.

Tablo 2: 1914 Öncesi Bazı Savaşlarda Kayıplar¹¹⁷

Ordunun Adı	Yıllar	Asker Sayısı	Çatışmada Ölüm	Hastalıktan Ölüm
Kırım Savaşı (Fransız askerleri)	1854–1856	301,000	20,000	75,000
Fransa-Prusya Savaşı (Prusya askerleri)	1870–1871	800,000	28,300	14,904
Rus-Japon Savaşı (Japon askerleri)	1904–1905	420,000	58,887	27,158
Rus-Japon Savaşı (Rus askerleri)	1904–1905	490,000	47,608	27,830

Bulaşıcı hastalıklar sadece cephede değil aynı zamanda cephe gerisindeki halk arasında da yayılma imkânı bulmaktadır. 1866 yılında Prusya –Avusturya Savaşı’nda 165,000 sivil yaşamını yitirmiştir. Savaş, askerlerin hem mental hem de fiziksel yapılarına zarar vermeye kalmamış aynı zamanda patojenler sivil halka da sirayet etmiştir¹¹⁸. Yine benzer şekilde 1897’deki Osmanlı ile Yunanistan arasındaki savaşta 2,000 Osmanlı askeri kurşun yarasından ölürken yaklaşık 38,000 askere çeşitli hastalıklardan dolayı yaşamını kaybetmiştir¹¹⁹.

Savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan veya savaşlarla birlikte yayılan salgın hastalıkların yol açtığı ölümlerin en yüksek düzeyine I. Dünya Savaşı ve sonrasında ulaşmıştır. Dünya tarihinin zamansal ve mekânsal anlamda II. Dünya Savaşı ile beraber en büyük savaşlarından bir tanesi olan bu savaşta topyekûn mücadele ile askerler ve büyük halk kitleleri çok fazla mobilize olduğundan, patojenlerin yer değiştirmesi kolaylaştı. Pek çok sivilin silahlı olarak kalabalık ortamlarda belirli bir eğitimden geçirildikten sonra cepheden cepheye sürülmesi mikroorganizmaların da dolaşımını arttırdı. Savaş sonrasında ülkelerine dönen askerler taşıdıkları virüsü yayan bir portör (hastalık dağıtıcısı) niteliğindeydiler.

Öte yandan, birbiri ardına girilen savaşlar, salgın hastalıkların yayılması bakımından adeta bir zincirin halkaları gibidir. Osmanlı ordularında Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşı’na kadar salgın hastalık taşıyan bir etkilenme tespit edilmiştir¹²⁰. Kurtuluş Savaşı’nda Türk ordusunda hastalıktan ölenlerin sayısı

¹¹⁷ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.8.

¹¹⁸ M.R. Smallman-Raynor ve A.D. Cliff, **a.g.e.**, s.35.

¹¹⁹ Oya Dağlar, **a.g.e.**, s.29.

¹²⁰ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.10.

çatışmada ölenlerin sayısından oldukça fazladır. Aşağıdaki tabloya baktığımızda bu durum daha net bir biçimde görülebilir.

Tablo 3: Kurtuluş Savaşı'nda Ölümler¹²¹

Ölüm Nedenleri	Asker Sayısı
Cephede Ölenler	9,167
Yaralanmak Suretiyle Hastanede Ölenler	2,474
Hastalık Sonucunda Ölenler	22,690
Hastaneler Dışında Ölenler	2,956
Diğer Sebepler	688
Toplam	37,975

Tablo 3'e dikkat edildiğinde hastalık sonucunda ölenler, toplam miktarın % 60'ına tekabül etmektedir. Öldürücü salgın hastalıkların karşısında yeteri kadar doktor ve tıbbi malzeme bulunamayışı¹²² ortaya bu çarpıcı tespiti çıkarmıştır.

1.6 1918'E KADARKİ GRİP SALGINLARI

Grip salgınları da diğer epidemi ve pandemiler gibi düzensiz aralıklarla tarih sahnesine çıkarak milyonlarca insanın yaşamını yitirmesine yol açtı. Geçmişte ve bugün olduğu gibi gelecekte de bir grip pandemisinin yayılması hiç de şaşırtıcı bir durum olmayacaktır. Pandemilerin ne ciddiyetini ne de epidemiyolojisini tam anlamıyla kestirebilmek her zaman için mümkün olmayabiliyordu . Bütün dünya risk altında ve sınırlarını kapatan ülkeler ise sadece kaçınılmaz olan bir durumu ertelemektedir¹²³.

Gribin kendisi bir veba ve kolera kadar öldürücü olarak görülmemektedir. Öyle ki gribe dünya tarihinde “yeni keyif”, “neşeli sıhhat” ve “yeni ahbap” gibi isimler verilmiştir. Gerçekten de grip, insanların iç mekânlara doluştukları kış aylarında görünüyor ve ağrı ile sızılardan pek öteye geçmeyen bir rahatsızlık

¹²¹ Süleyman Beyoğlu, “Tam Bağımsızlığa Giden Yol”, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2005, s. 158.

¹²² Cemil Öztürk, **a.g.e.**, s.157.

¹²³ Andrew J. Waskey, **Encyclopedia of Global Health**, Ed.Youei Zhong, Los Angeles, SAGE Publications, 2008, s.917.

yaratıyordu¹²⁴. Gribin bu zararsız olarak düşünölen etkisine rağmen yol açtığı bronşit ve zatürre gibi komplikasyonlar hastalığa yakalanan kişinin hayatını kaybetmesinde etkili olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse, gribin kendisi değil de yol açtığı ikincil enfeksiyonlardan doğan rahatsızlıklar ölüme yol açabilmektedir.

Grip sezonunun oluşmasında soğuk havaların doğrudan etkisi kadar kuvvetli olan bir faktör daha vardır. Soğuk havalar insanları sıcak mekânlarda iç içe olmasını sağladığından patojenlerin yeni hostlar (konaklar) bulması hiç de zor olmamaktadır.¹²⁵ Basit gibi görönen gribin yayılmak için kullandığı yöntemler (hapşırma ve öksürme) diğer hastalıkların yayılmasına göre daha etkilidir.¹²⁶. Bilhassa savaş dönemlerindeki kışla ve sığınak gibi kalabalık mekânlar sadece gribal enfeksiyonların değil diğer bulaşıcı hastalıkların da ortaya çıkmasına yardım etmektedir.

Dünya tarihinde ilk grip salgınları hakkındaki bilgimiz oldukça sınırlıdır, çünkü grip ile ilgili kaynak yetersizliği ve şu anki tıbbi tanı ve yöntemler kullanarak geçmişteki hastalıkların tanısını koymak sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Şu anda grip olarak adlandırılan enfeksiyon önceki yüzyıllarda farklı bir biçimde adlandırılmış olabilir. Gribi diğer hastalıklardan ayırt edebilmek ve epidemiyolojisi hakkında doğru tespitler yapabilmek için hastalığın çıktığı dönemin tıbbi terimlerini doğru bir biçimde çözmüş olmak gerekmektedir¹²⁷. Gribin paleolitik dönemde tarımın başlamasından ve kentlerin oluşmasından önce yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Orta Çağ'a kadar da gribin varlığıyla ilgili açık ve tartışılmaz kanıtlar yoktu¹²⁸. Ayrıca, 1918 öncesinde grip salgınları ile ilgili yazılmış eserler oldukça yüzeysel ve daha çok ikincil kaynaklara dayanmaktadır. August Hirsch, Charles Creighton, Teophilus Thompson gibi bilim adamları grip salgınları ile ilgili çalışma yapmış, ancak bu çalışmalar geçmişteki grip salgınlarını açıklamakta yetersizdir¹²⁹.

¹²⁴ Andrew Nikiforuk, **a.g.e.**, s.187.

¹²⁵ Andrew J. Waskey, **a.g.e.**, s.917.

¹²⁶ Jared Diamond, **a.g.e.**, s.256.

¹²⁷ Daniel Panzac, **a.g.e.**, s.17.

¹²⁸ Alfred W. Crosby, "Influenza" **The Cambridge World History of Human Diseases**, Ed.Kenneth F. Kiple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s.808-809.

¹²⁹ K. David Patterson, **Pandemic Influenza:1700-1900**, New Jersey, Rowman&Littlefield Publishers, 1986, s.5.

Grip salgınlarının epidemiyolojisi hakkındaki sınırlı bilgiye rağmen bu hastalığın kökenlerinin Uzak Doğu'da olduğu iddiası ön planda görünmektedir, yalnız ilk grip salgınlarının bu bölgede çıktığı düşüncesini tam anlamıyla kanıtlayacak veriler şu anda mevcut değildir¹³⁰. Uzak Doğu'da Çin ve Endonezya gibi ülkelerde şu anda nüfus yoğunluğu oldukça yüksek ve gribal enfeksiyonların ortaya çıkmasında etkili olan kanatlı hayvanlar burada çok sayıda bulunmakta, ancak ilk salgınların bu bölgeden çıktığını söyleyebilmek şu an için pek mümkün görünmemektedir.

Dünya tarihinde grip adıyla tespit edilen ilk salgın 1173'te İtalya ve Fransa'yı vuran epidemidir, ancak bu salgın burada başlayıp çok fazla yayılmamış ve pandemiye dönüşmemiştir¹³¹. Daha sonraki yıllarda ufak çaplı grip vakaları görülmüşse de bunlar küresel bir salgına dönmemiştir. 1580 yılındaki grip salgını küresel çapta görülen ilk grip pandemisi olarak adlandırılabilir. Bu pandemi Asya'da başlamış olup Afrika ve Amerika'ya kadar ulaştı. Mortalite oranları farklılık göstermekle beraber sadece Roma'da günde 8000 kişinin ölümüne yol açtı¹³².

İtalya'nın grip tarihinde oldukça dikkat çekici bir yeri vardır. Veba salgınlarından sonra İtalyan şehir devletlerindeki sağlık sistemi etkili bir biçimde çalışmaya başladı ve salgınların neticesinde ortaya çıkan ölümler ile ilgili istatistikler bulunmaktadır. İtalya'da griplerle ilgili dikkate değer yazılı kayıtların olması tarihsel epidemiyoloji alanında İtalya'nın özel bir konuma sahip olmasını sağlamamıştır¹³³.

1729'un bahar aylarında patlak veren bir pandemi 6 ay gibi kısa bir süre Avrupa'da etkili olmuştur. Bu salgın daha sonraki 2,5 yıl boyunca etkisini

¹³⁰ Graeme Laver ve Elspeth Garman, "Pandemic Influenza: Its Origin and Control", **Microbes and Infection**, S.4, 2002, s.1309.

¹³¹ K. David Patterson, **a.g.e.**, s.6.

¹³² C.W. Potter, **a.g.m.**, s.594.

¹³³ Gribal enfeksiyonların adlandırılmasında İtalyanlar oldukça etkili oldu. İtalyanca'da etki anlamına gelen influenza kelimesi İngilizce'de grip anlamına gelmektedir. Orta Çağ'da İtalya'da meydana gelen felaketler yıldızların etkisine atfedilmektedir. İtalyan yazar Ginevra Niccolini di Camugliano şunları söylüyor: fırtınalar, depremler, açlıklar ve salgın gibi büyük felaketler yıldızların etkisine atfedilmektedir. Eğer Floransa'da grip salgını yaşanıyorsa astrologlara danışılır ve onlar da bu kötü durumun gezegenlerin olağan dışı konumundan kaynaklandığını söylerlerdi. Sert kış mevsiminde ortaya çıkan bu felaket de Influenza olarak adlandırıldı. Kaynak: C. H. Stuart-Harris, "Influenza", **The History and Conquest of Common Diseases**, Ed. Walker R. Bett, Norman, University of Oklahoma Press, 1954, s. 71.

sürdürmüştür. Bu salgın Rusya'nın St. Petersburg kentinde günde yaklaşık 30,000 civarında kişiye sirayet etti. Yine benzer bir biçimde Roma'da halkın 3'te 2'si gribe yakalandı. 1781'de de Çin'de başlayan bir pandemi Avrupa'dan Amerika'ya kadar geniş bir coğrafyaya sekiz ay gibi kısa bir sürede yayıldı¹³⁴.

18. yüzyılın sonlarında itibaren nüfusun artması, kentleşmenin yaygınlaşması ve ulaşım araçlarındaki çarpıcı ilerlemeler gribe yol açan patojenlerin de kolaylıkla hareket edebilmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda hızlı bir dönüşüm yaşanırken kentlerde yaşayan insanların sanitasyon hizmetlerinden uzak kalmaları da bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önemli ölçüde hızlandırmıştır¹³⁵.

19. yüzyılda üç büyük grip salgını vardır. İlki 1830-31'de etkili olan, ikincisi 1883'te ve sonuncusu ise 1889-90'da ortaya çıkan salgınlardır. Bu üç salgın arasında kapsamı ve sonuçları itibariyle en dikkat çekici olan 1889 ve 1890'da etkili olan pandemidir. Bu salgın Rusya üzerinden Avrupa'ya ulaştığı için Rus Gribi olarak da adlandırılmaktadır. Bu yüzyılda sağlık alanındaki ilerlemeler ve halk sağlığının devletlerin en önemli meselelerinden bir tanesi haline gelmesi ile beraber bu salgın önceki grip salgınlarına nazaran daha iyi bir biçimde gözlemlenebildi. Bu salgın Amerika ve Afrika'ya kadar etkili oldu. Afrika'ya misyoner gibi dışarıdan gelen kişiler tarafında sokulan bu hastalık Afrika'da da beyaz adamın hastalığı (white man's disease) olarak nitelendirildi¹³⁶.

1889 Pandemisi İspanyol gribinden önce en etkili olan grip salgınıdır ve bunun ortaya çıktığı yer hakkında dört farklı iddia vardır. İlk iddiaya göre Çin'de 1888'de başlayan sel felaketinden hemen sonra bir grip salgını meydana gelerek 1889'daki salgının ortaya çıkmasına yol açtı. İkinci iddia Kanada'nın Athabasca kentinde ortaya çıktığı ile ilgilidir. Üçüncü iddiaya göre Grönland'ta yaşayan insanlar arasındaki bir gribin oradan başka bölgelere sirayet ettiği ile alakalıdır. Son iddiaya göre ise kışların çok sert geçtiği Sibiry'a'nın 1889 pandemisinin ortaya çıkmasına kaynaklık ettiğini öne sürülmektedir. Bu pandeminin Sibiry'a'da ortaya çıkarak diğer bölgelere yayılmış olma ihtimali diğer üç iddiaya göre daha kuvvetli

¹³⁴ C.W. Potter, **a.g.m.**, s.575.

¹³⁵ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.110.

¹³⁶ Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.809.

görülmektedir, çünkü 1889 Pandemisi ile ilgili ilk vakalar Ekim 1889'da St. Petersburg'tan gelmekteydi. Daha sonra bu pandemi Rusya'dan demir yolu vasıtasıyla Avrupa'ya hızlı bir biçimde yayılmaya başladı¹³⁷.

1889 Pandemisi'nden sonra gribin etiyojisi ile ilgili yaklaşımda çok küçük de olsa değişimler meydana geldi. 1889'de başlayan bu salgın mikrobiyal patojenler vasıtasıyla insandan insana bulaşmak suretiyle ortaya çıktığı iddia edildi. Yine de Germ Teorisi'nin Miazma'nın yerini alabilmesi için mikrobiyoloji ve bakteriyoloji gibi alanlarda daha fazla ilerleme sağlanması gerekecekti¹³⁸. 1889'dan sonra griple ilgili olarak ilk sistematik çalışmalar yapıldı. Berlin'de bulunan Bulaşıcı Hastalıklar Enstitüsü'nde Richard Pfeiffer gribin sebebi olarak "haemophilus influenzae" bakterisini gösterdi. Lakin daha sonraki grip vakaları bu bakterinin gribin etiyojisini açıklamakta yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır¹³⁹.

Dünya tarihinin son 300 yıllık dönemine baktığımız zaman grip epidemisi veya pandemilerinin düzensiz aralıklarla ortaya çıktığını net bir biçimde görebiliriz. Daha çok mevsimsel bir hastalık olan grip salgınları takriben 15-20 yılda bir epidemisi veya pandemi olarak görülmektedir. Tablo 4 dikkatli olarak incelenirse grip salgınlarının aslında insan hayatının bir parçası olduğunu kolaylıkla idrak edilebilir. Gribin çok kolay bir biçimde yayılması epidemisi veya pandemilerin oluşumunu hızlandırmıştır.

¹³⁷ Anton Erkoreka, "Origins of Spanish Influenza Pandemic (1918-1920) and Its Relation to The First World War", **Journal of Molecular and Genetic Medicine**, Aralık, C.3, S.2, 2009, s. 191.

¹³⁸ Martha L. Hildreth, "The Influenza Epidemic of 1918-1919 in France: Contemporary Concepts of Aetiology, Therapy, and Prevention", **Social History of Medicine**, C.4, S. 2, 1991, s.280.

¹³⁹ Joseph Allen Talbert, **The French Experience of Pandemic Influenza During The Great War**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2001, s.52.

Tablo 4:Dünya Tarihinde Etkili Olan Grip Salgınları¹⁴⁰

En çok Etkili Olduğu Yıl	Kapsamı
1708-1709	Epidemi
1729-1730	Pandemi
1732-1733	Pandemi
1761-1762	Epidemi
1781-1782	Pandemi
1788-1789	Pandemi
1799-1800	Epidemi
1830-1831	Pandemi
1833-1834	Pandemi
1836-1837	Epidemi
1847-1848	Epidemi
1889-1890	Pandemi
1918-1919	Pandemi
1957	Pandemi
1968	Pandemi
1977	Pandemi

¹⁴⁰ K. David Patterson, **a.g.e.**, s.83.

İKİNCİ BÖLÜM

1914-1918 DÖNEMİ

2.1 1918'DE DÜNYA VE OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

I. Dünya Savaşı'na giden yol oldukça uzun bir süreçtir. Bu dönem iç içe geçmiş pek çok siyasi, iktisadi ve askeri faktörü kendi içinde barındırmaktadır. 1914-1918 arası döneme kadar dünya tarihinde devletler daha önce hiç olmadığı kadar maddi ve manevi güçlerini askeri bir zafer kazanmak için seferber etmek zorunda kaldı. Milyonlarca insan cephede ve bir o kadar kişi de cephe gerisinde ülkelerinin savaşı kazanması için gayret gösterdi. Savaşta silahaltına alınan askerler bir cepheden diğerine koşarken diğer yandan cephe gerisinde pek çok sivil sığınaklara akın etti veya mülteci durumuna düştü.

İtalya ile Almanya, sırasıyla 1870 ve 1871 yıllarında siyasi birliklerini sağladıktan sonra daha etkili bir dış politika izlemeye başladılar. 1815'te Viyana Kongresi'nde kurulan Avrupa düzeni yıkılmaya başladı. Güçlü bir endüstriye sahip olan Almanya hem hammadde hem de Pazar arayışındaydı¹⁴¹. Sömürge sahibi olmak büyük devlet olmanın baş koşullarından bir tanesi olarak değerlendiriliyordu¹⁴². Dünyayı savaşa götüren faktörlerin başında Almanya'nın uluslar arası siyasi ve ekonomik düzlemde kendine yer arayışı gelmekteydi. Almanya'nın Fransa ile 1870-1871 savaşından sonra ulusal birliğini sağlaması Avrupa'nın mevcut siyasi yapısını kökünden sarsmaya başladı. Bu savaştan sonra Almanya Avrupa'da çok stratejik bir güç haline geldi. İngiltere ve Fransa gibi büyük devletler için Almanya'nın ihtirasları Avrupa'nın en önemli problemlerinden bir tanesiydi¹⁴³. Alman Başbakanı Bismarck'tan sonra Kayzer II. Wilhelm uluslar arası ilişkilerde daha agresif bir politika izledi. Bismarck'ın dış politikadaki ilkesini ifade eden “*Realpolitik*”in¹⁴⁴ yerini Kayzer'in “*Weltpolitik*”i¹⁴⁵ aldı¹⁴⁶. Almanya dış

¹⁴¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi:1914-1980**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s.80.

¹⁴² Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s.224-228.

¹⁴³ Samuel R. Williamson, “The Origins of the War”, **The Oxford Illustrated History of the First World War**, Ed. Hew Strachan, New York, Oxford University Press 1998, s.11.

¹⁴⁴ Bir devletin maceracı politikalar yerine mevcut konjoktüre göre kendi gücüyle orantılı bir siyaset takip etmesidir.

konjonktürü gözetip gerçekçi politikalar geliştirmeyi bırakarak dünya siyasetinde kendi çıkarlarını dayatan bir ülke oldu. Avrupa'da emperyal çıkarlar Almanya'dan da önce uluslar arası politik düzlemde ön plandaydı, ancak Almanya'nın siyasal birliğini sağlamasından sonra bu emperyal yarış ciddi anlamda ivme kazandı. Fransa'nın Alsace-Lorraine talebinin yanı sıra, İtalya'nın Avusturya-Macaristan üzerindeki irredentist¹⁴⁷ iddiaları Avrupa'da devletler arası çıkar çekişmesinin en berrak yansımalarıdır¹⁴⁸. Ayrıca, Rusya'nın takip ettiği Panslavizm Avrupa'daki siyasal güç mücadelesini daha da derinleştirdi. Fransız İhtilalı'ndan sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımı uluslar arası siyasetin şekillenmesinde etkili olan faktörlerin başında gelir.

20. yüzyılın başında Avrupa'da altı büyük devlet vardı. Bunlar; Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya idi. Bu büyük güçler Avrupa siyasetinin baş aktörleriydi. Bu gruplar arasında zaman zaman çeşitli gruplaşmalar veya ittifaklar olabilmekteydi. Örneğin, 1894'te Fransa ve Rusya, Almanya'nın olası bir saldırısına karşı bir ittifak yaptılar. Bu iki ülkenin ortak noktası pek yoktu, ancak Almanya'nın saldırgan dış politikası iki ülkeyi de endişelendirdi ve ortak hareket ederek anlaşma imzaladılar. Bu ittifak anlaşmasına göre Almanya, Fransa'ya saldırırsa Rusya en az ordusunun üçte birlik kısmı ile Almanya'ya karşı savaşıacaktı. Buna mukabil, Avusturya-Macaristan, Rusya'ya saldırırsa Fransa da ordusunu Avusturya-Macaristan üzerine gönderecekti¹⁴⁹. Bu ittifak anlaşması bir nevi Pancermenizm'e karşı yapılan iş birliğiydi.

I. Dünya Savaşı'na giden yolun hazırlanmasında en önemli faktörlerden bir diğeri de Doğu Sorunu idi. Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askeri zayıflığı sonucunda topraklarının bir kısmını birer birer kaybetmesi Avrupalı büyük emperyal güçlerin

¹⁴⁵ Almanya'nın Bismarck'tan sonra takip ettiği dış politika. Buna göre Almanya nüfuzunu sınırları dışına yaymalı ve dünyada söz sahibi bir ülke olmalıdır.

¹⁴⁶ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **The First World War: The War to End All Wars**, Oxford, Osprey Publishing, 2003, s.22.

¹⁴⁷ Bir ülkenin kültürel ve tarihsel nedenlerden ötürü başka bir devletin topraklarının hepsini veya bir kısmını talep etmesi ile ilgili olma durumu.

¹⁴⁸ William Mulligan, **The Origins of the First World War**, New York, Cambridge University Press 2010, s.228-229.

¹⁴⁹ Mike Sharp, Ian Westwell ve John Westwood, **History of World War I**, C.1, New York, Marshall Covendish Corporation, 2002, s.50.

iştahlarını kabarttı. İngiltere'nin Kıbrıs ile Mısır'ı, Fransa'nın Cezayir ile Tunus'u, İtalya'nın Trablusgarp'ı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i alması Osmanlı Devleti'nin düştüğü durumun apaçık göstergesidir. Şovenist ve agresif emperyalizme kapitalizm de eşlik edince Avrupa'da uluslar arası mücadele iktisadi nitelik kazandı¹⁵⁰. Almanya'nın ekonomisi 1900'lü yılların başında hem üretim çeşitliliği hem de üretim hacmi bakımından 19. yüzyılın en büyük sanayi devleti olarak nitelendirebileceğimiz İngiltere'ye meydan okuyacak seviyeye ulaştı. Hatta Almanya'nın İngiltere'den iktisadi anlamda üstün olduğunu gösteren işaretler vardı¹⁵¹. 1898'den sonra Almanya'nın açık denizlerde İngiltere'yle mücadele edebilme kapasitesine ulaşması İngiltere için endişe verici bir durumdu. Ayrıca Fas krizleri (ilki 1904'te ikincisi 1914'te) ve Balkan savaşları uluslar arası gergin ortamın daha da gerilmesine yol açtı.

I. Dünya Savaşı'ndan önce geçmişte emsali olmayan bir düzeyde silahlanma yarışı vardı. Avrupa'da İngiltere hariç hemen hemen her ülkede zorunlu askerlik bulunmaktaydı. 1912'de Alman askerlerinin sayısı 646,000, Fransızların 611,000 ve Rusların ise 1.332.000 idi¹⁵². Bu askerler hızlı hareket kabiliyetine sahip olmaları ve mümkün olan en üst nitelikte işgal yapabilmeleri için özel olarak eğitildiler¹⁵³. Bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile beraber hayatın pek çok alanında olduğu gibi askeri taktik ve tekniklerde de değişiklikler meydana geldi. Ordular çok daha kısa bir sürede hedeflerine ulaşabilecek kapasiteye sahip oldu.

Aslında büyük bir savaş Avrupalı devlet adamlarının pek de arzuladığı bir eylem değildi. Devlet adamları uluslar arası meseleleri çözmek için savaştan ziyade diplomatik kanalları kullanmaya meyillilerdi. Savaşın getireceği iktisadi ve toplumsal maliyeti az çok görebilme kudretindeydiler. 19. yüzyıldaki uluslar arası siyasal sistem hem ulusal ekonomilerin birbirine eklemlenmesini sağladı hem de devletler arası ilişkilerin aşırı uçlara kaymasını engelleyebildi. Ekonominin gelişebilmesi için gergin bir uluslar arası siyasal konjonktür değil ilerisi için güven veren barışçıl bir siyasal sistem gereklidir. Savaşın mevcut ekonomik dinamiklere

¹⁵⁰ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **a.g.e.**, s.24.

¹⁵¹ J. M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2010, s. 586.

¹⁵² Samuel R. Williamson, **a.g.m.**, s. 11-12.

¹⁵³ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.806.

vereceği zarar oldukça fazlaydı. Bu yüzden de geniş çaplı bir savaş başlatmak öyle kolayca cesaret edilebilecek bir eylem değildi. Ne zaman ki uluslar arası siyasal çıkarlar iktisadi çıkarların önüne geçtiyse o zaman genel bir savaşın artık kaçınılmaz olduğu idrak edildi. Avrupa'daki büyük devletlerin birbirleriyle yaşadıkları sorunlar diplomatik kanallarla çözülemeyecek düzeye ulaştınca büyük savaş başladı. Devlet adamları için savaşın getireceği fırsatlar barıştan daha cazip görüldü. I. Dünya Savaşı devletlerin emperyalist ihtiraslarını daha da radikalize etti. Muharip devletlerin gayesi savaşın başlaması ile daha net bir biçimde ortaya çıktı¹⁵⁴.

Avrupa'da savaşı başlatabilmek için ciddi bir kamuoyu desteğine ihtiyaç vardı. Okuma yazmanın artmasına binaen halk kitleleri çevrelerinde olup bitenlerle daha fazla ilgilenmeye başladı. Avrupa'da insanlar siyasal meselelerde daha fazla kanaat sahibi oldu. Hele ki meşrutî monarşiyle yönetilen ülkelerde kamuoyunun olaylara yaklaşımı, siyasal karar mekanizmalarını daha fazla etkilediği söylenebilir. Oy hakkına sahip olmak doğrudan veya dolaylı yoldan siyasal güç anlamına geliyordu. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, psikolojik yapı olarak değişken ve kontrolü güç olan kitleler siyasetçiler üzerindeki etkilerini önceki kuşaklara nazaran muazzam ölçüde arttırdı¹⁵⁵. Bu yüzden de 1914'te patlak veren savaş sadece siyasal elitlerin değil aynı zamanda milliyetçi yurtsever duygularla harekete geçen kitlelerin de eseridir.

Savaş, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın önderliğindeki İtilaf Devletleri grubu ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin liderliğindeki İttifak Devletleri grubu arasında hiç beklenmeyen bir şekilde başladı. Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosnalı bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşın fitilini ateşlemeye yetti. Avusturya-Macaristan Ferdinand'ın ölümünü bahane ederek Sırbistan'a savaş açtı ve Rusya'da Sırbistan'ın yanında yer alınca büyük savaş patlak verdi. Almanya'nın Avusturya-Macaristan'ı, Fransa'nın da Rusya'yı desteklemesi ile Balkanlardaki bir problem küresel bir savaşın önünü açtı.

¹⁵⁴ William Mulligan, **a.g.e.**, s. 229-232.

¹⁵⁵ J. M. Roberts, **a.g.e.**, s.584.

I. Dünya Savaşı, savaş öncesi dönemdeki tahminleri yanılttı. Bu savaşın maliyetinin çatışmaları kısa sürmeye mecbur edeceği şeklindeki düşünce ve hükümetlerin bu varsayımına dayanan politikaları kısa süre içerisinde iflas etti. Büyük savaş coğrafi açıdan çabucak bütün dünyaya yayıldı. Japonya kısa sürede İtilaf Devletleri'ne katılırken Osmanlı İmparatorluğu İttifak Devletleri arasındaki yerini aldı. İtalya Avusturya'dan elde edilecek toprakların kendisine verileceği sözünü alınca İttifak Devletleri'ni terk ederek İtilaf cephesine katıldı. Bulgaristan Eylül 1915'te İttifak ve Romanya ise ertesi yıl İtilaf Devletleri'nin yanında yer aldı. 1917'de ise Yunanistan bu gruba dahil oldu. Savaşın başındaki sorunlar Balkan devletlerinin savaşa iştirak etmesiyle mevcut problemler karmaşık ve çözülmesi daha zor bir hale büründü¹⁵⁶. Özellikle üzerinde pek çok ulusu barındıran ve milliyetçilik akımının zirve noktasına ulaştığı Balkan yarımadasındaki ülkeler kendi aralarındaki sorunları da I. Dünya Savaşı vasıtasıyla dünya gündeminin en üst sıralarına taşıdılar.

I. Dünya Savaşı zamansal ve mekânsal olarak 1914 öncesi savaşıardan ayırt edici yönleri sahiptir. 19. yüzyılda savaşlar ortalama 6-8 hafta arasında dar bir alanda düşük zayıat miktarları ile yapılırken 1914-1918 arasındaki bu savaşta yer alan devletlerin çok fazla olması savaşın hem geniş alanlara yayılmasını sağladı hem de savaşın süresini çok fazla uzattı¹⁵⁷. Her şeyi en iyi düşünmesi gereken insanların başında yer alan askerler bile savaşı 19. yüzyıl Avrupa'sının koşullarına göre düşündüler. Savaşın beklenmeyen bir şekilde geniş bölgelere yayılması ve tarafların birbirlerine üstünlük kurmaktaki zorlukları savaşı uzatırken savaş öncesi dönemde hazırlanan planları da alt üst etti. Devlet adamlarının ve askerlerin zihinlerindeki savaş konsepti daha dar alanda ve kısa sürede cereyan eden muharebe anlayışı üzerine temellendirilmişti. Almanya'da Fransa'nın sonraki yıllarda Alsace-Lorraine'i tekrar almaya çalışacağını öngörerek 19. yüzyılın sonlarına doğru Alman genelkurmay başkanı tarafından hazırlanan Schlieffen Planı'nın uygulanmasının savaşın gerçekleri ile uyuşmadığı görüldü. Ayrıca, bu savaşta tahrip gücü yüksek silahların kullanılması ölü ve yaralı sayısının artmasına yol açtı. Tank ilk defa bu savaşta İngilizler tarafından kullanıldı. Yüklü miktarlarda zehirli gaz ve tankların

¹⁵⁶ J. M. Roberts, **a.g.e.**, s.603-604.

¹⁵⁷ Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.815.

kullanımı zayıf miktarlarını arttırmıştır. Savaşlarda asker sayısının fazlalığı yerine teknik üstünlük belirleyici hale geldi. Eski savaşlarda kullanılan msket tüfek ile dakikada en fazla 3 atış yapılabilirken piyade tüfekleri ile 15, makineli tüfek ile 600 el ateş açılabilirdi¹⁵⁸. Bu durum askerlerin savaş meydanında daha fazla tehlike altında kalması anlamına gelmekteydi. Buna ilaveten bu savaşta modern silah ve teçhizatlar, gelişen ulaşım imkânları neticesinde muharebe alanında daha kolay bir şekilde taşınabiliyordu.

I. Dünya Savaşı'nın en önemli özelliklerinden bir tanesi de bu savaşın ordular arasında değil, halklar arasında da vuku bulan bir ateşli çatışma durumu olmasıydı. Bu büyük savaş gerçek anlamda topyekûn bir savaştı. Cephe gerisindeki insanlar dahi bu savaşın etkisinden kaçamadı. Dünyanın pek çok yerinde devletler ordularını, halklarını ve sanayilerini savaş kazanmak için seferber etti¹⁵⁹. Hemen hemen bütün toplumlar savaşla yatıp savaşla kalkıyordu. Bu yüzden de sivillerin morali, sağlığı ve verimliliğine yönelik saldırılar da söz konusuydu. Bu büyük savaş sivilleri de askerlerin hedef tahtasına oturttu. Almanya, Londra'ya hava bombardımanı gerçekleştirince sivil insanlardan yaşamını kaybedenler oldu¹⁶⁰. Almanya'nın ABD'ye ait gemilere zarar vermesi sonucunda ölen siviller oldu. Bu savaş askerler ile birlikte sivillerin de ateşli çatışma içinde bulunduğu bir olaydır.

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri arasında en zayıf halkalardan bir tanesini Osmanlı devleti oluşturdu. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından dolayı Osmanlı ordusu fiziksel olarak bitkin bir şekilde bu büyük savaşa iştirak etti. Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti milliyetçilik akımının dünyayı kasıp kavurduğu bir dönemde ayakta durmaya çalıştı. İktisadi olarak da sanayi devrimini yakalayamadığından 20. yüzyılın başlarında çok zor durumda bulunuyordu. Osmanlı Devleti eğitim açısından geri, kaynaklar açısından fakir, sanayi açısından az gelişmiş ve mali açıdan da müflis bir haldeydi¹⁶¹. Bu yüzden de Avrupa diplomasisinde denge politikası güderek ayakta kalmaya çalıştı. Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa gibi

¹⁵⁸ Muharrem Uçar, **Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s.4.

¹⁵⁹ Mike Sharp, Ian Westwell ve John Westwood, **a.g.e.**, s.6.

¹⁶⁰ J. M. Roberts, **a.g.e.**, s.606.

¹⁶¹ Edward Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s.33

büyük devletlere karşı savaşabilecek durumda değildi, ancak Almanya'dan ve diğer birkaç İttifak Devleti'nden gelen destek ve askerlerinin özverisi sayesinde 4 yıl gibi uzun süren bu savaşı yürütebildi¹⁶². Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin en büyük problemlerinin başında personel yetersizliği, teçhizat eksikliği ve yaşamsal ihtiyaçların (beslenme, barınma ve giyecek) temini geliyordu. Bu yüzden de Almanya ve Avusturya-Macaristan Türkiye'ye havacılık ve donanma gibi konularda çeşitli uzmanlar gönderdi. Osmanlı'nın geri kalmışlığının en çarpıcı örneği ulaşım alanında yaşanmaktaydı. 1914'te 1758 km²'lik topraklarında sadece 5761 kilometrelik demiryolu hattı hizmet veriyordu. Mevcut tren hatları arasında devletin doğusu, güneydoğusu ve İstanbul arasındaki kopukluk demiryolunun verimli bir biçimde çalışmasını engelliyordu. Demiryollarındaki bu kısıtlı imkânlar deniz yoluyla telafi edilebilirdi, ancak Akdeniz, Ege ve Karadeniz'in bir kısmında İtilaf Devletleri'nin donanmasının etkin olması deniz taşımacılığını zorlaştırdı¹⁶³.

I. Dünya Savaşı, 1918'in sonbaharında İtilaf Devletleri'nin zaferiyle sona erdi. Yenilen devletlerden Almanya ile Versailles, Osmanlı Devleti ile Mondros, Avusturya ile Saint Germain, Macaristan ile Trianon, Bulgaristan ile Neuilly anlaşması imzalanmıştı. Bu ateşkes anlaşmaları oldukça ağırdı. Fakat bu anlaşmalar kadar daha ağır bir durum vardı. O da savaşın getirmiş olduğu beşeri felaketti. Savaşın insanlara getirmiş olduğu yük daha önce emsali olmayan bir niteliğe sahipti. İnsanlık tarihinin 1939'a kadarki en büyük savaşında yaklaşık 8,5 milyon insan hayatını kaybetti. Zayıf miktarı (Ölü, yaralı, firari, kayıp, esir) ise 37,5 milyon civarındadır¹⁶⁴.

¹⁶²Ulrich Trumpener, "Turkey's War", **The Oxford Illustrated History of the First World War**, Ed. Hew Strachan, New York, Oxford University Press, 1998, s.80

¹⁶³Ulrich Trumpener, **a.g.e.**, s.81-83

¹⁶⁴Mark Kishlansky, Patrick Geary ve Patricia O'Brien, **a.g.e.**, s.818

Tablo 5: I. Dünya Savaşı'nda Bazı Ülkelerde Savaş Kaynaklı Ölümler¹⁶⁵

Ülke	Ölü Sayısı
Fransa	1,385,300
İngiltere	947,023
Almanya	1,808,545
Avusturya-Macaristan	905,299
ABD	325,876

Tablo 5'te verilen sayılar kesin sayılar olmayabilir. Savaş döneminin getirmiş olduğu karmaşada istatistikler dönemin gerçekleri ile uyuşmayabilir. Tabloya I. Dünya Savaşı'nda savaşta ölen askerlerin sayısı da dâhildir. Bu ölümlerin çoğu savaş kaynaklı yaralanmalardan ve salgınlardan kaynaklıydı. Siviller arasındaki ölümlerde dâhil edilseydi bu sayı inanılmaz ölçüde artardı. Özellikle cephe gerisinde de yaygın olan İspanyol gribi tek başına milyonlarca insanın ölümüne yol açtı. 1914-1918 arası dönem dünya tarihinin en kanlı zaman dilimlerinden bir tanesidir. Osmanlı Devleti'nin zayıfatı hakkında tam bir tespit bulunmak oldukça güçtür, çünkü Osmanlı'da istatistik tutma kurumlar arasında tam anlamıyla oturmuş bir uygulama değildi ve savaş döneminde resmi evrakların bazıları kaybolmuştur. İstatistikî verilerde yaşanan bu sıkıntı diğer muharip ülkelerde de mevcuttu, lakin bu sıkıntının Osmanlı'da daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Yine de Osmanlı'nın zayıfatı ile ilgili bir rakam ortaya koymak mümkündür. Osmanlı'da seferber edilen 2,608,000 kişi arasında yaklaşık 325,000 asker yaşamını yitirdi. Zayıfat miktarı da takriben 2,290,000 idi¹⁶⁶.

2.2 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DÜNYADAKİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ SALGIN HASTALIKLAR

Bulaşıcı hastalıkların savaş döneminde yaygın olması tarihsel açıdan alışlageldik bir durumdur. Yaşam koşullarının kötü olması ve temel ihtiyaçlarda sıkıntı yaşanması salgın hastalıklar gibi biyolojik felaket olarak nitelendirebileceğimiz olaylara yol açmaktadır. Savaş döneminde salgın hastalıkları incelemek metodolojik anlamda çok ciddi sıkıntıları bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle, eldeki veriler çok kısıtlı yani nicel anlamda yeterli gelmeyebiliyor. Birinci

¹⁶⁵ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **a.g.e.**, s.337.

¹⁶⁶ Edward J. Erickson, **a.g.e.**, s.278.

Dünya Savaşı gibi topyekûn bir mücadelede temel öncelik askeri bir zafer kazanmak olduğundan sıhhi konular arka planda kalabilmektedir. Bu durum mevcut arşiv kaynakları ile ilgili sorunları beraberinde getirdi. Mevcut kaynakların güvenilirliğinde de çok ciddi problemler vardır. Devletler savaşırken kendi zayıatlarını mümkün olduğu kadar az, düşmanlarınınkini de fazla gösterebilmektedir. Bu türden bir propaganda tarih yazımı için engel teşkil edebilir, çünkü savaş bültenlerinde veya orduların kendi iç yazışmalarında gerçek olmayan pek çok bilgi yer alabilmektedir. Bu duruma örnek olarak Amerika’da yayım yapan New York Times gazetesinin 1918’deki bazı sayılarında ABD savaş girdikten sonra Alman ordusunda yaygın biçimde salgınların bulunduğu bahsederken Amerikan ordusunun bulaşıcı hastalıklara karşı çok fazla zayıat vermediğini yazmaktaydı. Buradaki esas gaye halka haber vermekten çok kamuoyunun moralini savaş gibi bir felaket karşısında yüksek tutmaktır¹⁶⁷.

I. Dünya Savaşı’nda hastalıklardan kaç kişinin öldüğünü kestirebilmek oldukça problemlidir. Hele ki salgınlardan dolayı yaşamlarını yitirenlerin hangi hastalıktan dolayı öldüğünün tespiti daha zor bir iştir. 20. yüzyılın başında tıpta istatistik tutmak gelişmiş ülkeler hariç tam anlamıyla kurumsallaşmamıştı. Ayrıca muharebede ve cephe gerisinde ölenler üzerinde otopsi yapılmasının zorluğu göz önüne alındığında I. Dünya Savaşı’nda kimin hangi hastalıktan öldüğü hakkında net bir bilgi vermek her zaman için mümkün olmayabiliyordu. Bu yüzden de rakamlar kesin olmaktan ziyade tahmini olabilmektedir. Bazı hastalıkların hem sivil halk hem de savaşan devletlerin orduları üzerinde ne kadar zayıata yol açtığı hakkında çok detaylı bir yaklaşım ortaya koyabilmek mümkün değildir.

2.2.1 Tifüs

Tifüs; bitler ve pireler vasıtasıyla insandan insana geçen bir tür bulaşıcı hastalıktır. Bazı kaynaklarda lekeli humma¹⁶⁸ ve lekeli tifo¹⁶⁹ olarak da nitelendiriliyor. Bu hastalık *Riketsiya* bakterisini insandan insana taşıyan bit ve

¹⁶⁷ Debra Ellen Menconi Blakely, **Mass Mediated Disease: A Case Study Analysis of News Reporting of Three Influenza Pandemics and Public Health Policy**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2002, s.42-43.

¹⁶⁸ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-i Sani 1338.

¹⁶⁹ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2011.

pireler aracılığı ile yayılır¹⁷⁰. Bu hastalık daha çok hapisane ve mülteci kampı gibi yaşam koşullarının kötü olabildiği yerlerde yaygındır. Tifüs, baş ağrısı, ateş ve deride dökmeleler gibi belirtilerle kendisini gösterir. Daha çok kış ve ilkbaharda şiddetli olarak yayılır.¹⁷¹.

Tifüs, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen sonra, askeri birlikler arasında yaygınlaştı. Bilhassa Rusya'da ve Kafkasya'da tifüs çok etkili olmuş ve etkisini savaş sonrası dönemde de hissettirmiştir¹⁷². Hatta tifüs salgını Rusya'daki Kızıl Ordu ile Beyaz Ordu arasındaki mücadeleyi de etkiledi¹⁷³. Biyolojik bir felaket insanlar üzerinde o kadar etkiliydi ki siyasetin gidişatının darbe yemesi kaçınılmaz bir durum teşkil ediyordu. Sovyetler Birliği'nin kurucularından Lenin 1919'da Sovyetlerin 7. Kongresinde şunları söyledi: *“Bir kırbaç sallanıyor üstümüze, bit ve tifüs ordularımıza yayılıyor. Nüfusun kırıldığı, maddi herhangi bir kaynağın olmadığı, bütün hayatın durduğu tifüs bölgelerindeki korkunç durumu hayal edebilmemiz mümkün değil”*¹⁷⁴. Lenin başka bir konuşmasında da tifüs hastalığının Rusya'da yeni yeni filizlenmeye başlayan sosyalist rejimi tehdit ettiğini vurgulayarak *“ya sosyalizm bitleri yenecek ya da bitler sosyalizmi yenecek”* demiştir¹⁷⁵. Rusya'daki tifüs salgını o derece yaygındı ki Avrupalılar bu hastalığı Rusların yaydıklarını düşündüler¹⁷⁶, ancak Alman arşiv kaynaklarında tifüsün yayılmasından sadece Rusya'nın sorumlu tutulamayacağı belirtilmekte ve savaşın bizzat kendisinin bu hastalığın yayılmasında başrol oynadığı bildirilmektedir¹⁷⁷. Rusya dışında tifüsün en çok görüldüğü yerlerin başında Sırbistan gelmekteydi. Nisan 1915'te Sırbistan'ın yaklaşık 48,000 askeri tifüs yüzünden hastanelerde

¹⁷⁰ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.36.

¹⁷¹ Victoria A. Harden, “Typhus Epidemic”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.1080.

¹⁷² Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.11.

¹⁷³ K. David Patterson, “Typhus and Its Control in Russia”, **Medical History**, S.37, 1993, s.375.

¹⁷⁴ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.11.

¹⁷⁵ Peter McDonald, **Oxford Dictionary of Medical Quotations**, New York, Oxford University Press, 2004, s.59.

¹⁷⁶ W.G. Macpherson v.d., **Medical Services Disease of the War**, Londra, Stationery Office, 1922, (Erişim) <http://www.archive.org/details/medicalservicesd01macpuoft>, 17 Eylül 2011, s.135.

¹⁷⁷ Andrew Price T. Smith, **a.g.e.**, s.167.

bulunmaktaydı¹⁷⁸. Rusya ve Sırbistan tifüs yüzünden muharebe etkinliği en çok azalan devletlerin başında geliyordu.

Savaş sırasındaki tifüs salgını İngiltere, Fransa, Belçika ve İtalya’da çok fazla etkili olmadı. Bunun sebebi bu ülkelerdeki halk sağlığı hizmetlerinin oldukça gelişmiş olmasına bağlanabilir, lakin sağlık sisteminin ihtiyaçlara cevap vermekte zorlandığı Osmanlı’da tifüs ordunun en büyük sıhhi sorunlarından bir tanesi olmuştur. Tifüs, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı’da görülen yaygın bir hastalıktır, lakin ölüm kayıtları düzenli olarak tutulmadığı ve çeşitli sebeplerden dolayı ölüm kaydı yapılmadığı için bu hastalığın yaygınlık derecesi hakkında net bir bilgi söylemek oldukça zor görünüyor. 1918’de Osmanlı Meclis-i Umumisi’nde Ahmet Rıza bu konuyla ilgili olarak şunları söylüyor:

“Memleketimizde tifüsün az görülmesine iki sebep vardır. Müdür Beyefendi tashih buyursunlar. Bu sebeplerden biri, kendilerinin itiraf ettikleri veçhile doktorların tifüs vukuatını gizlemeleridir. Müdür Beyefendi, bir evde tifüs olursa, hastalığı bizim kendi doktorlarımız meydana çıkarmıyor, buyuruyorlar. Demek ki tifüse tutulanların miktarları bizce malum değil. Hatta müdür beyefendinin ifadesine göre hastanın ailesi de hastalığı gizleyen etibbayı(doktorları) tercih ediyor ve onları çağırıyormuş. Bunda maksat ne olabilir. Olsa olsa şudur: şayet tabip hükümete haber verecek olursa hasta derhal hastaneye nakledilecek... Bugünkü hastanelerde daha doğrusu ölüme kim gider? Tabii hasta ve hastanın ailesi, ‘Aman hükümet haber almasın! Aman sıhhiye müdürü duymasın! Çünkü hastayı yakaladıkları gibi, açık bir sedyenin içinde berbat bir yere götürecekler, orda öldürecekler havf (korkusuyla) ve mülahazasıyla tifüsten bahsetmiyorlar ve gizliyorlar. Tifüs miktarının azlığına dair verilen malumat bu iki sebebe müstenit olmalıdır.”¹⁷⁹

Ahmet Rıza Bey’in tifüsün yaygınlığı ile ilgili olarak söyledikleri doğruluk niteliği taşımaktadır. İstanbul’da tifüsten ölen kişilerin sayıları resmi makamlarca da az gösterilmeye çalışıldı. Eğer 320 tifüs vakası varsa bu sayı 32 olarak gösterildi¹⁸⁰. Salgın hastalıklar ile ilgili ölüm kayıtları düzenli bir şekilde yapılmamasında rağmen

¹⁷⁸ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **a.g.e.**, s.287.

¹⁷⁹ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.333.

¹⁸⁰ PRO, WO 157/729, 16 Temmuz 1918.

İstanbul'da Fransızca yayın yapan Hilal gazetesine göre 1918'in ilkbaharında her ay ortalama 1000 kişi tifüs şikâyetiyle hastaneye başvurmaktadır¹⁸¹. Bu rakam az görünebilir, çünkü insanlar Ahmet Rıza'nın dediği gibi sıhhi koşulların kötü olmasından dolayı tıbbi rahatsızlıkları için hastaneye başvurmakta çekindi.

I. Dünya Savaşı'nda Kanal Cephesi'ndeki İngiliz askerlerinin de başlarına bela olan hastalıklardan bir tanesi tifüstü. İngiliz ordusunun savaşta esir aldığı bir asker, Kudüs'in kuzeyindeki Nablus kentinde tifüsün çok yaygın olduğunu söylemektedir¹⁸². Savaş sırasında Beyrut'ta ve çevresinde de çok fazla tifüs vakası görüldü ve hastanelerde tifüsten günde onlarca ölüm meydana geldi.¹⁸³ Tifüs Orta Doğu'da endemik olarak salgınlar olarak görüldü¹⁸⁴. İngiliz ve Osmanlı orduları ise bu ufak çaplı salgınların yayılmasını hızlandırdı. Sürekli olarak binlerce askerin hareket halinde olması patojenlerin sivil halk ve askerler arasında zuhur etmesine yol açtı. Tifüs'ün görülmediği yer hemen hemen yok gibiydi. Bu hastalık savaşta toplamda yüz binlerce insanın ölümüne yol açmıştır¹⁸⁵.

İstanbul'da tifüsün en çok görüldüğü yerlerin başında Hasköy, Kadıköy ve Ortaköy gelmekteydi. Bu yerler başkentin en kalabalık yerlerindendi¹⁸⁶. İstanbul'da tifüsün yaygınlaşmasına karşı halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Halka yapılan uyarılarda hastalık durumlarında halkın, özellikle hastalığı yayan en büyük vasıta olan bittin sakınması gerektiği vurgulandı¹⁸⁷. Halka sürekli olarak kendilerini temiz tutmaları tembih edildi. Lakin İstanbul'un hamamlarında sıcak su bulmak ve pahalı olan sabunları temin etmek çok güçtü. Bu yüzden de halkın hijyenik bir biçimde yaşayabilmesi çok zordu¹⁸⁸. Sadece İstanbul'da 1918 yılı boyunca tifüsten 2376 kişi vefat etti¹⁸⁹.

¹⁸¹ PRO, WO 157/729, 6 Temmuz 1918.

¹⁸² PRO, WO 157/729, 1 Temmuz 1918.

¹⁸³ PRO, WO 157/726, 1 Nisan 1918.

¹⁸⁴ PRO, WO 157/727, 1 Mayıs 1918.

¹⁸⁵ Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.167.

¹⁸⁶ PRO, WO 157/729, 9 Temmuz 1918.

¹⁸⁷ Abdullah Lüleci, **İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar (1918–1922)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.57.

¹⁸⁸ PRO, WO, 157/735, 10 Mayıs 1918.

¹⁸⁹ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-i Sani 1338.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise muharip askerler arasında başlayan tifüs daha sonra sivil halk arasında da yayıldı¹⁹⁰. Doğu Anadolu'da tifüs vakası oldukça vahimdi. 14 Mart 1915 tarihinde 3. Ordu Sıhhiye reisliğine atanan Dr. Tevfik Sağlam göreve başlamadan önce Sıhhiye Genel Müfettiş vekili Prof. Dr. Mayer'i ziyaret ederek 3. orduda sıhhi durum hakkında bilgi istemiştir. Mayer, 3. Orduda sıhhi durumun çok fena olduğunu ve bilhassa Erzurum'un tifüs yüzünden bir yangın içinde bulunduğunu Dr. Tevfik Sağlam'a söyledi. Sadece 3. Orduda Mart 1915'ten Eylül 1918'e kadar 16,691 asker tifüse yakalanmış ve 7310'u ölmüştür. Bu istatistikî veri Dr. Tevfik Sağlam'ın tespit edebildikleridir¹⁹¹. Doğu cephesindeki ordu da ise tifüsün vermiş olduğu zayıf olduğı fazladır. Doğu cephesinde görev yapan Dr. Derviş Bey 1915'te 3. Ordunun içine düştüğü vahim durumu şu şekilde anlatıyor:

*"...Samanlıklarından bir hayli ölü topladık. Bu amaçla ara sıra geziyor ve temizlik yaptırıyordum. Bir gün yine samanlığa uğradım. Burada rast geldiğim manzara beni dehşet içinde bıraktı. İki üç asker karavanelerini bir ölünün dizleri üzerine koymuşlar, karşı karşıya geçmiş öylece yemeklerini yiyorlardı. Beni görünce hiç aldırmadılar, yemelerine devam ettiler. Ben de görmezden gelerek dışarı çıktım. Biraz sonra da cenazeyi kaldırttım. Askerlerimiz artık kanıksamışlardı. Ölüden ölümden kesinlikle ürkmüyorlardı. Ne yapsınlar! Zavallılar o kadar bitlenmişlerdi ki kırmakla kaynatmakla başa çıkamıyorlar, bu nedenle rahat yüzü görmüyorlardı. O kadar ki doğrudan doğruya bitlerin saldırısına uğrayıp ölenler de vardı. Kısacası bitsiz yer kalmamıştı. O da ancak ölülerdi, çünkü insan cesedi soğuyunca bitler derhal kaçıyordu."*¹⁹²

Bu noktada, Osmanlı Devleti'nde tifüs hastalığının önlenmesi ile ilgili I. Dünya Savaşı sırasında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık eski bakanlarından biri olan ve bir dönem başbakanlık yapmış olan İbrahim Refik Saydam tarafından tifüs aşısı üretilmiştir¹⁹³. Aşının tedarik edilemediği durumlarda

¹⁹⁰ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Otoman Empire and Modern Turkey**, C.2, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, s.324.

¹⁹¹ Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.19-21.

¹⁹² Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.15.

¹⁹³ Ayşegül Demirhan Erdemir ve Öztan Öncel, A Famous Turkish Physician from Military Medical School: Dr. Refik Saydam and His Public Health Works, **Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine**, S.5, 2005, s.47.

ise sıhhiye görevlileri işe yarayacağını düşündükleri çözümleri uyguluyorlardı. Osmanlı'nın sıhhi hizmetlerinde görevli olan Dr. Yüzbaşı Abdulkadir (Noyan) da tifüs salgını için fırın yöntemini¹⁹⁴ geliştirdi¹⁹⁵. Ayrıca tifüse karşı aşılama kampanyaları düzenlenmiş ve muhacirler ücretsiz olarak hamamlara sevk edip temizlenmeleri sağlanmıştır¹⁹⁶.

Osmanlı'da savaş sırasında teçhizat eksikliği veya bilgi yetersizliği gibi sebeplerden dolayı hastalıkların tanısının konmasında bir karmaşa yaşanmıştır. Bu yüzden de tifüs hastalığını tespit edip tedavi uygulamak oldukça güçleşmiştir. 3. Orduda görevlendirilen Dr. Tevfik Sağlam Niğde'den itibaren grip teşhisi konulan vakaların çoğunun aslında lekeli tifo olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁷. Yine buna benzer şekilde, 29 Ekim 1918 tarihli bir belgede Yozgat'ta görülen bir hastalığın lekeli humma değil de grip olduğu yazılmaktadır¹⁹⁸. Osmanlı Devleti'nde savaş boyunca yaşanan teçhizat ve kalifiye eleman eksikliği hastalıkların tanısının konulmasını da güçleştirdi. İngilizlere göre Osmanlı Devleti'ndeki doktorların %80'i orduda görevlendirilmiştir¹⁹⁹. Doktorların çoğunun orduda görevlendirilmesi salgın hastalıklar ile mücadelede sıkıntılarının tamamen sonlanması anlamına gelmiyordu. Osmanlı'nın 3. ordudaki hastanelere Kasım 1917'de başvuran askerlerin 744'ü hastalıktan dolayı yaşamını kaybetmiştir. Bu askerler arasında 182 kişinin ölüm nedeni tam olarak tespit edilmişken geri kalan 562 kişinin ölüm sebebi olarak sadece diğer hastalıklar olarak not düşülmüştür²⁰⁰.

2.2.2 Sıtma (Humma)

Sıtma, *Plazmodium* paraziti taşıyan sivrisinekler aracılığıyla insanlara bulaşan ve daha çok tropikal ve subtropikal bölgelerde görülen bir hastalıktır. Sıtma hastalığının oluşumu sadece iklim ile değil aynı zamanda suyun ve toprağın

¹⁹⁴ Fırınların içinde ateş yakılarak elbiselerin üzerindeki virüs taşıyan pirelerin kızgın sıcaklıkta ölmesi sağlanıyordu.. Elbiseler yakılmıyordu; sadece, belli sıcaklıkta fırında bekletilerek pirelerin ölmesi hedeflenmiştir ve bu yöntemin başarılı olduğu söylenebilir.

¹⁹⁵ Hikmet Özdemir, **a.g.e.** s.284-285.

¹⁹⁶ Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, **a.g.m.**, s.208.

¹⁹⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.19.

¹⁹⁸ BOA, DH. MB. HFS-M., Dosya no:35, Gömlek no:71, 29 Teşrin-i evvel 1334.

¹⁹⁹ PRO, 157/735, 10 Mayıs 1918

²⁰⁰ Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH Klasör:2186, Dosya:19, Fihrist no:005-21.

kullanımı ile alakalıdır²⁰¹. Hastalığa yol açan sivrisineklerin doğal yaşam alanları tahrip edilirse bu sivrisinekler kendilerine yeni yaşam alanları bulmaya çalışır. Örneğin, sivrisineklerin yoğun olduğu bir bataklık kurutulursa veya bir orman yok edilirse sivrisinekler için artık yeni yaşam alanı bulmak bir zorunluluk haline gelir. I. Dünya Savaşı esnasında ekolojik dengenin zarar görmesi bu salgını daha da yaygınlaştırmıştır. Prof. Dr. Mark Harrison'a göre sıtmanın ve savaşın tarihi birbirinden ayrı olarak incelenemez. Askeri birliklerin sıklıkla hareket halinde olması, barajların ve doğal yaşamın tahrip edilmesi sivrisineklerin üremesi için uygun ortam yaratıyordu. Sıtma savaş döneminde en çok Makedonya, Doğu Afrika, Mezopotamya ve Filistin'de yaygındı. 1918'de Britanya kuvvetleri Osmanlı ordularını Ürdün'ün sıtmalı bölgelerine itmeye çalışırken sıtma 40,000 kişilik Britanya ordusunun yarısını etkileyerek askerlerin muharebe gücünün sendelenmesine yol açtı²⁰².

Tablo 6: Bazı Ülkelerde Sıtmanın Bin Kişi Üzerindeki Etkisi²⁰³

	Fransa	İtalya	Makedonya	Mısır ve Filistin	Mezopotamya
1915	-	-	-	-	-
1916	0,05	-	331,47	8,1	68,61
1917	0,48	-	353,18	44,66	94,2
1918	1,77	2,9	369,29	134,4	95,79

Tablo 6'ya bakıldığında sıtmanın savaş döneminde Makedonya'daki etkisi istatistikî verilere de yansımıştır. Tabloda bazı yerlerde sıtma vakası kaydedilmemiştir. Bunun iki sebebi olabilir; ya bu ülkelerde sıtma vakasına hiç rastlanmamıştır ya da sıtma vakaları çeşitli faktörlerden dolayı kaydedilmemiştir. Sıtmanın Orta Doğu coğrafyasında görüldüğü yerler vardı²⁰⁴. Burada bataklık ve sulak alanlardaki sivrisinekler askeri birliklerin muharebe etkinliğini azalttı. İngiliz ve Fransız orduları Selanik'teyken orduları sıtmadan dolayı zayıf verdi²⁰⁵. Fransa'da

²⁰¹ Andrew Price-Smith, **a.g.e.** s.179.

²⁰² Mark Harrison, **a.g.e.** s.157-158.

²⁰³ W.G. Macpherson v.d., **a.g.e.**, s.3.

²⁰⁴ PRO, WO 157/727, 1 Mayıs 1918.

²⁰⁵ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **a.g.e.**, s.325.

ve İtalya da ise sıtma vakalarına Mezopotamya ve Makedonya'daki kadar sıklıkla rastlanmamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Alman ordusunun grip salgınından sonra en çok etkilendiği salgınların başında sıtma gelmektedir. İngiliz ordusu, savaştığı devletlerin muharebe gücü ile ilgili olarak hazırladığı istihbarat raporlarında Almanya'nın sıtmadan dolayı çok ciddi zayıflar verdiğini ve bu durumun Alman ordusunun muharebe etkinliğini önemli ölçüde azalttığını yazmıştır²⁰⁶.

Osmanlı Devleti'ne baktığımızda ise sıtma vakası çok fazla görülen bir hastalık değildi, ancak Çanakkale bölgesinde özellikle Kumkale'nin doğusunda, daha güneyde Menderes çayının oluşturduğu bataklık ve başka yerlerdeki durgun sular nedeniyle bölgede var olan sıtma hastalığı yöre halkında ve askerlerde görülmekteydi. Savaş döneminin getirmiş olduğu kaotik ortam, sıtmanın da Osmanlı'nın çeşitli yerlerine daha kolay sirayet etmesine yol açtı. Sıtmanın savaş döneminde Osmanlı ordusuna verdiği zayıfların miktarı 20.000 ölüydü²⁰⁷. Makedonya gibi sıtmanın yoğun olduğu yerlerden gelenler de hastalığı Anadolu'ya taşıdı; ancak sıtma, veba gibi insandan insana bulaşan bulaşıcı bir hastalık olmadığı için bu salgın çok fazla yaygınlaşmadı. Örneğin sıtma vakası İstanbul'da ortaya çıktığı vakit doktorlar bazen hastalığın teşhisini koymakta zorlandılar²⁰⁸. Sıtma mikrobunu yayan sivrisineklerin İstanbul'da üreyebileceği uygun ortamların az olması bu hastalığın İstanbul ve çevresinde etkinliğini azalttı.

Sıtma hem İtilaf hem de İttifak devletlerinin başına bela olan bir hastalıktı. Birliklerin geniş alanlara dağılması, sağlık alt yapısının durumu gibi etkenler sıtmanın askerler arasındaki yaygınlık durumunda belirleyici oldu. Sıtma ile mücadelede en başarılı ülkelerin başında Fransa gelmekteydi, çünkü birlikleri İngiliz ordusu kadar geniş bir alana dağıtılmamış ve kinin koruyucusu (Quinine Propylaxis) adlı bir maddeyi sıtma ile mücadelede fazlaca kullanmışlardı²⁰⁹.

²⁰⁶ PRO, WO 157/729, 1918.

²⁰⁷ Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, **a.g.m.**, s.209.

²⁰⁸ Abdullah Lüleci, **a.g.e.**, s. 81.

²⁰⁹ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.158.

2.2.3 Tüberküloz (Verem)

Savaş ortamının yayılmasını hızlandırdığı hastalıklardan bir tanesi de verem veya zaman zaman da “Beyaz Veba” olarak da adlandırılan tüberkülozdur. Bu hastalığa *mycobacterium tuberculosis* isimli bakteri yol açar²¹⁰. Ciğerlere sirayet eden bu bakteri hastada yüksek ateş, bitkinlik, öksürük, deride solma gibi belirtilere yol açar ve bu hastalık bulaşıcı olabilmektedir. Daha çok kapalı, nemli ve pis ortamlarda kötü ve yetersiz beslenen insanlar arasında görülür. Avrupa kentlerindeki kötü barınma koşulları, yetersiz ve kötü beslenme, düşük ücretler, hava kirliliği tüberküloz hastalığının ortaya çıkmasında önemli rol oynadı. Tüberküloz bilhassa Sanayi Devrimi’nde sonra kentlere gelip yerleşen ve buralarda kötü koşullar altında barınan insanlar arasında çok yaygındı²¹¹. Yoksulluk, sanitasyon hizmetlerinin az olması ya da hiç olmaması, ağır çalışma koşulları gibi etkenler bir araya gelince veremin ortaya çıkması kaçınılmaz oldu.

I. Dünya Savaşı’nda hem askerler hem de siviller tüberkülozdan muzdarip oldu. Gerçi, savaş öncesi dönemde verem yaygın bir bulaşıcı hastalıktı; ancak harp ortamının getirmiş olduğu maddi imkânsızlıklar bu salgının etkisini arttırmasında öncü bir rol oynamıştır. Kışların kötü ve kalabalık olması, askerlere tıbbi hizmet vermedeki zorluklar ve stres tüberkülozun askerler arasında yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca, tifüs veya grip gibi başka bir hastalığa yakalanan ve bunu atlatan bir kişinin direncinin azalmasıyla diğer bulaşıcı hastalıklara yakalanma ihtimali oldukça artar²¹². Örnek vermek gerekirse, savaş zamanlarında devletlerin öncelikli amaçlarından bir tanesi cepheadaki askerlerin gıdalarını ve tıbbi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu durum sivil halkın bir nebze de olsa geri planda kalmasına ve tüberküloz gibi rahatsızlıklara maruz kalmasına yol açtı²¹³. Tüberküloz küçük çocuklarda menenjit gibi komplikasyonların da doğmasına yol açabiliyordu²¹⁴.

²¹⁰ Dorothy Crawford, **a.g.e.**, s.158.

²¹¹ Andrew Nikiforuk, **a.g.e.**, s.168.

²¹² Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.177.

²¹³ Godias J. Drolet, “World War I and Tuberculosis”, **American Journal of Public Health**, S.35, 1945, s.696.

²¹⁴K. David Patterson, “Meningitis”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s.875.

Tablo 7: I. Dünya Savaşı'nda Bazı Ülkelerde Tüberkülozun Artış Oranı²¹⁵

Ülke	Artış Oranı
İngiltere	%24
Belçika	%97
İtalya	%45
Almanya	%61
Avusturya	%57
Çekoslovakya	%23
Fransa	%12

Tablo 7'ye bakıldığında İngiltere ve Fransa gibi halk sağlığının gelişmiş olduğu ülkelerde dahi savaş kaynaklı yetersiz beslenme ve kötü barınma koşullarına bağlı olarak tüberkülozdan ölüm miktarları artmıştır. Artışın en fazla olduğu ülkelerin başında Belçika gelmektedir. Bu ülke savaş sırasında Almanya tarafından işgal edildi ve I. Dünya Savaşı'nın en şiddetli çatışmalarında bazıları da Belçika'nın bir kısmını içine alan Flandre²¹⁶ bölgesinde cereyan etti. Belçika'nın savaşın tam kalbinde yer alması münasebetiyle buradaki yaşam koşulları oldukça zorlaşmış ve tüberküloz vakalarındaki artış oranı diğer ülkelere kıyasla daha fazla olmuştur.

Savaş sırasında tüberküloz yaygın bir hastalık olmasına rağmen diğer salgınlar kadar güçlü olmadı. Bu hastalığın zayıflığı tahminen 4–5 milyon civarındadır²¹⁷. Yalnız, grip salgını gribe yakalananların bağışıklık sistemini ve direncini azaltarak tüberküloz ve buna benzer ölümcül hastalıkların artmasını sağladı. Ayrıca, I. Dünya Savaşı'nda sigara tüketiminin de anormal olarak artması sonucunda askerlerin bünyesinde çeşitli zayıflıkların meydana geldiği söylenebilir. U.S. Department of Agriculture (Amerika Birleşik Devletler Tarım Bakanlığı) sigara tüketiminin savaş döneminde iki katına çıktığını açıkladı²¹⁸. Bu durum, zaten kötü koşullar altında savaşan askerlerin sağlıklarının daha da tehlikeye atılması anlamına geliyordu.

²¹⁵ Godias J. Drolet, **a.g.m.**, s.690.

²¹⁶ Batı Avrupa'da Hollanda, Belçika ve Fransa'nın bir kısmını içine alan bir ova.

²¹⁷ Godias J. Drolet, **a.g.m.**, s.697.

²¹⁸ R. T. Ravenholt, "Tobaccosis", **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.180.

Tüberküloz dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da etkisini göstermiş ve savaş nedeniyle veremden ölenlerin sayısındaki artışı önlemek için 1918'de Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kuruldu²¹⁹. Bu cemiyet tüberküloza yakalanan hastaları tedavi etmek ve halkı bu konuda bilinçlendirmek için çeşitli çalışmalar yaptı²²⁰.

Tüberkülozun Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu zayıflık konusunda kesin rakam vermek oldukça zordur. 1901–1923 arasında İstanbul'da yılda ortalama 2800 kişi veremden ölmüştür²²¹. İstanbul'un nüfusunun 1920'de 1,200,000 olduğu düşünülürse yaklaşık 100.000'de 233 kişi veremden dolayı yaşamını kaybetmiştir, ancak savaş dönemindeki yoksulluk ve yetersiz tıbbi imkanlar göz önünde tutulursa bu rakamın daha fazla olması kuvvetle muhtemel görünüyor. Sıhhiye Mecmuası'na göre İstanbul'da 1917 ve 1918 senelerinde toplam 6512 kişi tüberkülozdan dolayı hayatını kaybetmiştir²²².

2.2.5 Frengi

Savaş sırasında artan hastalıklardan bir tanesi de frengidir. Cinsel yollarla bulaşan ve *Spirochete* mikrobunun yol açtığı bir hastalıktır. Bu hastalık savaşlarda askerlerin başına bela oldu. Askerlerin uzun süre eşlerinden uzak kalması ve savaş döneminde geçimini sağlamak amacıyla fuhuşa sürüklenen kadınlar dolayısıyla frengi gibi zührevi hastalıklar yaygınlaşmıştır²²³. Frengi gibi hastalıkların I. Dünya Savaşı'ndaki ordular için kontrol edilmesi güç bir hastalık olduğu kanısı olunca bu hastalığı en başından önleme tedbiri alındı.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde sadece Fransız ordusundan 1 milyon asker zührevi hastalıklardan dolayı hastanelere başvuru yaptı. Fransız ordusundaki bu durum bile zührevi hastalıkların askerler arasında yaygın bir bulaşıcı hastalık olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Britanya, Fransa ve ABD kendi askerlerine hizmet vermesi için izinli genelevlerin faaliyet göstermesine müsaade verdi. İngiltere'de hükümet muhafazakâr çevreler ve kadın hakları için

²¹⁹ Abdullah Lüleci, **a.g.e.**, s.18.

²²⁰ Abdullah Lüleci, **a.g.e.**, s.90.

²²¹ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.315

²²² Sıhhiye Mecmuası, S.13, (Kanun-ı Sani 1338), s.14.

²²³ Abdülkadir Noyan, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım**, Ankara, Son Havadis Matbaası, 1956, s.92.

mücadele eden örgütlerden çekindiği için yasal genelevlerin yalnızca Britanya adası dışında faaliyetine izin verdi. Buna rağmen, İngiltere hükümeti yasal genelevlerin tepki çekmesini önleyemedi. Mısır'daki askerlere hizmet vermesi planlanan genelevlere hem Müslümanlar hem de kilise örgütleri şiddetle karşı çıktı²²⁴. Frengi hastalığı İngiltere ve Fransa'da yaygın olduğu kadar Orta Doğu'da da yaygındı. Hastalık buraya İngiliz ordusu tarafından yayılmış olabilir. Frengi'nin en çok görüldüğü yerlerin başında Halep ve Şam gelmekteydi²²⁵. Şam'daki fahişelerin %90'ı hastalık taşımaktaydı ve zührevi hastalıkları tedavi etmek için Beyrut'ta dini ve ırkı ne olursa olsun herkese hizmet vermesi amaçlanan bir dispensar teşkil edildi²²⁶. 1918'de buradaki İngiliz askerlerin fahişelerle kurmuş oldukları cinsel münasebetler frenginin yayılmasını hızlandırdı. Musul ve Bağdat'ta da yaygın olarak fuhuş ve bunun neticesinde frengi görülmüştür. Bağdat'ta 1916 senesi mart ayından 1917 yılı aralık sonuna kadar 10 içinde 694 asker frengiye yakalandı ve 1917 yılı içinde de 614 frengi vakası oldu. Musul'da ise 1918 yılı başından aralık sonuna kadar 429 kişi bu zührevi hastalığa yakalandı²²⁷.

Frengi savaş dönemlerinde olduğu kadar barış dönemlerinde de toplum sağlığı için ciddi tehlikelere sebebiyet vermektedir. Fahişelerden zührevi hastalık kapalı askerler bunu ailelerine ve sonraki kuşaklara taşıyabilmektedir. I. Dünya Savaşı bittikten sonra evlerine dönen milyonlarca asker beraberlerinde savaş tecrübesinin yanı sıra ölümcül patojenler de getirme riski vardı²²⁸.

Osmanlı ordusu da aynı şekilde frengiden etkilenmiştir. Savaştan hemen bir yıl önce 1913 yılında Osmanlı ordusunun sağlık birimlerinde reform yapmakla görevlendirilen Dr. Georg Mayer frengili askerleri amele taburlarına yani geri hizmete çekti²²⁹. 1917'de İngiliz ordusuna karşı Kanal Cephesi'nde düzenlenen hücumda İngiliz ordusuna esir düşen bir Alman askeri frengiden dolayı Osmanlı ordusunun çok fazla zayıfladığını ve İstanbul'a yolu düşen pek çok askerin

²²⁴ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.162.

²²⁵ PRO, WO 157/729, 1 Temmuz 1918.

²²⁶ PRO, WO 157/735, 10 Mayıs 1918.

²²⁷ Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.92.

²²⁸ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.161.

²²⁹ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)**, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s.181.

Galata'da kadın peşinde koştuğunu yani fahişelerle beraber olmaya çalıştığını ifade etti²³⁰. Osmanlı'da frengili askerlerin tedavisi askeri hastanelerde veya kendi birliklerinde yapılmıştır. Askerler terhis olduktan sonra da tedavileri sivil hastanelerde sürdürüldü²³¹. Doğu cephesinde bulunan 3. orduda da frengi yaygın olarak görüldü. Sadece Ekim ve Kasım 1917'de 1000 asker frengiye yakalandı²³².

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu hastalıkla mücadele için sağlık kurumları teşkil edildi. 1916'da frengili hastaların tedavileri için Kastamonu'da bir frengi hastanesi kuruldu²³³. Ayrıca Osmanlı'da frengili hastaların tedavisi için cıva ve arsenikten oluşan ve ağızdan alınan bir sıvının kullanılması doktorlar tarafından tavsiye edildi, ancak en temel gereksinimlerin bile savaş ortamında temin edilmesinin güçlüğü göz önüne alınırsa bu karışımın ne kadar yaygın biçimde kullanıldığı ve işe yarayıp yaramadığı şüphelidir²³⁴.

Zührevi hastalıklarla mücadele edebilmek için sıhhi birliklere talimat verildi. Orduları frengiden korumak için sadece askerlerin değil aynı zamanda fuhuş yapan kadınların da tedavisi için çaba harcandı. Musul'daki bir askeri hastane bu kadınların tedavisine tahsis edildi. Eğer bu kadınlarla birlikte askerler de tedavi edilmeseydi askerler terhis olduktan sonra kapmış oldukları spirochete mikrobu kendi ailelerine de bulaştırabilirdi²³⁵.

2.2.5 Kolera

Kolera, *vibrio cholerae* isimli bakteriyi taşıyan pis içme suları ve bu sularla yıkanmış gıdalar aracılığı ile yayılmaktadır. Savaş döneminde de temiz içme suyu teminindeki zorluklar kolera'nın sivillerden ziyade bilhassa askerler arasında yaygın bir hastalık olmasına yol açtı. Savaş esnasında kolera'nın en çok yaygın olduğu yerlerin başında Galiçya gelmekteydi. Burada Avusturya-Macaristan, Alman ve Sırp

²³⁰ PRO, WO 157/730, 8 Ağustos 1918.

²³¹ Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.39.

²³² Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH-2186-19-005-21, BDH 2186-19-005-30.

²³³ Türk Kızılayı (Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti) Arşivi, Kutu no:21, Belge no:40, 27 Mart 1332.

²³⁴ Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no: 849, Belge no:22, 1331.

²³⁵ Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.92-93.

ordularının önemli bir kısmı koleradan etkilendi. Sadece Eylül 1915'te Avusturya-Macaristan ordusunda 26,000 kolera vakası meydana geldi²³⁶.

Orta Doğu'da koleranın en çok yaygın olduğu yerlerin başında Beyrut ve Şam gelmektedir²³⁷. Amman'da 25 Nisan 1918'de kolera salgını patlak verdi. Bu salgın sadece asker arasında değil sivil halk arasında da yayıldı. İngiliz ordusu bu kolera salgınını önleyebilmek için kendi içinde bir karantina uygulamaya çalıştı²³⁸, ancak savaş döneminde bu salgını önleyebilmek için ne kadar başarılı oldukları muammadır. Koleranın Orta Doğu'da yaygın olduğu başlıca yerlerin arasında Bağdad, Basra, Kudüs, Musul ve Halep gelmekteydi²³⁹. Buralarda önce de kolera salgınları görülüyordu, ancak bunlar endemikti. I. Dünya Savaşı'nda pek çok askerin bu bölgede bulunması zaten kıt olan su kaynaklarının orduların muharebe etkinliği üzerinde daha da belirleyici bir etken olması sonucunu doğurdu. Orta Doğu'da sınırlı olan su kaynaklarının da kirli olması ve hava sıcaklığının bu bölgede yüksek olması hem İngiliz hem de Osmanlı ordusunu zor durumda bıraktı. Askerlerin durgun su birikintilerinde temizlenmesi ve daha da kötüsü, bu suları içmesi bu hastalığı daha da yaygınlaştırdı²⁴⁰. Bu sıkıntılar Osmanlı ordusuna bağlı olarak cephe gerisinde Filistin'de görev yapan Yahudi bir asker Alexander Aaronsohn tarafından da dile getirildi. Bu asker kaldıkları çadırlarda izdiham olduğunu ve su gibi yaşamsal ihtiyaçların temininde büyük zorluklar olduğundan bahsetmektedir²⁴¹. Bu durum içme sularının patojen üretmesine zemin hazırlıyordu.

Anadolu'nun dört bir yanında da kolera görüldü. Temiz içme suyu teminindeki zorluklar bu bölgede derin bir biçimde hissedildi. Kolera salgını Mart 1916'da Sivas'a muhacirler vasıtasıyla geldi. Savaş döneminde muhacirler gittikleri yerlere taşıdıkları patojenleri de götürdüler²⁴². Kolera yine bu duruma benzer bir şekilde Anadolu içlerinde de yayıldı. 1905-1917 arasında Rusya'dan Anadolu'ya hac amacıyla gelen Rus hacılar koleranın bu bölgede yayılmasını kolaylaştırdı. Osmanlı

²³⁶ W.G. Macpherson v.d, **a.g.e.**, s.116.

²³⁷ PRO, WO 157/727, 13 Mayıs 1918.

²³⁸ PRO, WO 157/735, 10 Mayıs 1918.

²³⁹ W.G. Macpherson v.d, **a.g.e.**, s.116-120.

²⁴⁰ Erik Jan Zürcher, **a.g.e.**, s.185.

²⁴¹ Alexander Aaronsohn, **Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2003, s.57.

²⁴² Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.29.

Devlet'i salgın hastalıkların yayılmasında muhacirlerin oynadığı rolü gördü ve buna yönelik tedbirler aldı. Temmuz 1916'da Anadolu'nun bazı yerlerinde Muhacir Sıhhiye İstasyonları yaptırıldı. Bu birimlerde yüz binlerce kişi muayene edilerek kolera'nın halk sağlığı için tehlike teşkil etmemesi için gereken önlemler alındı. Kolera İzmir, Bursa ve Eskişehir gibi kentlerde de görüldü²⁴³. Osmanlı Devleti'nde kolera'nın görüldüğü yerlerin başında Edirne gelmektedir. Burada kolera salgını çok şiddetliydi ki haftada 200 asker ölmekteydi²⁴⁴. Salgın, savaş sırasında Bağdat ve çevresinde de etkili oldu. Osmanlı ordusunda görevli Von Der Goltz²⁴⁵, Ekim 1917'de Bağdat'ta koleradan dolayı yaşamını yitirdi²⁴⁶.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Filistin cephesinde savaşıyan askerlerden Dramalı Sami Bey bulunduğu birlikte giyecek ve gıda temininde çok ciddi sıkıntı içinde olduklarını vurgulayarak Eylül 1917'de askerler arasında kolera salgınının çok şiddetli olduğunu bildirdi²⁴⁷. İstanbul'da 1917 ve 1918 senelerinde 24 kişi koleradan dolayı yaşamını yitirdi²⁴⁸. Bu sayı çok az gibi görünebilir. Bu sayıya muhtemelen sadece sivil ölümler kaydedilmiş ve bazı ölümler ise resmi mercilere bildirilmemiş olabilir. Zaten temiz kullanma suyuna sivillerin askerlere nazaran daha kolay erişme imkânı bulunduğu söylenebilir.

Osmanlı ordusunda askerleri bu salgından korumak için kolera aşısı yapıldı²⁴⁹. Kolera aşısı İngiliz, Fransız ve Alman orduları tarafından da kullanılmış ve başarılı sonuçlar alınmıştır. Kolera savaş esnasında orduların muharebe gücüne zarar verdiğinden İngiliz ordusunun istihbarat subayları, Osmanlı ordusunun Sina Çölü'ndeki birliklerinin sıhhi durumları ile ilgili bilgi edinmeye çalıştılar²⁵⁰. İngiliz

²⁴³ Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:21, Belge no:43, 17 Mayıs 1332.

²⁴⁴ Muharrem Uçar, **a.g.e.**, s. 185.

²⁴⁵ Tam adı Colma Von Der Goltz'tur. Osmanlı ordusunun ıslahı için görevlendirildi ve I. Dünya Savaşı'nda bir süre Irak'ta bulunan Alman komutan. Daha detaylı bilgi için bkz: İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

²⁴⁶ Peter Simkins, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **a.g.e.**, s.290.

²⁴⁷ Sami Yengin, **Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü**, Hzl. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş, Ayşe Seven, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 2007, s.8.

²⁴⁸ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-ı Sani 1338, s.14.

²⁴⁹ Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, **a.g.m.**, s.211.

²⁵⁰ W.G. Macpherson v.d, **a.g.e.**, s. 128-131.

ordusu salgınların hem kendileri hem düşman için muharebe etkinliğine zarar veren bir faktör olduğunu biliyorlardı.

2.2.6 Diğer Hastalıklar

20. yüzyılda savaşların daha ölümcül bir konsept çerçevesinde yürütülmesi savaşların insani boyutuyla daha yıkıcı olmasına yol açtı. Tahrip gücü yüksek yeni silahların kullanılması ve teknolojinin gelişmesi ile beraber savaş sonunda hem asker hem de siviller arasında yüksek ölüm oranları olabilmekteydi. Bu duruma ilaveten savaş süresinin uzamasıyla da siper hastalıkları denilen hastalıklar görülmüştür. Askerlerin uzun süre siperde kalmaları bu duruma yol açmaktaydı. Örneğin, I. Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki askerler arasında askerlerin ıslak bot giymeleri, su veya çamur içinde kalmaları Ayak Donması gibi hastalıklara yol açtı²⁵¹.

Dizanteri de I. Dünya Savaşı'nda etkili oldu. Bu bulaşıcı hastalık daha çok havanın sıcak olduğu muharebe bölgelerinde görülmüştür²⁵². Dizanteri kirli gıdaların bağırsakta yol açtığı enfeksiyondan kaynaklanan bir hastalıktır. Su kaybı ve kanlı ishal gibi semptomlarla kendisini gösterir. Dizanteri, Çanakkale cephesinde ortaya çıktığında çok kısa bir süre içinde 500 asker bu salgına yakalandı²⁵³. Dizanteri en çok 1918 yılında etkili oldu²⁵⁴. 1918'in savaşın son yılı olmasından dolayı, askerlerde oluşan fiziksel ve mental bitkinlik ve 4 yıl gibi bir uzun savaştan sonra azalan yiyecek stokundan dolayı askerler dizanteri gibi hastalıklara daha meyilli hale geldi. Osmanlı'da az da olsa dizanteri vakasına rastlanmıştır. Dizanterinin görülmesinde yine muhacirler ve askerlerin etkisi büyüktür²⁵⁵. Dizanterinin en çok yaygın olduğu yerlerin başında Mezopotamya ve Gelibolu gelmekteydi²⁵⁶. Dramalı Sami Bey Eylül 1917'de kanlı ishale tutulduğunu ve son derece güçsüz kaldığını anılarında belirtmektedir, ancak kendisi rahatsızlığının dizanteri olduğunu söylemiyor. Sami Bey'in rahatsızlığının belirtilerine baktığımızda hastalığın dizanteri olma ihtimali

²⁵¹ Carol R. Byerly, **The US Military and Influenza Pandemic of 1918-1919**, Public Health Report, Ek 3, C.125, Ş.3, 2010, s.83.

²⁵² Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.178.

²⁵³ Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.47.

²⁵⁴ Andrew T. Price-Smith, **a.g.e.**, s.179.

²⁵⁵ Abdullah Lüleci, **a.g.e.**, s.83.

²⁵⁶ K. David Patterson, "Bacillary Dysentery", **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s.605.

oldukça kuvvetlidir²⁵⁷. 1915 yılında Ermeni Tehciri'nden sonra Ermeni muhacirler arasında yoğun biçimde dizanteri görülmüştür. Bunun üzerine Filistin'de görev yapan 4. Ordu, Osmanlı Hükümet tabibi Lütü Bey tarafından muhacirlerle temas etmemesi konusunda uyarıldı²⁵⁸. Dizanterinin Osmanlı ordusuna verdiği zarar 40,000 ölüydü²⁵⁹.

1919'da Van vilayetine dönen kişiler arasında yoğun biçimde dizanteri gibi rahatsızlıklar görülmüş ve bunlar için özel tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan Muhacir Sıhhiye İstasyonları gibi bulaşıcı hastalıklara karşı özel hastaneler kurulması için çaba harcandı²⁶⁰.

Difteri ve humma gibi rahatsızlıklar da düzensiz aralıklarla hem askerler ve hem de siviller arasında yoğun bir biçimde görülebilmekteydi. Frenginin dışında bel soğukluğu gibi zührevi hastalıklar da mevcuttu. Cinsel ilişki kaynaklı ve doğum esnasında yayılan bu tür hastalıklar frengi kadar olmasa da savaşan devletlerin orduları arasında zaman zaman görülebilmekteydi²⁶¹. Osmanlı Devleti'nin 3. Ordusunda sadece Ekim 1917'de 206 kişi bel soğukluğu şikâyetiyle hastanelere müracaat etmiştir²⁶², lakin zührevi hastalıklardan ölümler çok yaygın değildi.

İçme sularının kirli olması sadece koleraya değil aynı zamanda karahumma olarak da bilinen tifoya da yol açtı. Britanya ordusunun Kuzey Afrika'daki 557,653 askerinden 209,404'ü tifoya yakalanmış ve 8,277'si ölmüştür²⁶³. Osmanlı Devleti'nin 3. ordusunda tifüs kadar tifo da yaygın bir bulaşıcı hastalıktı. Mart 1915'ten Eylül 1918'e kadar yaklaşık 3,000 asker bu bulaşıcı hastalıktan dolayı hayatını kaybetti. İstanbul'da ise 1917 ve 1918 yıllarında 903 kişi tifoya yakalandı ve 31 kişi hayatını kaybetti²⁶⁴. Bu sayı daha az olmalıydı çünkü savaşın ilk yıllarında tifo; tifüs ve humma-yı racia gibi hastalıklar ile karıştırıldı²⁶⁵.

²⁵⁷ Sami Yengin, **a.g.e.**, s.8.

²⁵⁸ Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH 3253-5A-001-08, 23 Teşrin- Evvel 1331.

²⁵⁹ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.138.

²⁶⁰ Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no: 73, Belge no:143, 7 Ağustos 1334.

²⁶¹ PRO, WO 157/727, 1 Mayıs 1918.

²⁶² Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH 2186-19-005-30.

²⁶³ W.G. Macpherson v.d., **a.g.e.**, s.11.

²⁶⁴ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-ı Sani 1338, s.14.

²⁶⁵ Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s.23.

I. Dünya Savaşı'nda ilk kez ortaya çıkan hastalıklar da mevcuttu. Bunların başında siper humması (Trench Fever) denilen hastalık gelir. Bu hastalık tifüse benzer belirtiler ile askerler arasında ortaya çıktı ve vücuttaki pireler vasıtasıyla yayıldı. Siper humması Rusya, İngiltere, Fransa, Orta Doğu, İtalya, Almanya ve Avusturya'da görüldü²⁶⁶. Siperlerde savaşan askerlerin barınma koşullarının çok kötü olması ve hijyen koşullarının uygun olmaması bu hastalığın ortaya çıkışında çok önemli rol oynadı. Bu siper koşullarında siper humması dışında siper nefriti (Trench Nephritis) gibi başka hastalıklar ortaya çıktı²⁶⁷.

²⁶⁶ Victoria A. Harden, "Trench Fever", **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s.1053.

²⁶⁷ R.L. Atenstaedt, **a.g.m.**, s. 634.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1 İSPANYOL GRİBİ VE MİKROBİYOLOJİ

Grip bir tür solunum yolu enfeksiyonudur. Grip hastalığı 18. yüzyıla kadar net olarak tespit edilemiyordu, çünkü bu tarz enfeksiyonları tıbbi olarak tanılamak için gerekli olan tıbbi donanım ve bilgiyi sağlayacak fizik, kimya ve biyoloji gibi doğa bilimlerinde önemli mesafelerin kat edilmesi gerekiyordu. 1800’li yıllarda mikrobiyolojik olarak grip ile ilgili en önemli çalışmayı Alman bakteriyolog Richard Friedrich Pfeiffer yaptı²⁶⁸.

Virüsler ancak elektron mikroskobu gibi gelişmiş cihazlar ile görülebilen ve protein moleküllerinden oluşan küçük parçacıklardır. Virüsler tek hücreli canlılar olan bakterilerden 500 kat daha küçüktür. Virüsler kolay kolay yok olmayıp 1000 yıl kadar yaşayabilmektedir²⁶⁹. Virüsler yaşayan bir canlının hücresine girerek hücrenin kimyasal enerjisini ve genetik materyallerini çoğaltırlar. Virüsler kendi başlarına yaşayan canlılar değildir. Sadece kendi içerisinde protein gibi çeşitli kimyasalları barındıran bir parazittir. Virüsler kendi yaşamsal metabolik işlevlerini yerine getiremedikleri için konak organizmalara ihtiyaç duyar. Virüslerin bu özelliği onların yayılmalarının esas sebebidir. Bu yüzden virüslerin amacı ve yapısı oldukça basittir. Virüsler, sürekliliklerini sağlayabilmek için bir organizmanın hücresine nüfuz etmeye çalışır²⁷⁰.

Grip, virüslerin yol açmış olduğu bir üst solunum yolu enfeksiyonudur. Grip ile nezle aynı semptomları göstermesine rağmen ikisi farklı hastalıklardır. Nezle virüsün yol açtığı zararsız olarak nitelendirilebilecek hafif bir rahatsızlıktır. Grip ise daha ciddi bir enfeksiyondur. Grip vücutta kendisini yüksek ateş, uykusuzluk ve

²⁶⁸ J. N. Hays, **a.g.e.**, s.318.

²⁶⁹ Katherine Markle, **Influenza Pandemics of the Twentieth Century: An Analysis of Their Chinese Origin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Viyana Üniversitesi, 2010, s. 11.

²⁷⁰ Katherine Markle, **a.g.e.**, s. 12.

farenjit (boğaz ağrısı) semptomlar ile gösterir. Grip, zatürre ve bronşit gibi komplikasyonlara yol açabilir²⁷¹.

Grip virüsü sadece insanlarda değil hayvanlarda da bulunabilmektedir, ama hayvanlarda bulunan bütün virüsler insanlara geçmeyebilir. İnsanlara bulaşabilen virüsler domuz, at, kümes hayvanları ve diğer kuş türleri gibi hayvanlarda da bulunmaktadır. İnsanlar tarafından ne kadar tedbir alınırsa alınsın gribe yol açan virüsler doğadan geldiği için alınan önlemler çok da etkili olmayabilir. Sonuçta insan doğanın bir parçasıdır ve içinde yaşadığı habitatın etkisinden kaçabilmesi pek mümkün görünmüyor. Bu yüzden de insanlara grip virüsünü bulaştıran virüslerin rezervuarlarının kökü kazınmaz²⁷².

Mikrobiyolojik anlamda Influenza A, B ve C olmak üzere 3 farklı grip virüsü mevcuttur. Bu grip virüslerinin gözlemlenebilmesi ancak 1930'dan sonra mümkün olabilmiştir, çünkü bu tarihe kadar mikroskopik canlıları görebilmek için gerekli olan elektron mikroskobu henüz yoktu. 1933'te Londra'daki National Institute of Medical Research'de (Ulusal Tıbbi Araştırma Enstitüsü) Mill Hill, C. H. Andrewes, Patrick Laidlow ve Wilson Smith'in yapmış olduğu mikrobiyolojik çalışmalar neticesinde Influenza A virüsü tespit edilebildi Böylece gribe yol açan patojen ile ilgili yüzlerce yıllık iddialarda son buldu²⁷³. Daha sonraki yıllarda da gripin mikrobiyolojisi ile ilgili çalışmalar yapılmaya devam edildi. 1940'ta Influenza B ve 1948'de de Influenza C tespit edildi.

Tablo 8: Grip Virüsleri

Adı	Tespit Edilebildiği Tarih	Görüldüğü Canlılar
Influenza A	1933	Vahşi Su Kuşu, Domuz, Atlar, İnsan, Balina, Fok
Influenza B	1940	İnsan ve Fok
Influenza C	1948	İnsan ve Domuz

²⁷¹ Robert P. Hudson, **a.g.e.**, s.215.

²⁷² Alfred J. Bollet, **Plagues and Poxes: The Impact of Human History on Human Disease**, New York, Demos Medical Publishing, 2004, s.104.

²⁷³ Joseph Allen Talbert, **a.g.e.**, s.48.

İspanyol gribine yol açan patojen, Influenza A virüsü olarak sınıflandırılan H1N1'di. Bu virüs klasik grip epidemiyolojisine uymaktadır²⁷⁴. Bu virüsün temel olarak 3 özelliği vardır. Birincisi, H1N1 virüsü alışlagelmişin dışında çok ciddi akciğer komplikasyonlarına yol açarak çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet verdi. İlk belirtiden hemen sonra ölüm hızlı biçimde gerçekleşebiliyordu²⁷⁵. İkinci özelliği virüsün kendine özgü antijenik karakteri vardı. Virüsün yüzeyinde bir adet hemaglutinin ve nörominidaz isimli protein molekülleri bulunmaktaydı. Grip virüslerinin yüzeylerinde bulunan protein sayısı değişebilmektedir. Bu yüzden de grip virüslerinin oldukça istikrarsız bir yapısı var. Virüsler vücudun bağışıklık sistemini atlatılmak için antijenik sapma veya antijenik değişme adı verilen süreci gerçekleştirerek mutasyona uğrayabilmektedir. Böylelikle vücudun bağışıklık sistemi ortaya çıkan yeni virüsü tanımayınca virüsler hücreye nüfuz edip çoğalabilmektedir. Üçüncü ve son özelliği ise H1N1 virüsünün oluşumunda farklı bir gelişim seyri vardır. Her grip virüsü aynı şekilde oluşmayabiliyor. Virüsler domuzlarda veya insanlarda oluşarak diğer canlılara sirayet edebilmektedir. Örneğin, H1N1 virüsünün oluşmasında domuzlar kuş türlerinden daha fazla etkili olurken, 1957'deki ve 1968'deki grip pandemilerinde ise kuş türleri daha etkili oldu²⁷⁶.

H1N1 virüsü ile ilgili en önemli çalışmalardan bir tanesi Alaska'da İspanyol gribinden ölen bir kurbandan alınan doku üzerinde yapılan incelemeydi. Patolog Johan Hultin grip pandemisi esnasında pek çok insanın yaşamını kaybettiği Brevig Mission isimli kentte donmuş doku örneği aldı. 1990'lı yıllarda Alaska'nın donmuş topraklarından çıkartılan bu doku, virüsün mikrobiyolojik yapısının çözümlenmesine katkıda bulundu. Kurbandan alınan doku üzerinde yapılan tetkikler oldukça zor ve tehlikeliydi, çünkü virüs tekrar insanlara bulaşabilirdi. Uzmanlar virüsü tekrar canlandırıp maymunlara bulaştırdı. Maymunların akciğerleri kısa bir süre içinde neredeyse tahrip oldu. Virüs maymunun vücudunda kuluçka dönemini tamamladıktan sonra akciğer dokularına ciddi zararlar verdi. Yapılan bu çalışmalar

²⁷⁴ A.H. Reid ve J. K.Taubenberger, "The Origin of the 1918 Pandemic Influenza Virus: A Continuing Enigma", **Journal of General Virology**, C. 84, S. 9, 2003, s.2285.

²⁷⁵ Anton Erkoreka, "Origins of the Spanish Influenza Pandemic (1918–1920) and its Relation to the First World War", **Journal of Molecular and Genetic Medicine**, C.3, S.2, 2009, s.81.

²⁷⁶ A.H. Reid ve J. K.Taubenberger, **a.g.e.**, s.2285.

sayesinde pandemiye yol açan virüsün gizemi yavaş yavaş ortaya çıkarılmaya başlandı²⁷⁷.

H1N1 virüsünün bu denli öldürücü olmasının arkasında virüsteki hemaglutinin proteini vardı. Bu proteinin virüsün içine girmesiyle vücudun bağışıklık sistemini uyaran sitokinler²⁷⁸, hızlı bir biçimde çalışır ve vücuttaki bazı dokularda meydana gelen aşınmalardan dolayı bağışıklık sistemi devre dışı kalabilirdi. Virüsün bulaştığı bünyelerde bağışıklık sistemi virüse aşırı tepki gösterince sitokinler ciğerlerin hassas dokularını zedeledi. Vücuttaki savunma hücrelerinin aşırı tepki vermesi sonucunda akciğerler su toplayarak tıkanı. Bu aşınma durumuna sitokin fırtınası denmektedir. Buna rağmen, bir virüsün letalitesini (öldürücülüğünü) sadece virüsün karakterine bakarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir, çünkü konağın virüse adaptasyonu ve virüsün hücreye olan geçişkenliği gibi etkenler hastalığın ölümle sonuçlanmasında rol oynayabilmektedir²⁷⁹. Salgın hastalıkların yol açmış olduğu ölümleri incelerken çoklu nedensellik yaklaşımını sürekli olarak göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Gribin türü ne olursa olsun kronik rahatsızlığı olanlar, yaşlılar ve küçük çocuklar grip virüsüne karşı daha hassastır. Kötü beslenme, hijyen koşulları da ölümlerin miktarını etkileme gücüne sahiptir.

İspanyol gribine yol açan virüsün yapısı klasik domuz gribine yakındır. H1N1 gribi sadece insanlarda değil domuzlarda da ölümlere yol açmıştır²⁸⁰. U.S. Bureau of Animal Husbandry'nin (Amerika Birleşik Devletleri Hayvancılık Bürosu) Iowa eyaletindeki müfettişlerinden J. S. Koen 1918 yılında domuzlar arasındaki hastalıkla insanlardaki üst solunum yolu enfeksiyonları arasında benzerlikler tespit ederek şunları söyledi: *“Geçen sonbahar ve kış yeni bir durumla karşılaştık. Domuzlardaki hastalığa koyduğumuz tanı ile sağlıkçıların insanlardaki hastalığa koydukları tanı birbirine çok benziyor. Aksi ispatlanmadıkça domuzlardaki ve insanlardaki salgın aynı gibi duracaktır”* Koen'in ortaya attığı bu fikir hayvan yetiştiricileri tarafından

²⁷⁷ Tom Quinn, **Flu: A Social History of Influenza**, Londra, New Holland, 2008, s.157.

²⁷⁸ Hücrelerin birbirleriyle iletişimini sağlayan protein gruplarıdır.

²⁷⁹ Jeffrey K.Taubenberger Ann H. Reid ve Thomas G. Fanning, “The 1918 Influenza Virus:A Killer Comes into View”, **Virology**, S. 274, 2000, s.242.

²⁸⁰ Jeffrey K.Taubenberger v.d., **a.g.m.**, s.241.

ticari kaygılar münasebetiyle pek dikkate alınmadı. İnsan ve domuzlar arasındaki grip ilişkisi kanıtlanırsa domuz eti tüketiminde ciddi bir azalma meydana gelebilir ve hayvancılık ile geçimini temin eden kişiler ticari anlamda bir çıkmaza sürüklenebilirlerdi²⁸¹.

3.2 ORTAYA ÇIKIŞ VE DÜNYA GENELİNE YAYILMASI

İspanyol gribi dünya tarihinin en kaotik dönemleri olarak nitelendirilebilecek bir dönem olan 1914-1918 arasında ortaya çıktığı için bu salgının epidemiyolojisi üzerinde çalışma yapmak oldukça zordur. Öncelikle yaklaşık olarak 22 devletin katıldığı bu savaşta yazılı belgelere ulaşmak ve ulaşılan belgelerin güvenilirliğini saptamakta çok ciddi sıkıntılar bulunmaktadır. I. Dünya Savaşı'nda Avrupa'da pek çok yerde basın üzerinde sansür uygulanması, kamunun haber alma hakkının engellenmesi ve halkın moralini bozmamak adına kötü haberlerin verilmek istenmemesi gibi durumlar İspanyol gribinin nerede ortaya çıkıp yayıldığına tespit edilmesini güçleştirmektedir. Ayrıca, savaş esnasında yayınlanan savaş bültenleri güvenilirlik açısından oldukça zayıftır. Savaşta milyonlarca askerin seferber edilmesi ve bir o kadar insanın mülteci durumuna düşmesi gibi kitlesel mobilizasyonlar da 1918'de patlak veren bu salgın hakkında epidemiyolojik tespitleri zorlaştırmaktadır. Sürekli yer değiştirmeler de salgının kökeni hakkında çelişkili bilgileri beraberinde getirmektedir.

İspanyol gribinin ortaya çıktığı yer konusunda üç temel görüş vardır. Bunlardan ilki İspanyol gribinin Çin kaynaklı olduğu ile ilgilidir. Çin'de 1900'lü yılların başında yaklaşık 400 milyon kişi yaşamaktaydı²⁸² ve nüfus yoğunluğu pek çok ülke ile karşılaştırıldığında oldukça yüksekti. Kanatlı hayvan sayısının da fazla olmasından dolayı küçük çaplı grip salgınları görülebiliyordu. Çin'in 1914 öncesi dönemde de pek çok grip salgınına ev sahipliği yaptığı iddia edildi, ancak bunu kuvvetle destekleyecek delil eksikliği hemen göze çarpılmıyordu. Bazı araştırmacılar bu salgının Çin'in Guandong kentinde ortaya çıktığını ve daha sonra büyük bir

²⁸¹ Michael B. A. Oldstone, *a.g.e.*, s.315.

²⁸² Richard W. Bulliet v.d., *The Earth and Its Peoples: A Global History*, C.2, Boston, Wadsworth Cengage Learning, 2011, s.779, (erişim: 2 Eylül 2011)
http://books.google.com/books?id=h9AfbGTT_q0C&pg=PA779&dq=china+population+the+first+world+war&hl=tr&ei=bbJgTuDmBYqK4gShsIh6&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CEMQ6AEwBQ#v=onepage&q=china%20population%20the%20first%20world%20war&f=false

ticaret limanının bulunduğu Canton kentine buradan da başta Avrupa olmak üzere diğer yerlere yayıldığını iddia etmektedir²⁸³. Bu iddiayı destekleyebilecek güçlü kanıtlar şu anda mevcut değildir²⁸⁴.

Bu salgının Çin’de ortaya çıkıp çıkmadığı konusunda araştırma yapmak üzere Amerikan Sağlık Kurumu (The American Medical Association) Dr. Edwin Jordan’ı görevlendirdi. Çin’de yapılan çalışmalarda bu salgının Çin’den yayıldığına dair güçlü kanıtlar mevcut olmadığı anlaşıldı. 1918’in başında Çin’de ufak tefek salgınlar mevcuttu, ancak bunlar pandemiye dönüşmedi. Bu ülkede savaş esnasında üst solunum yolu rahatsızlıkları yoğun biçimde görüldü. Bilhassa Çin’de görülen ölümcül akciğer hastalığı (Lethal Pulmonary Disease) grip olarak adlandırılmışsa da daha sonra yapılan çalışmalar bunun pnömonik veba (pneumonic plague) olduğu anlaşıldı. Merkezi Amerika’da bulunan Rockefeller Institute da Çin’deki bu salgını pnömonik veba olarak teyit etti²⁸⁵. Bundan hareketle şu rahatlıkla söylenebilir: Çin’de savaş döneminde meydana gelen solunum yolu rahatsızlıklarını İspanyol gribinin habercisi gibi düşünmek doğru bir yaklaşım değildir²⁸⁶. Zaten bu çalışmanın da sonraki kısımlarında görülebileceği gibi grip pandemisinin en yaygın olduğu yerlerin başında Avrupa kıtası ve Kuzey Amerika gelmektedir. Grip salgını Çin’de çıkmış olsaydı Çin gibi nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bir ülkede dünya tarihinin en büyük felaketlerinden bir tanesi yaşanmış olabilirdi.

İspanyol gribinin ortaya çıktığı yer konusundaki ikinci görüş ise, pandeminin Batı Avrupa’da zuhur ettiği ile ilgilidir. I. Dünya Savaşı’nda Fransa ve Flandre ovasında 2 milyon civarında asker bulunmaktaydı. Burada sadece Fransız ve İngiliz değil, Portekiz, Kanada, Yeni Zelanda gibi pek çok yerden asker Batı Avrupa’ya savaşmak için getirilmişti²⁸⁷. Fransa asker ihtiyacının bir kısmını karşılayabilmek için tıpkı İngiltere’nin yaptığı gibi sömürgelerinden insan getirdi. Fransa 1916 ve

²⁸³ Betty O’Keefe, Ian Macdonald, **Dr. Fred and The Spanish Lady: Fighting The Killer Flu**, Surrey, Heritage House, 2004, s.25.

²⁸⁴ Anton Erkoreka, **a.g.m.**, s.193.

²⁸⁵ John M. Barry, **a.g.e., The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History**, New York, Penguin, 2005, s. 457.

²⁸⁶ John M. Barry, “The Site of Origin of the 1918 Influenza Pandemic and Its Public Health Implications”, **Journal of Translational Medicine**, C.2, S.23, 2004, s.1.

²⁸⁷ Mark Honigsbaum, **Living With Enza: The Forgotten Story of Britain and The Great Flu Pandemic of 1918**, New York, Palgrave MacMillan, 2009, s.19.

1918 yılları arasında bugünkü Vietnam, Laos ve Kamboçya toprakları üzerinde hâkimiyet kurmuş olan Annam Krallığı'ndan 50,000 civarında asker getirdi. Bu askerler Avrupa'ya gelirken kendi yaşadıkları yerlerde görülen Annam zatürresi isimli bir solunum yolu enfeksiyonunu da getirdiler²⁸⁸. Fransa bu bölgeden sadece asker değil aynı zamanda savaş sırasında pek çok Fransız vatandaşının silâh altına alınmasıyla boşalan yerlerde çalıştırmak üzere çok sayıda işçi getirtti.

I. Dünya Savaşı esnasında İngiltere, Fransa'nın kuzeyinde bulunan Etaplés isimli yerleşim yerinde hayati ehemmiyete sahip bir askeri üsse sahipti. Bu üsteki 12 km²'lik bir alanda 100,000 civarında asker barınmaktaydı. I. Dünya Savaşı genelinde ise bu üs 1 milyondan fazla askeri barındırmıştır. Ayrıca bu üssün bir yanında göçmen kuşları barındıran bir bataklık diğer tarafında ise içinde domuz, kaz, ördek ve at yetiştirilen bir çiftlik bulunmaktaydı. Buna ilaveten, savaş döneminde bu bölgede 24 farklı savaş gazının kullanılması biyolojik bir felaketin kapılarını açmış olabilir²⁸⁹. Savaş esnasında bu gazlar çok yoğun bir biçimde kullanıldı. Sadece savaşın son iki yılında 150,000 ton klor ve fosgen gibi zararlı gazlar kullanıldı. Bu gazlar insan vücudunda görme kaybı gibi kalıcı hasarlara yol açarken diğer taraftan da ekolojik dengeyi alt üst etmeye yetiyordu. Gazlar o denli güçlü idi ki çelik silahlar ve insanların iç organları bu zehirli gazdan etkilendiğinde çürüyebilmekteydi. Bu gazlar sadece havada değil yiyeceklere ve suya bile sirayet edebiliyordu²⁹⁰.

Savaşın sonlarına doğru Avrupa'da bulunan İngiliz ordusunda yaygın bir pürülen bronşit (Prulent Bronchitis) hastalığı vardı. Bu hastalık İngiliz askerleri arasında bir saman alevi gibi yayıldı, ancak bir pandemiye dönüşmeden sona erdi. Grip virüslerinin en temel özelliği hızlı bir biçimde yayılmasıdır²⁹¹.

Gribin Batı Avrupa'dan dünyaya yayıldığı görüşünü destekleyen kanıtlar mevcut, ancak eldeki kanıtlar bir o kadar da yetersiz görünmektedir. Güneydoğu Asya'dan getirilen askerler ve işçiler bir tür üst solunum yolu enfeksiyonunu Avrupa'ya getirmiş olabilirler. Annam Zatürresi'nin Avrupa'ya taşınması İspanyol

²⁸⁸ Anton Erkoreka, **a.g.m.**, s.192.

²⁸⁹ Anton Erkoreka, **a.g.m.**, s.191.

²⁹⁰ Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.23.

²⁹¹ John M. Barry, **a.g.e.**, s.457.

gribine yol açan Influenza A tipi H1N1 virüsünün ilk olarak Batı Avrupa'da ilk olarak ortaya çıktığını ispatlamaya yetmemektedir. İngiliz orduları arasındaki pürülen bronşit enfeksiyonu ve Annam Zatürresi'ne yol açan virüsler bir araya gelip birleşerek reassortant virüs denilen yeni bir virüs yaratmış olabilirler. Lakin grip pandemisinin ilk ortaya çıktığı yerin Avrupa olduğunu öne sürebilmek için olasılığa dayanan değil de destekleyici kanıtlarla temellendirilmiş fikirlere ihtiyaç vardır. Bu ikinci görüşün daha iyi desteklenebilmesi için sadece tarihsel ve sosyolojik açıklamaların yanı sıra daha fazla virolojik (virüsbilimsel) kanıtlara ihtiyaç duyulmaktadır. Yine de İspanyol gribinin Asyatik kökenleri olabileceği unutulmaması gereken bir noktadır, çünkü I. Dünya Savaşı'nda hem Avrupa'da ve hem de Kuzey Amerika'da Güneydoğu Asya'dan getirilen işçiler vardı. Avrupa'daki bir grip virüsünün, Asya'dan getirilen bir virüsle reassortant virüs oluşturduğu kesinleşirse 1918'de büyük yıkımlara yol açan bu pandeminin Avrupa'da ortaya çıktığı iddiası sağlam bir şekilde ölçüde desteklenebilir.

İspanyol gribinin ortaya çıktığı yer hakkında en gerçekçi ve iyi biçimde desteklenmiş son yaklaşım, pandeminin Amerika'daki askerler arasında başladığı iddiasıdır. İspanyol gribine yol açan H1N1 virüsü 1918'in Mart ayından birkaç ay önce ortaya çıktı. Kansas City'de bulunan Haskell County'de H1N1 virüsü ortaya çıkarak yayılmaya başladı. 1918 yılında burada bulunan Dr. Loring Miner, ocak ayının sonlarında ve şubat ayının başlarında daha önce hiç görmediği bir solunum yolu enfeksiyonu ile karşılaştı. Bu dönemde Kansas City'de yayın yapan Santa Fe Monitor isimli gazete savaş döneminde halkın moralini bozmamak için grip kaynaklı ölümlerden bahsetmeyi tercih etmedi. Grip bildirilmesi zorunlu bir hastalık olmamasına rağmen Dr. Loring Miner, Amerika Birleşik Devletleri Halk Sağlığı Hizmetleri'ni (US Public Health Service) uyardı. Bu kurum ise Dr. Miner'ın bu uyarısını, ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkları sağlık görevlilerine duyurmak amacıyla yayın yapan Public Health Reports dergisinde yayınladı, fakat bu dergi Dr. Miner'ın ocak ve şubatta ortaya çıkan salgın ile ilgili uyarısını, salgın pek çok yerde görüldükten sonra yayımlandığı için dikkat çekmedi. Dr. Miner'ın uyarısı Nisan 1918'e kadar dergide basılmadı. Grip salgınından ölümler martın sonlarına doğru başlayınca Dr. Miner'ın dergideki uyarısı herhangi bir etki yaratmaktan uzak kaldı.

1918'in ilk 6 ayında bu uyarı dışında dünyada grip salgını ile ilgili şu ana kadar bir referans noktası bulunamadı²⁹².

Kansas'ta bulunan Haskell County grip virüsünün ortaya çıkıp yayılması için ideal bir ekolojik ortama sahipti. Nüfusu 1918'de yaklaşık olarak 1720 idi. Nüfus yoğunluğu az gibi görünebilir, ancak bu hususta unutulmaması gereken nokta bu küçük kasabada hayvancılık çok önemli bir yer tutmaktadır. Büyük domuzlar ve kümes hayvanları burada ticari yaşamda önemli bir yer teşkil etmekteydi, çünkü et ve tavuk ürünleri buradaki çiftçilerin en önemli gelir kaynaklarının başında geliyordu²⁹³. İspanyol gribine yol açan virüs kuşlarda görülen ve insanlara bulaşan virüse benzemektedir²⁹⁴. Pandemiye yol açan H1N1 virüsü kuşlarda görülen bir türle birlikte antijenik değişmeye uğramış olması muhtemel görünmektedir. Ya da kuşlarda görülen bir virüs mutasyona uğrayarak H1N1 virüsünü meydana getirmiş olabilir²⁹⁵. Buna ilaveten bu virüsün nasıl ortaya çıktığı ile ilgili değerlendirme yaparken Haskell County'de bulunan Camp Funston isimli kışlada çalışan Çinli işçileri göz ardı etmemek gerekir²⁹⁶. Tıpkı Hindic'in'den Avrupa'ya savaşmak için getirilen askerler gibi bu Çinli işçiler de ülkelerinden buraya gelirken virüs taşımış olabilirler. İster H1N1 virüsü domuzlardan veya kuşlardan ister Çinli işçiler kendi ülkelerinde virüs getirmiş olsun şu muhtemeldir ki İspanyol gribi ilk olarak Kansas City'deki Haskell County'de başladı. Başka şekilde ifade etmek gerekirse burada ortaya çıkan salgından önce dünyada veya ABD'nin herhangi bir yerinde bu denli öldürücü bir grip salgını görüldüğüne dair bilgi yoktur²⁹⁷.

Haskell County'de bulunan Camp Funston isimli bu askeri kışlada İspanyol gribi öncelikle burada bulunan askerler arasında yoğun bir biçimde görülmeye başladı. Bu kışlada 56,222 asker barınmaktaydı ve üç ay gibi kısa bir sürede binlerce asker salgına yakalandı. Buradaki en sağlıklı ve güçlü askerler bile biyolojik felaket karşısında direnç göstermekte zorlandılar. Bu askeri kışladaki vaka sayısı günde

²⁹² John M. Barry, **a.g.m.**, s.3.

²⁹³ John M. Barry, **a.g.m.**, s.2.

²⁹⁴ Andrew Price-Smith, a.g.e. s. 61.

²⁹⁵ Adolfo Garcia-Sastre ve Richard J. Whitley, "Lessons Learned from Reconstructing The 1918 Influenza Pandemic", **The Journal of Infectious Diseases**, Supplement 2, S.194, 2006, s.128.

²⁹⁶ Anton Erkoreka, **a.g.m.**, s.193.

²⁹⁷ John M. Barry, **a.g.m.**, s.3.

50'den başlayıp zaman zaman 1,000'e kadar ulaşmaktaydı. Kışlanın komutanı salgının çok etkili olduğunu vurgulayarak şunları söylüyor: “Bir günde 1440 dakika vardır. Ben size gripten dolayı hastaneye günde 1440 kabul aldığımı söylersem sıhhi birimlerin üzerindeki yükü anlayabilirsiniz.”²⁹⁸

Salgın ortaya çıktığında Kansas'taki en yetkili doktorlardan bir tanesi Washington'ı bir grip salgını ile karşı karşıya oldukları konusunda uyardığında Amerikan hükümeti hemen teyakkuza geçmedi. Ne zaman ki salgın diğer askeri kamplarda da görülmeye başladı ve durumun vahameti yavaş yavaş ortaya çıktı²⁹⁹. Camp Funston'da ortaya çıkan H1N1 virüsü buradan ABD'nin güneydoğusundaki Camp of Fort Oglethorpe'ye oradan da Boston'ın 48 km batısında bulunan Massachusetts'deki Camp Devens'e sıçradı. Bu askeri kışlanın kapasitesi 35,00 kişi olmasına rağmen kampta 45,000 asker barınmaktaydı ve yaklaşık 6 ay sonra bu kampta günde takriben 70 kişi ölecekti³⁰⁰. Savaş dönemi, fiziksel imkânların kapasitesini aşırı ölçüde zorladı. Yine Amerika'da bazı şirketler de ciddi sıkıntılar yaşadı. Detroit'te araba üreten Ford şirketi binden fazla işçisini grip dolayısıyla evine gönderdi³⁰¹. Kalabalık mekânlarda bulunan insanlar grip virüsünün yayılması için ideal ortamlar sağladı. Aksırma ve öksürme H1N1 virüsünün daha çok sayıda insana sirayet etmesinin önünü açtı.

Gribe yakalanan bazı askerlerin çok kısa bir süre içerisinde yüzleri mosmor kesildi, burunları kanadı ve 48 saat gibi çok kısa bir süre zarfında nefes almakta zorlanarak öldüler. Camp Devens'teki doktorla gripten ölen askerlerin göğüslerini açtıklarında solunum yolunun kırmızı kuş üzümü jölesine benzediğini gördüler. Bu kaba otopside sonra doktorlar bunun yeni bir tür enfeksiyon olabileceği sonucuna vardılar³⁰².

Amerika'da çok az kişi bu grip salgınının bir felakete yol açabileceğini düşündü. Grip tarih boyunca öldürücü bir hastalık olarak düşünülmediği için bu

²⁹⁸ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.107.

²⁹⁹ Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.45.

³⁰⁰ Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.310.

³⁰¹ Alfred W. Crosby, **America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918**, New York, Cambridge University Press, 1989, s.18.

³⁰² Andrew Nikiforuk, **a.g.e.**, s.194.

salgın en başta hafife alındı. Amerika'nın önde gelen tıp dergilerinden bir tanesi olan The Journal of American Medical Association bu salgına karşı özel önlem alınmasına gerek olmadığını düşünerek alarma geçilmesini gereksiz olarak değerlendirdi. Zaten salgın ilk yayıldığında bunun hemen kaybolmaya başladığını yazdı³⁰³. Lakin daha sonra Amerikan tıp otoriteleri ABD'nin savaşa girmesi ile beraber bu pandeminin hiç beklenmeyecek sonuçlara yol açtığını görecektlerdi. Salgın başladığında Amerika'nın sağlık teşkilatı bu gribin epidemiyolojisi ile ilgili tam net bir tespitte bulunamadı. Sadece ABD değil diğer ülkelerde de sağlık teşkilatı salgın konusunda yetersiz kaldı³⁰⁴.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 2 Nisan 1917'de I. Dünya Savaşı'na katılması ile birlikte her ülkede olduğu gibi ABD'de de yoğun askeri faaliyetler yürütülmekteydi. Askere alımlar ve bunu müteakiben kışlalarda bulunan asker sayısı da arttı. ABD'nin askerleri American Expeditionary Forces (Amerikan Keşif Kuvvetleri) adı altında Avrupa'ya savaşmaya gönderildi. Savaş bittiğinde toplam 2 milyon ABD askeri Avrupa'ya gönderilmişti. Bu askerler Avrupa'ya gelirken beraberlerinde silah değil aynı zamanda tarihin en yıkıcı virüslerinden bir tanesini de taşımaktaydılar.

American Expeditionary Forces Avrupa'da ilk olarak Fransa'nın en batısında bulunan Brest adlı bir kentte karaya çıktı. Buraya gelenler arasında Kansas'ta grip görülen bölgelerde eğitimleri tamamlanan 89. ve 92 tümen de vardı. Bununla birlikte İspanyol gribinin Avrupa'da ilk yayılmaya başladığı yer burası oldu³⁰⁵. Avrupa'da bu grip çoğunlukla İspanyol gribi olarak bilindi, çünkü İspanya I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldı ve bu ülkede basın üzerinde sansür yoktu. Savaşan devletlerde ise halkın moralini bozmamak ve düşmana zayıf görünmemek adına bu salgın mümkün olduğu kadar basında sansürlenince ve İspanyol medyasında bu pandemi rahat bir biçimde haber yapılıncı bu felakete İspanyol gribi adı verildi. Dünya kamuoyu da bu salgında İspanyol medyası vasıtasıyla haberdar oldu. Bu salgın, özellikle İspanya

³⁰³ Gina Kolata, **Flu: The Story of The Great Influenza Pandemic of 1918 and The Search For The Virus That Caused It**, Londra, Palgrave MacMillan, 2000, s.19.

³⁰⁴ Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.19.

³⁰⁵ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.106.

kralı XIII. Alfonso ve başbakanı gribe yakalanınca İspanya dışında dikkatleri üzerine çekti³⁰⁶.

İspanya’da bu hastalıktan ilk defa “El Sol” isimli gazete Mayıs 1918’deki bir sayısında bahsetti³⁰⁷. Bu pandemi Avrupa’da sadece İspanyol gribi olarak değil pek çok farklı şekilde adlandırıldı. İtilaf Devletlerinden bazıları salgının Almanlar tarafından kasten yayıldığını iddia ederek Alman Vebası olarak³⁰⁸, Almanlar gribin hızlıca ölümlere sebebiyet vermesine binaen bu salgını “Blitz katarrh” (Yıldırım Nezlesi)³⁰⁹ olarak isimlendirildi.

El Sol gazetesi bu sayısında, Madrid’teki askeri garnizonlar arasında doktorlar tarafından teşhis edilemeyen bir hastalıktan bahsediyor. Bir topçu alayında 80 bir başka alayda ise 50 vaka bulunmaktaydı. Ayrıca hapishanelerde de buna benzer bir salgın var. Salgının en yaygın belirtileri olan baş ağrısı, titreme, halsizlik, yüksek ateş ve eklem ağrıları Madrid’te oldukça yaygındı³¹⁰.

Deniz taşımacılığı grip pandemisinin yayılmasında çok etkili oldu. Amerika’nın Massachusset kentindeki liman Amerikan askerlerinin Avrupa’ya gönderildiği bir yerdi. Gribin ortaya çıktığı askeri kamplardaki pek çok asker buradan Fransa’nın en batıdaki limanlarından biri olan Brest’e gönderildi. Virüs taşıyan bu askerler salgının pandemi haline gelmesinde başat bir rol oynadılar. Bir Afrika ülkesi olan Sierra Leone’nin başkenti Freetown’da bulunan liman İspanyol gribinin yayılmasına katkı sağladı. 1918’de bir İngiliz kolonisi olan bu ülkede çıkarılan kömür başkentte bulunan liman vasıtasıyla Avrupa’ya gönderilirdi. Burada yerel Afrikalılar ile beraber İngiliz, Doğu Afrikalı, Avustralyalı askerler bulunmaktaydı ve bu askerler sıklıkla Avrupa’ya gidip geliyordu. Sierra Leone’nin dış dünya ile bağlantısı oldukça kuvvetliydi ki buradaki halkın 3’te 2’sinden daha fazlası gribe yakalandı³¹¹. Freetown’da gribin yayılmasına benzer bir durum ABD’nin Boston kentinde de vardı. Burada bulunan liman American Expeditionary

³⁰⁶ Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.46.

³⁰⁷ Anton Erkoreka, “The Spanish Influenza Pandemic in Occidental Europe (1918-1920) and Victim Age”, **Influenza and Other Respiratory Viruses**, S.4, 2010, s.88.

³⁰⁸ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.79.

³⁰⁹ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.111.

³¹⁰ Anton Erkoreka, **a.g.m.**, s.83.

³¹¹ Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.309.

Forces'ın Avrupa'ya gönderildiği bir istasyon konumundaydı. Bu yüzden de hem iç ve hem de dış bağlantısı yüzünden Boston grip salgınlarında en çok etkilenen şehirlerin başında gelmekteydi. Buradaki durum o kadar vahimdi ki vali vekili Calvin Coolidge yakın eyaletlerden acil yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı³¹².

İspanyol gribi dünyayı üç dalga halinde etkiledi. Birinci dalga martta başlayıp yazın sonlarına kadar süren, ikinci dalga 1918'in sonbaharında ortaya çıkan son dalga ise 1918'in kışında ve 1919'un başlarında ortaya çıkıp etkili olan sıhhi tehlikelerdir. Avrupa bu salgınla ilk olarak ABD'nin Kansas'tan Avrupa'ya asker sevk etmesi ile Avrupa bu salgınla tanıştı, ancak bu salgının ilk dalgası diğer iki dalgaya nazaran çok fazla etkili değildi, çünkü H1N1 virüsü insanların biyolojik yapısına tam anlamıyla adapte olamadı, zamanla mutasyona uğrayarak daha da öldürücü bir yapıya kavuştu³¹³.

Bu grip salgını o kadar hızlı yayılıyordu ki yerel ve ulusal hükümetlerin bu salgın karşısında savaş dönemi olması dolayısıyla hazırlık için fazla vakitleri olmadı. Grip salgını Orta Avrupa'yı geçtikten sonra Balkanlarda, Yunanistan'da ve Orta Doğu'da yayılarak Hindistan'a kadar ulaştı. Haziran ve Temmuz 1918'de İskandinavya'da da vakalar görülmeye başladı³¹⁴, fakat bu pandeminin epidemiyolojisi ülkeden ülkeye ve hatta ülke içerisinde bile farklılık gösterebilmekteydi. Bu salgın bilhassa Batı Avrupa'da etkili oldu, fakat Orta Doğu'da Avrupa'da olduğu kadar görülmedi. Hatta öyle ki savaşın sonlarına doğru Orta Doğu'da işgallere başlayan Britanya ordusu bu bölgede gripten ziyade kolera ve tifo gibi bulaşıcı hastalıkların etkili olduğundan bahsetti. Gribin daha çok mevsimsel bir nitelikte olup soğuk aylarda etkili olması, Britanya ordusunun Londra'ya gönderdiği istihbarat raporlarında gribin çok fazla yer tutmamasına yol açmış olabilir. Büyük Britanya'nın 1917'de Bağdad'ı almış olması gribin de 1918'de bu bölgeye sirayet ettiği fikrini uyandırmaktadır. Grip salgını 1918'in yazında

³¹² Alfred Bollet, **a.g.e.**, s.107.

³¹³ Tom Quinn, **a.g.e.**, s.126.

³¹⁴ Tom Quinn, **a.g.e.**,s.134.

Bağdad'tan İran'a sıçradı³¹⁵. İngiliz ordusu grip salgınının İran'ın kuzeybatısında ciddi tehlike yaratmaya başladığını ve pek çok İngiliz askerinin grip salgından etkilendiğini belirtmektedir³¹⁶. Grip pandemisi kısa bir süre içinde Yakın Doğu coğrafyasında pek çok ülkeyi etkisi altına aldı. Amerika'da New York Times gazetesi grip salgınının Yunanistan'ı Makedonya'yı ve Mısır'ı etkisi altına aldığını yazdı³¹⁷.

Tom Quinn pandeminin Mezopotamya coğrafyasında dramatik bir biçimde yıkıcı olduğunu söyler³¹⁸. Bu konuyla ilgili tespit edilebilen arşiv kayıtlarında bunu gösteren deliller olsa da gribin etkisinin hafif olduğuna işaret etmektedir. Bu durum gribin dünyanın her yanında aynı oranda hızlı ve etkili biçimde yayılmadığını gösteriyor.

Hindistan'da ilk salgın vakaları 29 Mayıs 1918 tarihinden itibaren Bombay kentinde görülmeye başladı. Bu pandemi Hindistan'a İran üzerinden gelmiş olabilir ya da Hindistan'ın Büyük Britanya'nın sömürgesi olmasından dolayı İngiliz askerleri tarafından getirilmiş olabilir. Salgın daha sonra demiryolu vasıtasıyla on gün gibi kısa bir süre zarfında Kalküta ve Madras gibi kentlere yayıldı. Pandemi İngiltere'nin Nijerya gibi Afrika'daki sömürgelerinde de yayıldı³¹⁹. İspanyol gribi yaz geldiğinde Peru'dan Yeni Zelanda'ya kadar yayıldı³²⁰. Büyük Britanya'nın Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan asker getirmesi salgının rahat bir biçimde Avrupa'dan dünyanın diğer noktalarına yayılmasını kolaylaştırdı. I. Dünya Savaşı'ndaki topyekûn savaş anlayışı emperyal güçlerin sadece kendi ülkelerindeki maddi ve manevi bütün güçlerini değil sömürge'deki kuvvetlerini de bu savaşta öne sürmesine yol açtı.

İspanyol gribinin 1918'in yaz aylarında mevsimsel sebeplerden dolayı şiddeti azaldı, ancak etkisini hiç yitirmedi. Yaz aylarından sonra da pandeminin ikinci

³¹⁵ Mohammed Hossein Azizi, Ghanbar Ali Raees Jalali ve Farzaneh Azizi, "History Of The 1918 Spanish Influenza Pandemic and Its Impact on Iran", *Archives Of Iranian Medicine*, C.3, S.3, Mayıs 2010, s. 263.

³¹⁶ PRO, WO 32/5215, 1918.

³¹⁷ Mark Honigsbaum, *a.g.e.*, s.46.

³¹⁸ Tom Quinn, *a.g.e.*, s.152.

³¹⁹ David Lynn Adams, *Putting Pandemics in Perspective England and The Flu 1889-1918*, Michigan, UMI Dissertation Services, 2008, s.16.

³²⁰ Mark Honigsbaum, *a.g.e.*, s.47.

dalgası başladı. 1918 Ağustos'unun ortalarına doğru American Expeditionary Forces'taki doktorlar, grip vakalarının Fransa'nın kuzeyindeki yani Amerikan ve İngiliz askerlerinin bulunduğu üssün dolaylarında artışa geçtiğini tespit ettiler. Bu kez gribin marttakinden daha öldürücü olduğunu ve zatürre gibi komplikasyonlara daha fazla yol açtığını gözlemlediler³²¹. Bu ikinci dalga en öldürücü olanıydı ve bu pandemide en yüksek ölüm oranı ağustostan sonra ortaya çıktı. Örneğin, AEF'te ölümlerin doruk noktasını 11 Ekim haftası oluşturmaktadır³²². I. Dünya Savaşının sonlarına doğru gelen bu ikinci dalga, terhis edilen askerlerin evine dönmesiyle daha da yayılma imkânı buldu.

Grip daha da öldürücü oldu, çünkü gribe yol açan virüs antijenik değişmeye uğramış olabilir. Buna göre iki farklı virüs şusu³²³ bir araya gelerek yeni bir virüs oluşturmuş olması muhtemeldir. Bu pandemi ile ilgili asıl endişe verici olan durum ise kurbanların profili ve salgının yayılma biçimiydi. 1889'daki grip pandemisinden muzdarip olanlar bu pandeminin ikinci dalgasından etkilenmedi. Bu durum şunu gösteriyor ki 1889 gribinde ilk dalgaya yakalananlar bağışıklık kazandıkları için sonraki dalgaları zararsız bir şekilde atlatabilme imkânına sahip oldular. 1889 ve 1918'deki gripleri bu yönüyle mukayese ettiğimizde İspanyol gribine yol açan virüs ya antijenik değişmeye ya da antijenik sapmaya uğradı ki ilk dalgada salgına yakalananlar ikinci ve son dalgada grip salgınında muzdarip oldular. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse H1N1 virüsüne karşı bir bağışıklık geliştirilmesi mümkün olmamıştır³²⁴.

Salgının yayılışının savaş dönemi de olması, sağlık sistemlerinin yetersiz olması tedavi için mikrobiyallerin bulunmaması ve enfeksiyonu kontrol altına almak için yeteri kadar tedbir alınmaması da bu pandeminin öldürücülüğünü arttırmıştır.³²⁵

³²¹Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.70.

³²²Carol R. Byerly, **a.g.m.**, s.88.

³²³Bir virüs türünün farklı alt türlerine verilen ad. Virüste bulunan protein molekülleri şusları belirler. Örneğin, grip virüsünün yüzeyinde 5 adet hemaglutinin molekülü ve 1 adet nörominidaz molekülü olması şusun H5N1 olarak nitelendirilmesine yol açıyor. İspanyol gribine yol açan grip virüsü ise Influenza A'nın H1N1 şusudur.

³²⁴Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.106.

³²⁵Carlos Fraco-Parades v.d., "The First Influenza Pandemic in the New Millennium: Lessons Learned Hitherto for Current Control Efforts and Overall Pandemic Preparedness", **Journal of Immune Based Therapies and Vaccines**, C.7, S.2, Ağustos 2009, s. 4.

Salgının letalitesinin artmasını sadece H1N1'in genetik yapısında meydana gelen değişmelere atfetmek doğru değildir.

Grip pandemisi 1918'in kasım ayından sonra etkisini az da olsa yitirdi, ancak kış mevsiminin yaklaşması, cephede savaşan askerlerin terhis olması bu salgının daha da yayılmasının önünü açtı. Grip vakalarındaki bu azalma insanlarda biraz rehavete yol açtı. İngiltere'de yayın yapan Manchester Evening News adlı gazete grip salgınının kaybolmaya başladığını sürmanşetten verdi³²⁶. Grip pandemisi sebebiyle kapalı olan okulların tekrar eğitim ve öğretim hayatına başlaması gündeme geldi, lakin bu pandeminin üçüncü ve son dalgası 1918'in son aylarında başladı. Pandeminin bu son dalgasındaki ölüm oranları ikinci dalgadaki kadar çok değildi. Bu son dalga, yine en çok Avrupa ve Amerika'da etkili oldu. 1919'un ilk aylarında da gribal enfeksiyon vakaları yoğun bir biçimde görülmekteydi. Savaşın sona ermesinden sonra İtilaf Devletleri'nde halkın zafer kutlamaları yapmak için meydanlara akın etmesi de gribin yayılmasına hizmet edip vaka sayısını arttırdı³²⁷.

Ulaşım sisteminin gelişmiş olduğu ülkelerde grip çok daha hızlı yayılma imkânı buldu, çünkü tren gibi toplu taşıma araçlarında çok sayıda insan aynı anda ve aynı mekânda bulunmaktadır. Amerika'da eyaletler arasındaki demiryolu buna örnek olarak gösterilebilir.³²⁸ Yine aynı şekilde Büyük Britanya'nın Hindistan'ı sömürge haline getirdikten sonra kurmuş olduğu demiryolu aęları³²⁹ da bu büyük pandeminin Hintlilerin tarih boyunca gördüğü en büyük yıkımlardan bir tanesi olmasında etkili oldu³³⁰.

Grip pandemisi yayılırken letarjik ansefalit (Encephalitis Lethargica) isimli bir sinir sistemi hastalığı da yayılıyordu. Bu hastalık gripten önce de yaygındı, ancak grip salgını ile bu hastalığa yakalananların sayısında dünya genelinde önemli artışlar

³²⁶ Mark Honigsbaum, **a.g.e.**, s.106.

³²⁷ Tom Quinn, **a.g.e.**, s.148.

³²⁸ Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.311.

³²⁹ Karl Marx, The Future Results of British Rule in India, New York Daily Tribune, 8 Ağustos, 1853, (Çevrimiçi:21 Aralık 2011), <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/07/22.htm>

³³⁰ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.151.

meydana geldi. Bir tür sinir sistemi hastalığı olan letarjik ansefalit, 1918'in kışında İngiltere ve Fransa'da ve 1919-1923 arası Amerika'da yüzlerce insana bulaştı³³¹.

İspanyol gribi 1919'un ilk aylarından sonra hızlı bir biçimde kaybolmaya başladı. Dünyanın bazı kesimlerinde 1920 ve 1921'de dahi az da olsa görüldü. Neden kaybolduğu hem tarihsel hem de virolojik anlamda muammalı bir konudur. I. Dünya Savaşı İspanyol gribinin epidemiyolojisinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu büyük savaşın sona ermesi salgının da etkisini yitirmesine yol açtı. Cepheden evlerine dönen askerler ile birlikte kitlesel hareketlenmeler ciddi oranda azaldı. Yine de grip salgının nasıl olup da ani bir şekilde sonlandığını kestirebilmek oldukça güçtür. Virüs yer altına inerek yeniden olgunlaşmayı bekliyor olabilir³³². H1N1 virüsünün yeniden pandemi şeklinde ortaya çıktığında sonuçların niteliğini kestirebilmek güç bir durumdur.

İspanyol gribi ile I. Dünya Savaşı arasında çok yakın bir ilişki vardır. Eğer savaş olmasaydı, bu grip salgını pandemiye dönüşmeyebilirdi. I. Dünya Savaşı'nın doğayı tahrip etmesi ve çok sayıda askerın seferber edilmesi salgının kaderini derinden etkiledi. Siperlerde ve kışlalarda bulunan askerler birbirlerine o kadar yakınlardı ki patojeni birbirlerine bulaştırmak için hareket etmelerine gerek bile kalmayabiliyordu³³³.

İspanyol gribine milyonlarca insan yakalandı, ancak salgından muzdarip olanlar arasında göze çarpanlar şunlardır: Alman şansölyesi Max Von Baden, Büyük Britanya başbakanı Lloyd George, Amerikan başkanı Woodrow Wilson ve Georges Clemenceau³³⁴. 1919'da İrlandalı ünlü yazar George Bernard Shaw da gribe yakalanmış ve herkes gibi grip geçirdiğinden ve kendisini intiharın eşiğinde hissettiğinden bahsetmektedir³³⁵.

³³¹ Dorothy A. Pettit ve Janice Bailie, **A Cruel Wind: Pandemic Flu in America 1918-1920**, Tennessee, Timberlane Books, 2008, s.30-31.

³³² Eileen Pettigrew, **The Silent Enemy: Canada and The Deadly Flu of 1918**, Saskatchewan, Western Producer Praire Books, 1983, s.137.

³³³ Andrew Price Smith, **a.g.e.**, s.62.

³³⁴ Alfred W. Crosby, "The Pandemic of 1918", **Influenza in America 1918-1976: History, Science and Politics**, Ed.June E. Osborn, Prodist, New York 1977, s.9.

³³⁵ Recep Öztürk, "1918-1919 Pandemisi", **İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, S. 20, 1989, s.484.

3.3 DÜNYA GENELİNDE ALINAN TEDBİRLER

İspanyol gribi ile mücadele eden sağlık ekiplerinin üç önemli dezavantajı vardı. İlki 1890’larda dünyanın önde gelen mikrobiyologlarından Richard F. J. Pfeiffer’in hastalıklara yol açan nedensel mikroorganizmaları bulduğunu iddia etmesiydi, ancak daha sonra yapılan çalışmalarda Pfeiffer’in bulduğu “Haemophilus influenzae” basilinin gribe yol açan bakterilerin esas sebebi olmadığı anlaşıldı. Bu yanılığın pek çok bilim adamının grip salgınına karşı çözüm ararken maddi ve manevi kayıplara uğramasına yol açtı. İkinci olarak bu pandemiye yol açan sebebi araştıran bilim adamları laboratuvar ortamında yeteri kadar mikrobiyolojik çalışma yapmadılar. Gribin insanlara has bulaşıcı bir hastalık olduğu ve domuz ve kuşlar gibi canlılarda da görülebildiği fikri onlara pek de gerçekçi gelmiyordu. Son olarak, 20. yüzyılın başlarında grip virüsünü görebilmek için ileri düzeyde mikroskopik alet olmaması bilim adamlarının virüsü mikrobiyolojik olarak incelemelerine büyük darbe indirdi. 1930’lu yıllarda elektron mikroskopunun geliştirilmesi ile beraber virolojide çok önemli adımlar atıldı³³⁶.

Bilim adamlarının yaşadığı sıkıntıya paralel bir problemi sağlık çalışanları da yaşadı. Grip salgını Amerika’da ilk ortaya çıktığı zaman doktorlar bunun grip olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusunda tereddüde düştüler. Bu grip yeni bir hastalıkmış gibi duruyordu. Bazı doktorlar bu gribal enfeksiyonun bronkopnömoni gibi başka bir solunum yolu hastalığı olabileceğini ifade ettiler. Hatta bir adım daha ileri giderek bazı doktorlar bu pandeminin kolera ve tifüs olabileceğini söyledi³³⁷. Gerçekten de sağlık altyapısının ciddi zarar gördüğü ve mikrobiyoloji gibi alanlardaki gelişmelerin yetersizliği gibi pek çok etken bu hastalığın tanısının koyulmasını imkânsızlaştırdı. Üstelik Grip virüslerinin antijenik değişim ve sapmalara uğrayarak mutasyon geçirmesi bu virüslere karşı uygulanacak yöntemlere ve kullanılacak ilaçların da tespit edilmesine ket vurdu³³⁸.

Pandeminin kendisi bilim dünyasında yaşanan trajediyi gözler önüne serdi. Tıptaki gelişmeler bulaşıcı hastalıkların yok edilebileceği düşüncesini uyandırmıştı, fakat İspanyol gribinin yol açtığı maddi ve manevi yıkım bu düşüncenin gerçek

³³⁶ Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.810.

³³⁷ Gina Kolata, **a.g.e.**, s.6.

³³⁸ Michael Oldstone, **a.g.e.**, s.319.

hayatta tam anlamıyla karşılığının olmadığını fark ettirdi. Sağlık görevlileri ne gribi ne de gribin yol açmış olduğu komplikasyonların başında gelen zatürreyi önlemekte tam anlamıyla başarılı olabildi³³⁹. Tıbbın bu salgın karşısında hem tanı koyma noktasında hem de tedavi noktasında bir nevi çaresiz kalmasının bilim dünyasının prestijine az da olsa darbe vurduğu söylenebilir.

Grip, Amerika ve Osmanlı gibi pek çok yerde bildirilmesi zorunlu bir hastalık değildi, çünkü 1918'e kadar sonuçları itibariyle bireysel ve kitlesel anlamda çok da yıkıcı bir etkiye yol açmamıştı. Tıbbın bu kadar hafife alınan bir hastalık karşısındaki çaresizliği insanların bilimsel ve teknik yaşamdaki göz alıcı gelişmelere şüpheyle yaklaşmasına yol açtı³⁴⁰. 1930'lu yıllara kadar bu salgının epidemiyolojisi ve mikrobiyolojisi ile ilgili bilgiler daha çok spekülasyon olarak nitelendirilebilecek bir düzeydeydi³⁴¹. Bu yüzden de kullanılan yöntemler ve ilaçların çoğu beyhude olarak kaldı. Salgın, tıp dünyasındaki bilgi cehaletiyle birlikte savaş döneminin olağanüstü koşullarında da faydalanarak dünyanın dört bir yanına sirayet ederek milyonlarca insanın yaşamına mal oldu. American Medical Association (Amerikan Tıp Kurumu) başkanı Victor C. Vaughan grip konusunda 14. yüzyıldaki Floransalıların veba hakkında bilgisi kadar bilgiye sahip olamadıklarını itiraf etti³⁴².

Grip pandemisi tıpta ve halk sağlığında derin bir bunalıma yol açtı, ancak beraberinde getirmiş olduğu değişiklikler radikal boyutlarda olmaktan uzaktı. Bilim adamları salgının mikrobiyolojisini çözebilmek için çalışmalar yürütmeye devam ettiler. Grip geçmişte hafife alınmış olabilir, ancak İspanyol gribi tıp dünyasındaki bu önyargıyı yıktı. Doktorlar bu salgını hasıraltı etmek veya unutmaya çalışmak yerine grip salgının epidemiyolojisi ve etiyolojisi üzerine odaklanarak gelecekte çıkması muhtemel salgınların önüne geçmeye çalıştılar ve halen de çalışmaktadırlar³⁴³.

³³⁹ Carol R. Byerly, **a.g.e.**, s.182.

³⁴⁰ Ilana Löwy, "Comment: Influenza and Historians: A Difficult Past", **Influenza and Public Health: Learning from Past Pandemics**, Ed.Tamara Giles-Vernick, Susan Craddock, Jennifer Gunn, Londra, Earthscan, 2010, s.95.

³⁴¹ Dorothy A. Pettit ve Janice Bailie, **A Cruel Wind: Pandemic Flu in America 1918-1920**, Tennessee, Timberlane Books, 2008, s.229.

³⁴² Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.312.

³⁴³ Ilana Löwy, **a.g.m.**, s.96.

Gribin mikrobiyolojik yapısının tam olarak ortaya konamaması yüzünden doktorlar salgının önlenmesi ve tedavi edilmesi noktasında farklı yöntemler uyguladılar. British Medical Journal ve Lancet gibi tıp dünyasının önde gelen dergileri zaman zaman pandeminin önlenmesi ve hastalığın tedavisi için farklı ve birbirleriyle çelişen önerilerde bulundular. Yine de, doktorlar griple ilgili çok az da olsa bazı ortak noktalarda buluşabildiler. Bu ortak noktalar ise gribin bulaşıcı olduğu ve bunu kontrol altına almanın en önemli yollarında bir tanesinin gribe yakalanan kişilerin izole edilmesi olduğunun bilincindeydiler. Yine pek çok doktor gribin tedavisi için istirahat, iyi beslenme ve hijyen kurallarına uyma gibi temel olarak üç öneride bulundu. Gerçekten de griple ilgili tedavi yöntemlerine bakıldığında bu önerilerin ne kadar da yerinde olduğu anlaşılabilir. Bu 3 öneri dışında doktorlar arasında tedavi yöntemleri ile ilgili derin fikir ayrılıkları vardı³⁴⁴.

Salgın ortaya çıktığında İngiltere’de gribe karşı etkili bir aşı geliştirme çalışmaları başlatıldı. 14 Ekim 1918’de İngiliz Genelkurmay Başkanlığı’nın öncülüğünde askerler ile sivillere hizmet veren patolog ve bakteriyologlar bir konferansta bir araya geldi. Konferansın en önemli gündem maddesi bu hastalığın etiyojisi³⁴⁵ ve buna karşı olarak geliştirilebilecek bir aşıydı. Hastalığa yol açan patojen bulunmadan bir aşının geliştirilmesi herhangi bir yarar sağlamayabilirdi. Buna rağmen İngiliz ordusu en azından bir aşı geliştirerek bunun denenmesini istedi³⁴⁶. Büyük Britanya’nın bu hastalığa karşı acilen bir aşı geliştirmesinin arkasında bu pandeminin İngiliz ordusu üzerinde yarattığı vardır. Savaş esnasında ortaya çıkan bu pandemi Büyük Britanya’da hem sivil halk hem de askerler üzerinde maddi ve manevi anlamda zararlara yol açtı.

Büyük Britanya’da grip pandemisine karşı alınan önlemler iki önemli özelliğe sahipti. Birincisi, Britanya’da gribi önlemek için alınan tedbirler dünyadaki pek çok ülkeden daha fazlaydı. Savaş döneminde Britanya’da halk sağlığı konusunda yapılan faaliyetler lojistik ve hizmet anlamında sekteye uğramış olsa bile diğer ülkeler ile mukayese ettiğimizde buradaki sağlık hizmetleri daha iyiydi. Buradaki sağlık

³⁴⁴ Lori Loeb, “Beating the Flu: Orthodox Commercial Responses to Influenza in Britain, 1889-1919”, *Social History of Medicine*, C.18, S.2, Ağustos 2005, s. 222-223.

³⁴⁵ Hastalıkların nedenlerini inceleyen tıbbi bir alandır.

³⁴⁶ Mark Honigsbaum, *a.g.e.*, s.114.

çalışanları bir araya gelerek gribin etkisinin azaltılmasını ve daha sonra önleyici tıp metodları ile önlenebileceğini görüşünü savundular İkinci olarak Britanya’da alınan önlemler daha çok salgının önlenmesine yönelikti. Ortaya çıkan grip pandemisinin sivil halk ve askerler üzerindeki etkisini hafifletmek esas gayeydi³⁴⁷.

İspanyol gribi Amerika’yı kasıp kavururken bilim adamları da bu öldürücü salgını anlamaya çalışıyorlardı. New York Belediyesi önde gelen bilim adamlarından oluşan bir komisyon kurarak antiepidemi çalışmalarını destekledi. Yine aynı şekilde American Public Health Association da (Amerikan Halk Sağlığı Kurumu) bu salgınla başa çıkabilmek için bir komite kurmak mecburiyetinde kaldı³⁴⁸.

Grip çok hızlı bir biçimde yayılabilen bir hastalık olduğu için normal dönemlerde alınan önlemler bu derece seri hareket eden bir hastalık ile mücadele etmekte yetersiz kalması anlaşılabilir bir durumdur. Bu hastalığa karşı iyi örgütlenmiş bir sağlık örgütü ve aşı üretebilmek elzemdi, fakat bu ikisini savaş döneminde gerçekleştirilebilmek dönemin koşulları ile kolay bir şekilde mümkün olmadı.

İspanyol gribinin etkili olduğu Amerikan kışlarında koruyucu önlemler ve tedavi yöntemleri değişkenlik gösterse de buradaki sağlık çalışanları makul olarak düşündükleri bütün önlemleri uygulamaya çalıştı. Amerikan ordusunda karantinaları uygulamak oldukça zor idi, zira American Expeditionary Forces’ın Avrupa’da savaşabilecek asker ihtiyacını kapatabilmek için sürekli olarak asker alımı yapıyor ve bu askerler kışlalarda belirli eğitimlerden geçirildikten sonra cephelere gönderiliyordu. Bu durumda, askeri kışlaların dış bağlantısının kesintisiz olmasını ve karantina gibi önlemlerin uygulanmasını imkansız kıldı. 19. yüzyılda karantina uygulaması yaygınlık kazanmıştı, ancak bu önlem kolera ve tifüs gibi hastalıklara yönelik olarak hazırlanmıştı. Grip tehlikeli olarak görülmediği ve dünyanın pek çok

³⁴⁷ Sandra Tomkins, “The Failure of Expertise: Public Health Policy in Britain During the 1918-1919 Influenza Epidemic”, **Social History of Medicine**, C.5, S. 3, 1992, s.437.

³⁴⁸ Paul Kupperberg, **a.g.e.**, s.84.

yerinde bildirilmesi zorunlu bir hastalık olmadığı için uygulanan karantina pandemiye karşı etkisiz kaldı³⁴⁹.

Karantina dışında Amerikan ordusunda günlük denetleme ve sıcaklık ölçülerinin yapılması, hastaların tecrit edilmesi, yüz maskelerinin kullanılması, temiz havalandırmanın sağlanması, kapalı mekanda bir araya gelmenin yasaklanması, sağlıklı kişilere burun ve ağız için sprey dağıtılması ve deneysel aşılama yapılmaması gibi önlemler alındı. Alınan bu önlemler her zaman olumlu sonuç vermiyordu ancak Amerikan ordusunun sağlık biriminden sorumlu idaresi (The Army Medical Department) bu önlemlerin vakaları azaltmaktan ziyade salgının yayılmasını yavaşlatabileceğini kabul etti³⁵⁰.

Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da doktorlar bu salgın ile baş edebilmek için çeşitli kimyasallar kullanılmasını tavsiye etti. Kullanılan arsenik ve sıtmaya karşı etkili olan kinin gribe karşı etkili olamadı³⁵¹. Doktorlar diğer bulaşıcı hastalıkların tedavisinde etkili olan kimyasalları kullandılar, fakat sonuç çok da fazla değişmedi.

Hükümet dışındaki sağlık örgütleri gribin kökenini tespit etmek ve etkilerini azaltabilmek için çalışma yaptılar. Çeşitli şirketler de grip salgınına karşı ürün geliştirdi. Bunlardan en göze çarpanı, Lancet dergisinin onayladığı Arellano Grip Maskesi adındaki bir üründü. Bu gaz maskesi toplumun pek çok kesiminin alabileceği makul bir fiyattan satışa sunuldu. Yine Britanya'daki sağlık şirketlerinden bir tanesi Forminant Postili adında bir ürünü piyasa sürdü. Bu ürünün ağızda emilmesinin patojenleri yok ettiği iddia edildi³⁵². Sağlık firmaları tarafından piyasaya sürülen ürünler, gribin etiyolojisi tam olarak tespit edilemediği için hemen hemen hepsi işe yaramaktan uzaktı. Grip virüsleri mikroskopik parazitler oldukları için kumaştan yapılan gaz maskelerinin içinden çok rahat bir biçimde geçebilmeye devam etti. Amerika'nın Illinois eyaletinde bulunan Rockford'taki The Great Lakes Naval Training'da (Great Lakes Deniz Eğitim Garnizonu) bulunan hastanedeki personellerden bazıları gripten korunmak için maske taktı. Bu yöntemin sonucu

³⁴⁹Howard Phillips ve David Killingray, **The Spanish Influenza Pandemic 1918-19:New Perspectives**, New York, Routledge, 2003, s.8.

³⁵⁰ Carol Byerly, **a.g.e.**, s.90.

³⁵¹ J. N. Hays, **a.g.e.**, s.392.

³⁵² Lori Loeb, **a.g.m.**, s.217.

oldukça çarpıcıydı. Maske takanların % 8,3'ü, takmayanların ise % 7,9'u gribe yakalandı.³⁵³

Bu hastalığın giderilmesinde en iyi önlemler yatak istirahati, iyi beslenme ve hijyenik kurallarına riayet etmektir. Zaten 1918'de İngiltere'de Royal College of Physicians (Kraliyet Doktorlar Akademisi) gribe tedavi eden veya önleyebilen bir ilacın bulunmadığını açıkladı³⁵⁴.

Bunun yanında grip ile mücadele etmek için kullanılan haşhaş, amonyum, alkol, kâfur, okaliptüs, iyot, katranruhu, terebentin, tarçın gibi maddeler de hiçbir işe yaramadı³⁵⁵. Çeşitli kimyasallar denenerek grip ile mücadele etmekte çok fazla zaman harlandı. Halbuki kurbanı ve ailesini destekleme ve evde sağlık bakımı gibi önlemler alınabilseydi grip ve onun komplikasyonlarının yol açtığı ölümler azaltılabilirdi, fakat savaş döneminde sağlık altyapısında meydana gelen eksikliklerden dolayı kişilere yönelik özel sağlık hizmetinin verilmesindeki zorluklar normal olarak değerlendirilebilir. Doktor sayısındaki azlık, tıbbi ilaç ve alet teminindeki zorluk ve ulaşım alt yapısında meydana gelen aksaklıklar gribe yakalanan milyonlarca insana yönelik tıbbi hizmet verilmesini ciddi anlamda sekteye uğrattı. Sağlık ve iletişim altyapısının zedelenmesi, göçler, iletişim gibi sebepler sivillere tıbbi yardım götürülmesi doğal olarak zorlaştırdı³⁵⁶.

Amerikan kentlerinde görülen grip kaynaklı panik havası Orta Çağ'daki Kara Ölüm'ün yol açtığı panik havasını andırıyordu. Pek çok eyalette okullar, sinemalar ve kiliseler kapatıldı. Kamuya açık alanlarda gaz maskesi takmak yasal olarak zorunlu kılındı ve kamuya açık alanlarda öksürürken veya aksırırken ağzını veya burnunu kapatmayan kişilere para cezaları bile kesildi. Philadelphia'daki bazı Katolik hayır kurumları evlerde ve sokaklarda ölümleri toplayabilmek için 6 adet atlı vagon tuttu³⁵⁷.

³⁵³ Carol R. Byerly, **a.g.m.**, s.90.

³⁵⁴ Lori Loeb, **a.g.m.**, s.211.

³⁵⁵ Sandra Tomkins, **a.g.m.**, s.438.

³⁵⁶ M. R. Smallman-Raynor ve A.D. Cliff, **War Epidemics: An Historical Geography of Infectious Diseases in Military Conflict and Civil Strife 1850-2000**, New York, Oxford University Press, 2004, s.52.

³⁵⁷ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.106.

Salgının ciddiyeti anlaşılınca Fransa ve Osmanlı Devleti gibi pek çok ülkede okullar bir süreliğine tatil edildi. Sadece okullar değil kilise ve tiyatro gibi kamuya açık pek çok mekan kapılarını kapatmak zorunda kaldı. Fransa'da halk sağlığı ile ilgilenen konsey bütün kamusal alanların ve toplu taşıma araçlarının mikroorganizmaların çoğalmasını engelleyen antiseptik solüsyonlar ile her gün temizlenmesini istedi. Ayrıca Fransa'da pek çok kentte dezenfekte birimleri kuruldu ve bu birimler havayı ve evleri bu solüsyon ile temizlemeye çalışırken askeri sağlık görevlileri ise askeri bölgeleri temizlemeye çalıştı³⁵⁸.

İspanyol gribinin en az etkili olduğu ülkelerin başında Çin gelmekteydi. Bu Uzak Doğu ülkesi geçmişte pek çok grip salgını ile karşı karşıya kaldığı için tecrübe kazanmıştır. Ayrıca Çin'in gelişmemiş ve dışa kapanık bir ülke olması da grib salgınının Çin'e rahat bir biçimde nüfuz etmesini engelledi. Çin'de uygulanan geleneksel tedavi yöntemleri hastalığın ve ölüm oranlarının azaltılmasında az da olsa etkili oldu. Günümüzde Çin'de hala uygulanan antiepidemi terapileri halen popülerliğini korumaktadır³⁵⁹.

³⁵⁸ Martha Hildreth, **a.g.m.**, s.285.

³⁵⁹ K.F. Cheng ve P. C. Leung, "What Happened in China During the 1918 Influenza Pandemic", **International Journal of Infectious Diseases**, S. 11, 2007, s.363.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE YAYILMASI

4.1 İSPANYOL GRİBİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE ORTAYA ÇIKIŞI

Avrupa'da ve diğer kıtalarda olduğu gibi 1918 öncesinde Osmanlı'da grip salgınları görülmüştü. İspanyol gribinden önce 1890 yıllarda grip salgınlarının kolera ile birlikte etkili olduğu biliniyordu³⁶⁰. İspanyol gribi Osmanlı Devleti'nde İspanyol hastalığı veyahut İspanyol nezlesi adıyla bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde salgının ismine binaen İspanya'da başladığı ve oradan da savaş esirleri vasıtasıyla Fransa ve Almanya'ya geçtiği düşünülür³⁶¹. 1918'de Amerika'da çıkan İspanyol gribi de Osmanlı Devleti'nde pek çok ölüme sebebiyet verdi, ancak salgın tifüs ve sıtma kadar trajik sonuçlara yol açmadı.

İlk olarak salgının Osmanlı'daki epidemiyolojisini tespit edebilmek için mekânsal ve zamansal konuların merkezi bir noktaya oturtulması gerekiyor. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafya salgın hastalıklarının yayılmasını kolaylaştırdı. Ulaşım sisteminin gelişmemiş ve yetersiz olmasına karşın sahil şeridinin uzun olması, deniz ulaşımı vasıtasıyla dış dünya ile bağlantısının kuvvetli olması sonucunu getirdi. Başkent İstanbul'un ise Asya ve Avrupa arasında bulunması ticari ve kültürel etkileşimin geçiş noktalarından biri olması kadar bulaşıcı hastalıkların da doğu batı arasında geçiş noktası olmasını sağlıyordu. İspanyol gribi sonucunda yaşanan durum Osmanlı'nın coğrafyası ile ilintilidir. Daniel Panzac Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasının salgın hastalıklar için her zaman açık bir alan kabul edilmesinin gerçekçi bir tespit olduğunu iddia etmektedir³⁶². Savaş dönemine bakıldığında Panzac'ın bu savının doğru olduğu görülebilir.

Salgının Amerika'da ortaya çıkışına benzer olarak Osmanlı Devleti'nde de savaş dönemi, gribin hem siviller hem de halk arasında yayılmasını hızlandırdı. 1914 ve 1918 tarihleri arasında Rusya'da veba, kolera, tifüs, frengi çok yaygındı. Rusya'daki bulaşıcı hastalıklar göçmenler ve Rus hacılarıyla, Galiçya'da yaygın olan frengiyi

³⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM., Dosya no:596, Gömlek no:3, 24 Nisan 1312.

³⁶¹ Berna Arda ve Ahmet Aciduman, "Türk'ün H1N1'le İlk İmtihani: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü", **Klinik Gelişim**, C.23, S.3, 2010, s.29.

³⁶² Daniel Panzac, **a.g.e.**, s.43.

taşıyan cepheden dönen askerlerle, Orta Doğu'da görülen grip ve kolera da hacılar, esirler ve deniz vasıtaları ile Anadolu'ya taşınıyordu³⁶³. Bahsi geçen bu salgın hastalıklar İstanbul ve Anadolu'da da az çok görülüyordu, ancak savaş döneminin yarattığı olağanüstü koşullar salgınların daha geniş kitlelere sirayet etmesini hızlandırdı.

İspanyol gribinin Osmanlı'ya gelişi oldukça tartışmalı bir konudur. Salgın Osmanlı'ya ya Avrupa üzerinden yolcular, esirler veya Almanlar tarafından ya da Mezopotamya'daki İngiliz ordusu tarafından getirildi, lakin bu konuyla ilgili birincil kaynaklar incelendiğinde Avrupa'dan sirayet etmiş olması daha muhtemel gözükmemektedir, çünkü Osmanlı'da bölgeler arasındaki ulaşım pek de iyi değildi³⁶⁴. Karayolu ulaşımı henüz gelişme aşamasındaydı. İngilizlerin Akdeniz'de hâkimiyet kurması da deniz ulaşımının sağlıklı bir biçimde çalışmasına sekte vurdu. Demiryolları ise tek hat olarak inşa edilmişti. Ayrıca Arap vilayetleri ile Anadolu'yu birbirine bağlayacak temel demiryolu hatları tam olarak bitirilmemişti. Bu yüzden de Almanya veya Avusturya'dan gönderilen malzemeler önce İstanbul'da trene yükleniyor, tren hattının bulunmadığı yerlerde hayvan gücüyle taşındıktan sonra tekrar başka bir trene yükleniyordu³⁶⁵. İstanbul ve Arap vilayetleri arasındaki ulaşım zayıflığından İspanyol gribine yol açan H1N1 virüsünün Mezopotamya'dan ziyade Avrupa üzerinden Osmanlı'ya geldiği söylenebilir. Savaş sırasında Almanya, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan gibi birbirine yakın ülkelerin müttefik olması İstanbul'un Avrupa ile ulaşımını rahatlatmıştı. Ulaşım ağına yakın olan ve sürekli olarak hareket halinde olan kişiler gribin yayılmasına öncülük etti. Savaşta İstanbul'da bulunan ve askerlerin sıhhi şartlarını gözleme imkânına sahip olan Alman doktor M. Weinberg gribe başta motorlu taşıt, muhabere ve demiryolunda görev yapan askerlerin yakalandığını ifade etti³⁶⁶. İstanbul'un Mezopotamya ile olan iletişiminin kuvvetli olmaması bu bölgeden başkente salgın sirayet etmediği anlamına gelmemelidir.

³⁶³ Mehmet Temel, "I. Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3, S. 8, 1998, s.329.

³⁶⁴PRO, FO 383/528, 1918.

³⁶⁵ Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.191-193.

³⁶⁶ M. Weinberg, "Malaria and Grippe", *Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene*, S.4, Ek 4, 1919, s.178.

İspanyol gribinin üç dalgası da Osmanlı Devleti'nde etkili oldu. Grip pandemisinin ilk dalgası tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de çok fazla zayiata yol açmadı. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, salgının ikinci ve üçüncü dalgası daha öldürücü oldu. Salgının ilk dalgası yaz mevsiminde Osmanlı'yı etkiledi. Hem gribin ilk dalgasının fazla öldürücü olmaması hem de yaz mevsiminde gribin morbidite oranını düşmesi sonucunda H1N1 virüsü Osmanlı'da ilk başlarda pek yayılmadı. Temmuz 1918'de Osmanlı Devleti'nin ikinci ordusunda 4 asker gribe yakalanmış ve yapılan tedaviler neticesinde askerler sağlıklarına kavuşmuşlardır. Yine Ağustos ayında da 14 asker gribe yakalanmıştır³⁶⁷. 2. Ordudaki grip vakası sayısının az olması gribin ilk dalgasının zayıflığına ve mevsimin yaz olmasına bağlanabilir.

Osmanlı devleti'nin başkentinde yayın yapan grip vakalarının olduğunu, fakat salgının tehlikeli bir karakter taşımadığını yazdı. 14 Temmuz 1918 tarihinde Âti gazetesinde İspanyol nezlesi ile ilgili bir yazı çıktı. Bu yazıda hastalığın belirtileri, bulguları ve seyri hakkında bilgi verilip vefat eden olmadığı vurgulandı. Ayrıca, salgının influenza (grip) veya farklı bir hastalık olabileceği ihtimalinden de bahsedildi³⁶⁸. Buradaki farklı bir hastalıktan kastedilen, gribin yol açtığı zatürre gibi komplikasyonlar olabilir. Osmanlı'da görülen grip salgını ile Avrupa ve Amerika'da görülen salgın, kurbanlarında hemen hemen benzer semptomlara yol açtı. 14 Eylül 1918'de sahra sıhhiye genel müfettişi Süleyman Numan Efendi yayımladığı genelgede salgına yol açan hastalığın genel özelliklerini şu şekilde sıraladı³⁶⁹:

- Hastalığın birdenbire başlaması
- 39-40°'ye varan ateş
- Hastanın boğazında levze (bademcik) iltihabı olmaksızın kırmızılık
- Yutkunmada güçlük ve boğazda şiddetli kuru öksürük
- Bel ağrısı

³⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:2735, Dosya no:50, Fihrist no:001-80, 21 Ağustos 1334.

³⁶⁸ Âti (İleri), 14 Temmuz 1334

³⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:5016, Dosya no:001, Fihrist no:21, 14 Eylül 1334.

- Menenjitte ile benzer belirtiler

Süleyman Numan Efendi'nin bu bahsettiği belirtiler diğer ülkelerde görülenler ile aynıydı. 1918'de Amerika'nın önde gelen klinikçisi gribin hızlı bir biçimde başladığını ve öksürük ile bel ağrısı gibi belirtilerle devam ettiğini söyledi³⁷⁰. Yine aynı şekilde Amerika'nın Massachusset eyaletinde bulunan Camp Devens isimli askeri kampta gribe yakalanan kişiler üzerinde yapılan incelemelerde gribin menenjitte benzer yanları olduğu ortaya konmuştur³⁷¹. Osmanlı Devleti'nde 1918'de İstanbul'da tabiplik yapan Dr. Akil Muhtar kendi kişisel gözlemlerine dayanarak gribe yakalanan kişilerde bir gün süren kırgınlık sonrasında vücutta birdenbire başlayan ve 39-40°'ye ulaşabilen yüksek ateş olduğunu, baş ağrısı ile birlikte bel ve omurga ağrısı olduğunu belirtmektedir³⁷².

Osmanlı Devleti'nde grip salgını yazılı medyada yer bulmuş. Osmanlı'daki gazeteler, New York Times'ın yaptığı gibi salgının varlığını gizlemedi veya dış güçler tarafından ülkeye zarar vermek maksadıyla yayıldığını yazmadı. Gribin ilk dalgasında bazı gazeteler gribin basit bir hastalık olmasına rağmen yaygın olduğundan bahsetti³⁷³. Grip yayılırken İstanbul'da yayın yapan gazeteler pandemiye savaş propagandası için kullanmadı.

Dünyada 20. yüzyılın başında pek çok ülkede olduğu gibi Osmanlı'da da grip vakalarının resmi kurumlara bildirilmesi zorunlu değildi. Osmanlı'da yayınlanan Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesine göre bildirilmesi zorunlu olan hastalıklar şunlardır: Kolera, veba, tifüs, tifo, çiçek hastalığı, difteri, sâri sahaya iltihabı, kanlı basur, kızıl, mısır göz ağrısı, trahom, ruam, kuduz, lohusalık humması, yiyecek zehirlenmesi ve veremdir. Ayrıca bu ihbarnamede ihbarın ne şekilde yapılacağı ve ihbara riayet etmeyenler hakkında verilecek cezalar belirtilmiştir³⁷⁴. Pandeminin ilk dalgasında grip vakalarının sağlık kurumları veya diğer kurumlar tarafından kaydedilmesi zorunlu olmadığından tam bir tespit bulunmak mümkün değildir.

³⁷⁰ John M. Barry, **a.g.e.**,s.232.

³⁷¹ Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.5.

³⁷² Berna Arda ve Ahmet Aciduman, **a.g.m.**, s.29.

³⁷³ Akşam, 22 Kanun-ı Evvel 1335.

³⁷⁴ İnci Hot, **Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi, 2001, s.242.

İstanbul'da Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı Hastalıklar) Heyeti'nin reisi Ekrem Bey de gribin bildirilmesinin zorunlu olmadığı için ellerinde net sayısal veriler bulunmadığını ifade etmiştir³⁷⁵. İstanbul Şehremaneti ve Sıhhiye Mecmuası'nın tutmuş oldukları kayıtlar vardır. Salgın ikinci ve üçüncü dalgasında patojen, virulansını arttırınca ölüm kayıtlarının artmaya başladığı söylenebilir.

İspanyol gribinin ikinci dalgası 1918'in eylül ayında başladı. Dr. Âkil Muhtar yaz mevsiminde görülen gribin şiddetli bir şekilde yayıldıktan sonra azaldığını, bu süreç içinde ortaya çıkan vakaların büyük bir bölümünde komplikasyona rastlanmadığını ya da çok az ölüme neden olduğunu ve bir ay kadar sonra da hastalığın tekrar ortaya çıktığını iddia etti. İkinci dalgaya yakalanan hastalar arasında ateşin daha da yükseldiği, hastaların soluk almada zorlandığını, göğüslerinde ağrı ve hırıltılar olduğunu söyledi. Bu belirtilerden sonra bazen 12, bazen de 24-36 saat sonra ölüm meydana gelebilmekteydi. Grip; zatürre ve bronşit gibi komplikasyonlara yol açabiliyordu. Yine aynı şekilde İspanyol gribinin akciğerde bulunan tüberkülozu faaliyete geçirebildiği durumlar da söz konusudur³⁷⁶.

Havaların yavaş yavaş soğumaya başlaması ve savaş bölgelerinden gelen askerlerin terhis edilmesi gribin yayılmasının önünü açtı. İstanbul Sıhhiye Müdüriyeti tarafından yapılan incelemelerde grip vakalarının tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da artışa geçtiğini tespit edilmiştir³⁷⁷. Alman Doktor Weinberg gribin yayılması ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "*Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi Toroslar'ın güneyindeki ülkelerde, Avrasya ve İstanbul'da ağır bir grip formu hakimdi. Askerlerimiz bunu geri çekilirken öğrenmiş ve ağır kayıplar vermişlerdi. Her takviye ile kamplara yeni enfeksiyon taşıyıcılar gelmiş, böylelikle de salgın bir türlü son bulmamıştır. Kamplardaki koşullara uygun olarak çoğu zaman bütün bir kıtanın tamamının salgına yakalandığı olmuştur.*"³⁷⁸

1914 ve 1918 arası dönemde askerlerin yaşam koşullarının iyi olmadığı daha önce vurgulanmıştı. Askerilerin bazıları korunakları olmayan çadırlarda yeteri kadar

³⁷⁵ Sabah, 28 Kanun-ı Evvel 1334.

³⁷⁶ Berna Arda ve Ahmet Aciduman, **a.g.m.**, s.29-30.

³⁷⁷ BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-5, 8 Kanun-ı Evvel 1334.

³⁷⁸ M. Weinberg, **a.g.m.**, s.177.

yakacak olmadan dar mekânlarda kalıyordu. Üstüne üstlük yetersiz beslenme ve diğer salgınlardan dolayı dirençleri azalmıştır. Askerler arasında sıtma gibi direnci azaltan diğer bulaşıcı hastalıklar da yaygın olabilmekteydi³⁷⁹. Terhis edilen askerler salgının yayılmasında öncü rolü oynadılar. Getirdikleri patojenler halk sağlığı için de tehlike yarattı. Terhis edilen askerler sefalet içerisinde İstanbul'a akın ettiler. Askerlerin hem yiyecek hem de barınma gibi sıkıntıları vardı. Öyle ki savaştan sonra gelen bazı askerler barınacak yer bulamadıkları için camilerde kaldılar³⁸⁰.

Salgın Osmanlı Devleti'nde sadece İstanbul'da yaygın değildi. Anadolu'nun pek çok yerinde de salgın vardı. Özellikle Yozgat'ta vaka sayısının yüksekliği dikkat çekici bir durumdur. Osmanlı Adliye Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Yozgat'ta tevkifhanede bulunan 400 nüfus gripten dolayı yarı yarıya azaltıldı. Bu yüzden de Adliye Nazırı, Dâhiliye Nezareti'nden gereken önlemlerin alınmasını talep etti³⁸¹. Yozgat'ta görülen bu hastalığın önce lekeli humma olduğu düşünülmüş, ancak daha sonra grip olduğu anlaşılmıştır³⁸². Bugün Yozgat'a bağlı Alaca'da veya 1935'ten önceki adıyla Hüseyinabad'ta Ekim 1918'de bazen günde 30 civarında kişi gripten dolayı hayatını kaybetmiştir. Bu sayı sürekli olarak aynı kalmamış ölü sayılarında dalgalanma meydana gelmiştir. Daha sonraki günlerde ölü sayıları 10 civarında olmuştur³⁸³. Yozgat'ın gripten en çok etkilenen yerleri Köhne ve Sorgun nahiyeleridir. Bu nahiyelerde bulunan 48 köyde 10844 kişiden 9800'ü gribe yakalanmış ve 1160 kişi vefat etmiştir³⁸⁴. Yine Yozgat'ta bulunan hapishanede de grip salgını baş gösterdi. Bu hapishanede 400 kişi kalıyordu, ancak grip salgını başladığında buradaki mevcut yarı yarıya azaltılmak zorunda kalındı³⁸⁵. Osmanlı'da tıbbi yetersizlikler ve gerekli sıhhi personelin eksikliğine bağlı olarak emraz-ı sâriye olarak nitelendirilen hastalıkların teşhisinde sıkıntılar yaşanmıştır. Muhtemelen esir olarak Yozgat'ta tutulan İngiliz P. O'Donoghue Yozgat'ta İspanyol gribinin yaygın olduğunu ve 12 İngiliz'in bu hastalıktan dolayı yaşamını yitirdiğini belirtmiştir.

³⁷⁹ M. Weinberg, "Die Grippeepidemie Von Oktober bis Dezember in Der Turkei", **Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene**, S.23, Ek 4, 1919, s.186-187.

³⁸⁰ BOA, DH. İUM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-93, 9 Kanun-i Sani 1335.

³⁸¹ BOA, DH-HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/4, 19 Teşrin-i Sani 1334.

³⁸² BOA, DH. MB., HPS-M, Dosya no:35, Gömlek no:71, 29 Teşrin-i Evvel 1334.

³⁸³ BOA, DH-İUM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334.

³⁸⁴ BOA, DH-MB. HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/2, 11 Şubat 1334.

³⁸⁵ BOA, DH-MB. HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/3, 19 Teşrin-i Sani 1334.

O'Donoghue içinde buldukları şartları şu şekilde özetlemiştir: *“insanlarımız (İngilizleri kastederek) evlerde tutularak çok kötü muamele görüyor ve hastalıklar doğal olarak bu mekânlarda çok hızlı bir biçimde yayılıyor. Bu tutukluluk halinin İstanbul tarafından istendiğini biliniyor. Bu kötü muamelenin amacı firar eden sekiz İngiliz askerinin intikamını almaktır”*³⁸⁶. Osmanlı Devleti'nin savaşta aldığı esirlerin durumu iyi değildi. Osmanlı Devleti'nin sıhhi alanda yaşadığı personel tıbbi ilaç ve teçhizat sıkıntısı esirlerin yaşamlarını da ister istemez etkilemiştir. O'Donoghue'nun bahsettiği sıkıntılar hem Osmanlı askerlerinin hem de sivil halkın yaşadığı problemler ile benzerdi.

Salgın 1918'in sonbaharında Ankara ve çevresinde çok etkiliydi. Ankara, karayolu ulaşımı açısından önemli bir geçiş noktasıydı ve aynı zamandan buradan İstanbul ve Eskişehir ile bağlantısı olan bir tren hattı da geçmekteydi. H1N1 virüsü buraya karayolunu veya demiryolunu kullanan askerler tarafından getirilmiş olabilir. Salgın Eskişehir'e bağlı Satılmış köyü³⁸⁷ ve Çorum'a bağlı olan İskilip'te de görüldü³⁸⁸. Grip Doğu Anadolu'da Elazığ (Elaziz) ve Doğu Bayezit (Nahcivan-ı Bayazıt) olarak adlandırılan yerlerde de görüldü. Fransa I. Dünya Savaşı'nda asker ihtiyacını karşılayabilmek için Senegal gibi sömürgelerinden asker getirdi. Fransız ordusu Anadolu'ya geldiğinde esir düşen askerler salgının yayılmasında kayda değer bir rol oynadı. Osmanlı'ya esir düşen Senegalli Makru Kusata Elazığ'dayken İspanyol gribinden dolayı hayatını kaybetti³⁸⁹. Yine İzmir'den Doğu Bayezit'e firar eden Hasan isimli asker orada gripten dolayı yaşamını yitirdi³⁹⁰. Bu asker birliğinde kapmış olduğu hastalığın Doğu Bayezit'ta yayılmasına katkı sağlamış olabilir.

Anadolu dışında grip salgınları Orta Doğu'da da yaygındı. Bugünkü Suriye'nin ve Lübnan'ın sahil kesimlerinde grip salgınları görülmekteydi³⁹¹. Gribin kolay bir şekilde yayılabilmesi için bir yerin dış dünya ile bağlantısının savaş, göç ve ticaret gibi nedenlerden dolayı kuvvetli olması önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Musul'dan gelip Samsun üzerinden İstanbul'a gelen Alman askerler arasında grip

³⁸⁶ PRO, FO 383/528, 1918.

³⁸⁷ İzzeddin Çalışlar, **On Yıllık Savaş**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.541.

³⁸⁸ BOA, DH-İ UM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7, 17 Teşrin-i Evvel 1334.

³⁸⁹ Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:1134, Belge no:4, 18 Ağustos 1337.

³⁹⁰ Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:570, Belge no:500, 6 Şubat 1338.

³⁹¹ PRO, FO 157/727, 1 Mayıs 1918.

salgını çok etkili oldu. Dr. Weinberg bu askerler arasındaki ölümlerin %20'sinin gripten kaynaklandığını iddia etti. İstanbul'da Weinberg'in görev yaptığı hastanede de Ekim, Kasım ve Aralık 1918'de 450 grip vakası görülmüş ve takriben 45 kişi yaşamını yitirdi³⁹². Salgın Altıncı Ordunun menzil hastanelerinden bir tanesinin bulunduğu Nusaybin'de de görüldü. Nusaybin hastanesinde çalışan sağlık personeli arasında boğaz yanması ile başlayan aksırık, öksürük ve yüksek ateşle seyreden İspanyol nezlesi bir şimendifer (tren) müstahdemi aracılığı ile buraya gelmiş olabilir. Salgın, alınan önlemlere rağmen 15 Ağustos'ta Musul'daki merkez kıtalarda, 25 Ağustos'ta da Tikrit civarında bulunan İkinci Fırka birliklerine yayıldı. İspanyol gribinin Nusaybin'den otomobil kolları ile geldiği, savaş birliklerine nakliye kolları ve askerleri ile yayıldı tespit edilmiştir³⁹³.

1918'in kasım ayında Sultan Vahideddin'in bizzat kendisinin de gribe yakalandığı iddia edildi, lakin gerçekte bu hastalığa yakalanmadı.. Sultan, azlettiği sadrazam Ahmed İzzet Paşa kendisini ziyarete gelince misafirini başından savmak amacıyla İspanyol gribine yakalandığını ve zahmet çektiğini söyledi. Sultan Vahideddin'in söyledikleri baştan sona palavraydı. Ahmed İzzet paşa gittikten sonra sultan yine normal şekilde davranmaya devam etti³⁹⁴.Sultan Vahideddin, sadece hastalıktan muzdaripmiş gibi hareket etti.

Mustafa Kemal 1918'de gribe yakalananlar arasındadır. Mustafa Kemal 1917'de de Şehzade veliahd olan Vahidettin Efendi ile birlikte gittiği Almanya seyahatinin dönüşünde böbreklerinden rahatsız olduğu için İstanbul'a hemen dönmez ve Viyana'ya gider. Buradan da bugün Çek Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan ve kaplıcaları ile ünlü Karlsbad'ta bir süre dinlendikten sonra İstanbul'a dönmek için tekrar Viyana'ya gelir. Avusturya'da İspanyol gribine yakalanır ve birkaç gün gecikmeyle İstanbul'a dönmek zorunda kalır³⁹⁵. Mustafa Kemal kısa bir sürede bu hastalığı atlattığına göre vücudu çok fazla zarar görmemiş olabilir.

³⁹² M. Weinberg, **a.g.m.**, s.196

³⁹³ Abdülkadir Noyan, a.g.e., s.87.

³⁹⁴ Lütfi Simavi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004, s.308.

³⁹⁵ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul, Altın Kitaplar, 2010, s.147.

İspanyol gribinin üçüncü ve son dalgası da 1918'in son aylarında ortaya çıktı ve 1919'da da etkili oldu. Fakat üç dalga içinde en tehlikeli olan ikinci dalgaydı. Bu üçüncü ve en son dalganın en önemli özelliği çok uzun sürmesiydi. İspanyol gribi 1921'e kadar etkisini sürdürdü. Bu dalga o kadar uzun sürdü ki 1920'li yıllarda pek çok üst solunum yolu enfeksiyonu için İspanyol nezlesi denildi. Latife Hanım'ın 1927 yılında yazdığı bir mektup bu durumu akla getiriyor. Latife Hanım, Fatma Saliha takma adıyla ile Avrupa'ya gidip Çekoslovakya'da bir sanatoryumda tedavi gördü. Oradan Vasıf Bey'e (Çınar) gönderdiği 26 Ocak 1927 tarihli mektupta bir haftadan beri yattığını, hafif bir enflüanza (İspanyol nezlesi) geçirdiğini ve beş hafta tedavi gördüğünü belirtti³⁹⁶.

İspanyol gribinin üçüncü dalgası Osmanlı Devleti içinde daha geniş bir alana yayılma imkânı buldu. Grip pandemisi Marmara bölgesinde hem askerler hem de halk arasında diğer bulaşıcı hastalıklar ile beraber çok ciddi tehlike teşkil etti. Çatalca'da bulunan Kaleağası jandarma taburları ve bugün Çanakkale'ye bağlı bir ilçe olan Ayvacı'ya İspanyol gribi çok etkili oldu ve burada bir hafta süre zarfında 15 kişi öldü³⁹⁷. Mudanya'da da grip salgını baş göstermiştir³⁹⁸.

Mustafa Kemal 1919'da Samsun'a hareket hazırlığındayken tekrar gribe yakalandı. Bunun üzerine yaveri Cevad Abbas (Gürer) 10 kadar hekim çağırarak Mustafa Kemal'i muayene etmelerini istedi. Yapılan tetkikler neticesinde Atatürk'ün sağlıklı olduğu ve gribin yine vücudunda çok fazla etkili olamadığı anlaşıldı³⁹⁹. Atatürk dışında Osmanlı da pek çok isim de gribe yakalananlar arasındaydı. Şair ve öykücü Ziya Osman gribe yakalanan annesini kaybetmiş ve ünlü ressam Fikret Mualla gripten muzdarip olmuştur⁴⁰⁰. İspanyol gribinin etkisi edebi eserler de yer buldu. Nazım Hikmet yazdığı Kuvâyi Milliye şiirinin bir bölümünde grip salgınından bahsetmektedir⁴⁰¹:

³⁹⁶ Önder Ergönül, "İspanyol Gribi Türkiye'yi Vurdu mu ?", **Radikal**, 6 Ocak 2008, (Çevrimiçi), http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=7863

³⁹⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no:52, Gömlek no:18, 20 Mart 1337.

³⁹⁸ BOA, DH. MKT., Dosya no:52, Gömlek no:41, 2 Nisan 1337.

³⁹⁹ Eren Akçiçek, **Atatürk'ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü**, İzmir, Güven Kitabevi, 2005, s.165

⁴⁰⁰ Önder Ergönül, **a.g.m.**

⁴⁰¹ Nazım Hikmet, **Kuvâyi Milliye: Şiirler 3**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.23.

“Biz ki İstanbul şehriyiz,
Seferberliği görmüşüz:
Kafkas, Galiçya, Çanakkale, Filistin,
Vagon ticareti, tifüs ve İspanyol nezlesi
bir de ittihatçılar,
Bir de uzun konçlu Alman çizmesi
914'den 18'e kadar yedi bitirdi bizi”

Nazım Hikmet'in yukarıdaki şiirinde sadece gripten değil aynı zamanda tifüsün de yıkıcı etkisinde bahsediyor. Kendi gözünden Osmanlı'nın çöküş dönemindeki başına gelen talihsizlikleri edebi bir üslupta dile getirmiştir.

4.2 İSPANYOL GRİBİNE KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NDE ALINAN TEDBİRLER

İspanyol gribi Osmanlı Devleti'nde zuhur ettiği zaman ilk dalganın Osmanlı'yı yaz mevsiminde vurması ve virüsün çok fazla öldürücü olmaması neticesinde alınan tedbirler ikinci ve üçüncü dalganın etkin olduğu zamanlara denk gelmektedir. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda tifüs ve sıtma gibi diğer salgın hastalıklara tedbir almakta zorlandığı gibi bu salgına karşı önlemler almakta da çeşitli zorluklar yaşadı. Ahmed Emin'e (Yalman) göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda halka etkili bir sosyal yardım hizmeti sunamamasının arkasında şu sebepler yatmaktaydı⁴⁰².

1. Ülkenin yetersiz olarak nitelendirebileceğimiz kaynakları en önemli sıkıntıların başında geliyordu. Ülkenin doktorlarının pek çoğu orduda görevlendirilmişti. Savaş döneminde toplam doktor sayısı 2,555 idi⁴⁰³ ve bu rakam sadece askerlerin ihtiyacını bile karşılamaktan uzaktı. Ayrıca bu çalışmanın 2.1 bölümünde de bahsedildiği gibi Osmanlı'da ulaşımda çok ciddi problemler bulunmaktaydı. 1914'ten 1918'e kadar Osmanlı Devleti'nin mali anlamdaki yetersizliği sivil halka hem sosyal hem de tıbbi yardım ulaştırılmasını engelledi.

⁴⁰² Ahmed Emin (Yalman), **Turkey in the World War**, New Heaven, Yale University Press, 1930, s.250.

⁴⁰³ Ahmed Emin (Yalman), **a.g.e.**, s.252.

2. Osmanlı bürokrasisinin etkili çalışan bir yapısının olmaması sağlık hizmetlerinin de aksamasına yol açtı. Sözcüğün tam anlamıyla bürokrasiyi ve kırtasiyeciliği Osmanlılar icat etti⁴⁰⁴. Bürokrasi halkın taleplerini yerine getirmekten uzak kalmakla beraber işlerin sürüncemede kalmasına yol açabiliyordu.

3. Savaşın getirmiş olduğu askeri ve ekonomik yük gerçekten de Osmanlı için oldukça ağırdı. Büyük devletlerle bu tarz bir savaş girmek onlara çok ciddi bir meydan okuma anlamına geliyordu. Osmanlı Balkan Savaşları'ndan tükenmiş bir halde çıktı ve bir dünya savaşına girebilecek durumda değildi. Osmanlılar kesin sonuç alma olasılığının bulunmadığı yerlere iyi hazırlanmamış kuvvetleri yığdı. Bu hatayı daha da vahim hale getiren unsur da birbirinden çok uzak cephelere aynı anda taarruzu öngören hatalı sefer planlarıydı⁴⁰⁵.

4. Savaş döneminde görülen yolsuzluk ve usulsüzlükler, Osmanlı Devleti'nin halka götürebileceği etkili bir sağlık sisteminin önündeki engellere dönüştü. Rüşvet alma veya talep etme memurlar için olağan bir eylemdi. Savaş yılları enflasyonun had safhada olduğu yıllardı. İstanbul'da hayat pahalılığı dört misli artmıştı. Bütün bunlara ek olarak ücretlerden belirli oranlarda kesilen olağanüstü vergiler dayatılmıştı. %25 harp fonu, %5 Kızılay (Hilal-ı Ahmer) fonu, %5 havacılık fonu, %5 savunma ve din fonu halka çok ciddi bir mali yük bindirdi. Bu durum kamuda ücretli çalışanlar üzerinde ters bir etki yaratınca sivil ve askeri bürokraside çalışanlar arasında yolsuzluk ve usulsüzlük yapmak yaygınlaştı⁴⁰⁶.

Halk sağlığını koruyabilmek için yapılan ilk adımlardan bir tanesi doktor açığının kapatılması ve tedavi için ihtiyaç duyulan tıbbi malzemelerin temin edilmesiydi, lakin savaş döneminde pek çok doktorun cephede görevlendirilmesi, sivil halkın bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasız bırakılmasında etkili oldu. İspanyol gribi ile mücadele etmek için çaba harcayan İstanbul Şehremaneti'nin Dâhiliye Nezareti'nden talep ettiği 30 kadar doktor bulunamamıştır, çünkü doktorların pek çoğu kolorduların ihtiyacı için askeri birliklerde istihdam ediliyordu. Üstüne üstlük askeri kurumlarda görevlendirilen doktorlar bile Osmanlı ordusunun

⁴⁰⁴ Edward Erickson, **a.g.e.**, s.286.

⁴⁰⁵ Edward Erickson, **a.g.e.**, s.286.

⁴⁰⁶ Erik Jan Zürcher, **a.g.e.**, s.195.

hekim ihtiyacını karşılayamadı⁴⁰⁷. Tıbbi alanda yaşanan bir diğer sıkıntı da ilaç teminiydi. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile ilaç ithalatı durdu ve bu durum piyasada ilaç miktarını azalmasına yol açtı. Osmanlı tıbbi malzemelerini müttefiklerinden temin etmek zorunda kaldı. Akdeniz'in kapalı olması ve Tuna nehrinin de Sırların kontrolünde olması ilaç temini daha da zorlaştırdı⁴⁰⁸. Bu yüzden de İspanyol gribinin yaygın olduğu zamanda ilaç fiyatları inanılmaz ölçüde artmış ve ihtikâr (vurgunculuk) had safhaya çıkmıştır. Osmanlı Dâhiliye Nezareti, İspanyol gribi döneminde değil orta halli aileler zengin ailelerin yaşadığı muhitlerde dahi ilaç bulamadıklarına ve tabip sayısının yetersiz olduğuna kanaat getirmiştir. Grip salgını ile mücadele edebilmek için doktor sıkıntısı başkentte dahi bulunmaktaydı⁴⁰⁹.

Gripten dolayı ağır hasta olan kişilerin tedavisinde uygulanan yöntemler sıklıkla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ateş düşürücüler pek de bir işe yaramamıştır. Sıtma tedavisinde kullanılan kinin ve frengi tedavisinde kullanılan savlarsan isimli ilaçlar da işe yaramaktan uzaktı⁴¹⁰. Bu ilaçların kullanılmasının iki gerekçesi vardır. İlk olarak, sıtma ve frengi ile mücadelede kullanılan bu ilaçlar diğer hastalıklara etkili sonuç verdiği için grip salgınında da faydalı olabileceği varsayımı ile kullanılmıştı. Sıtmaya ve frengiye yol açan patojen üzerinde etkili olan bir hastalığın grip üzerinde de etkili olabilmesi mümkün görünmemektedir. İkinci olarak sıtmaya yakalanan bir kişi aynı zamanda gripten de muzdarip olabilmekteydi. Gribin vücudun direncini azaltmasıyla beraber tüberküloz ve sıtma gibi hastalıkların ortaya çıkması kolaylaşıyordu.

Grip salgını ortaya çıktığında Osmanlı'da ölenler üzerinde otopsi yapmak sıhhi alanda yaşanan sıkıntılardan dolayı pek mümkün değildi, fakat Dr. Weinberg ölenler üzerinde otopsi yapılmasını talep etmiş ve yapılan otopsilerde bu solunum yolu enfeksiyonunun tek tip bir hastalık olduğunu söylemiştir⁴¹¹. Ölen hastalar üzerinde otopsi yapılması, salgına karşı alınabilecek önlemler ve hazırlanabilecek aşılarda konusunda yol gösterici olduğu söylenebilir.

⁴⁰⁷ BOA, DH. UMVM., Dosya no:96, Gömlek no:25/3, 1 Mart 1336.

⁴⁰⁸ Helmut Becker, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1983, s.3.

⁴⁰⁹ BOA, DH.UMVM., Dosya no:96, Gömlek no:25/1.

⁴¹⁰ M. Weinberg, **a.g.e.**, s.194.

⁴¹¹ M. Weinberg, **a.g.e.**, s.194.

Osmanlı Devleti'nde doktor ve sıhhi teçhizat ile ilaç sıkıntısına rağmen bulaşıcı hastalıklara karşı önleyici sağlık hizmetleri konusunda nasıl önlemler alınabileceği konusunda belirli bir düşünce vardı. Zaten savaş kaynaklı kıtlıktan muzdarip olan halkın grip salgını dolayısıyla da zayiata uğrayarak moral kaybetmesi istenmeyecek bir durumdu. Alınan önlemlere bakıldığında Osmanlı'da görev yapan sıhhi personel, gribin öksürme ve aksırma gibi durumlarda yayıldığını kavramışlardı. Bu yüzden de yapılan ilk önleyici uygulamaların başında insanların mümkün olduğunca bir araya gelmesini engellemek geliyordu. İkinci dalgadan sonra ölümler yaygınlaşınca okul gibi kamuya açık mekânlara çeşitli kısıtlamalar getirildi. Maarif Nezareti grip salgını dolayısıyla okulların kapatılıp kapatılmaması gerektiği konusunda genel sıhhiye müdüriyetinden fikir talep etti⁴¹². Salgın, Maarif Nezareti tarafından ciddiye alınmış ve ikinci bir emre kadar resmi ve gayri resmi bütün okulların kapatılması istenilmiştir. Buna rağmen bazı Ermeni ve Rum okullarının bu emre uymadığı tespit edilmiştir⁴¹³. Bu yüzden de bu okullar hakkında halk sağlığı konusunda gerekli tedbirleri almadığı ve okullarını geçici bir süreliğine kapatmadığı için Maarif Nezareti tarafından tahkikat başlatılması talep edilmiştir⁴¹⁴. Grip pandemisi dolayısıyla okullar bir süreliğine tatil edildi⁴¹⁵, ancak bu tatilin tüm okullar tarafında ne kadar uygulandığı tam net değildir. Başkent İstanbul'da bile Maarif Nezaretinin emirlerine uymayan okullar mevcutsa taşrada bu tatil emrinin ne kadar yerine getirildiği net bir konu değildir. Salgın etkisini yitirince okullar tekrar eğitim ve öğretime açıldı⁴¹⁶.

İstanbul'un dışında önleyici sağlık hizmetlerinin alınması sadece nezaretlerin inisiyatifine bırakılmamıştı. Savaş döneminde ordunun toplumsal yaşamın yönlendirilmesi üzerinde önemli bir hâkimiyet kurduğu söylenebilir. 1918 yılında Bandırma Kaymakamlığı, 5. Menzil Müfettişliğinde bulunan bir çocuk yuvası ve sinemanın halk sağlığının korunması için kapatılmasını talep etti⁴¹⁷. Sadece okullar

⁴¹² BOA, MF. MKT., Dosya no:1236, Gömlek no:89,7 Kanun-i Evvel 1334.

⁴¹³ BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-3, 31 Kanun-i Evvel 1334.

⁴¹⁴ BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-7, 2 Kanun-i Sani 1334.

⁴¹⁵ Âti (İleri), 28 Kanun-i Evvel 1337.

⁴¹⁶ BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:20, 9 Kanun-i Sani 1334.

⁴¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:3499, Dosya no:26, Fihrist no:018, 22 Mart 1334.

değil tiyatrolar kapatılmış ve konferans gibi etkinlikler de iptal edilerek gribin epidemiyolojisi hakkında halk bilgilendirilmesine gayret gösterilmiştir⁴¹⁸.

İstanbul Şehremaneti salgınla mücadele edebilmek maksadıyla bir beyanname yayınlamıştır. Beynamede halk sağlığının korunması için alınması gereken önlemler şu şekilde sıralanmıştır⁴¹⁹:

1. Bu hastalığın portörü, bu hastalığa yakalanan kişilerdir. Bu yüzden de gripten kaçınabilmek için yapılması gereken ilk tedbir hastalarla temastan ve lüzumsuz ziyaretlerden kaçınmaktır.
2. Bazı kişiler hastalığa yakalandıkları halde hastalığı fark etmeyerek normal yaşamlarına devam etmekteydi. Bu yüzden de hastalığın daha geniş kitlelere yayılmasında çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Bundan ötürü, sinema ve tiyatro gibi kamuya açık mekânların kapatılması için gerekli idari işlem başlatılmıştır.
3. Hastalığın ortaya çıkmasında soğuk algınlığının tesiri bulunmaktadır. Bu yüzden de soğuk algınlığına karşı gerekli tedbirlerin alınması icap etmektedir.
4. İspanyol gribine yol açan mikrop ağız yoluyla vücuda girdiği için ağız sık sık yıkamalı ve dişlerin temizliğine özen gösterilmelidir.
5. Öksürük esnasında herkes ağızına bir mendil tutmalı ve öksürüğün yakınında bulunanlar dahi kendi ağızını ve burnunu etrafa saçılan mikroplardan mendil ile korumalıdır.
6. Ufak kırıklık, ateş, nezle, baş ağrısı ve öksürük gibi hafif rahatsızlık durumunda istirahat etmek ve bu belirtilerin şiddetlenmesi durumunda bir doktora müracaat etmek gerekir.
7. Bir hanede hasta varsa hastanın ayrı bir odaya nakli ve hastaya bakmak için yalnız bir kişinin görevlendirilmesi ve diğer aile üyelerinin de hasta ile temastan uzak durması gerekir. Hastanın diğer aile üyelerinden tecridi hastalığın yayılmasını azaltabilir.

⁴¹⁸ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-i Sani 1338, s.13.

⁴¹⁹ Âti (İleri), 28 Kanun-i Evvel 1337.

8. Hasta ile temasta bulunan kişiler her temas sonrasında ellerini ve ağızını temizleyici bir madde ile iyi bir şekilde yıkamalıdır. Böylelikle patojeni kapmış olan kişiler hem kendilerinin zarar görmesini engelleyebilir hem de diğer kişilere bulaştırılmasının önüne geçebilirler.

9. Hastalar mutlaka kapaklı bir kabın içine tükürmelidir ki mikrobun çevreye saçılması engellenebilsin. Hastanın kan ve ter gibi vücudundan çıkan ifrazat⁴²⁰ ile temas eden mendil ve çarşaf gibi eşyalar kaynar suda kaynatılmalıdır. Böylece mikrobun ölmesi sağlanabilsin.

İstanbul Şehremaneti'nin almaya çalıştığı tedbirlere baktığımız zaman grip salgınına karşı alınabilecek en etkili önlemlerin yaşama geçirilmesini sağlamaya çalıştığı aşikârdır. Halk sağlığının korunması için ilk olarak yapılan, önleyici tedbirlerin alınmasını sağlamaktır. Okul, sinema tiyatro gibi yerlerin kapatılması oldukça isabetli kararlar olmuştur. Her ne kadar bazı okullar kapatma kararlarına uymamışsa da halkın bu tür yerlerden uzak durması için uyarılması bile önem arz etmektedir. O dönemde grip salgınına yakalanan bir kişiye yapılması gerekenlerin başında bu kişinin tecrit edilmesi, iyi bir bakım görmesi, hijyen koşullarına riayet etmesi ve istirahat etmesidir. Tabip ve ilaç yetersizliğinin yaşandığı bir dönemde önleyici sağlık hizmetlerine ağırlık vermek İstanbul Şehremaneti'nin yapabileceği en iyi yöntemlerin başında geliyordu. Şaşırtıcı bir şekilde, İstanbul'daki yoksulluğa, göç akınlarına, savaş durumuna rağmen salgın hastalıklar Kızılay'ın, Kızılhaç'ın, Müttefik Şehir ve Karantina Komisyonları gibi kuruluşların çabalarıyla bir nebze de olsa azaltılabildi ve elimizdeki verilere göre İspanyol gribi ile mücadele edilmesinde zaman zaman başarı sağlanabildi⁴²¹. Aynı şeyi Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletleri için söyleyebilmemiz zor görünüyor; çünkü İstanbul hem Osmanlı hem de İşgal kuvvetleri için önem arz ettiğinden dolayı İstanbul'a savaş sırasında ve sonraki yıllarda özel ihtimam gösterildi. Osmanlı Devleti'nin bazı yerlerinde etnik toplulukların sağlık kuruluşları ve Amerikan, İngiliz ve Fransız Kızıl Haç

⁴²⁰ Vücuttan çıkan ter gibi salgılar.

⁴²¹ Nur Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918–1923**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.233.

örgütlerinden gelen yardımlar, Osmanlı sağlık birimlerini muazzam bir sorumluluktan kurtardı⁴²².

Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda en yakın müttefiki olan Almanya'nın Osmanlı'da bulunan askerleri de grip pandemisi ile baş edebilmek için çeşitli önlemler almak mecburiyetinde kalmıştır. Alman askerleri arasında ateşi 38°'yi bulan askerlerin ivedilikle hastaneye sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Savaş döneminde bu kararın ne kadar uygulanıp uygulanmadığı pek açık değildir. Ayrıca İstanbul'da bazı hastanelerde grip ile ilgili özel grip servisleri teşkil edilerek gripten muzdarip olanların tedavisinin ayrı bir ortamda yapılması sağlanmıştır.

Grip salgını Osmanlı ordusunda görüldüğünden birliklerde görev yapan tabipler de gerekli önlemleri almaya çalıştılar, fakat askeri birliklerin tedbir alması sivil halka nazaran hem kolaylıklara hem de çeşitli zorluklara sahipti. Kolaydı, çünkü tedbirlerin alınmasını sağlayacak doktorların çoğu askeri birliklerin hizmetine sunulmuştu. Zordu, çünkü gribin önlenmesindeki en önemli tedbirlerin başında hastanın tecrit edilerek istirahat etmesiydi. Siper ve kışla gibi askeri bölgelerde tecrit gibi önlemlerin alınması meşakkatli bir tıbbi yöntemdi. Buna rağmen orduda bulunan tabipler hem askerleri korumaya yönelik tedbirler aldı hem de tedaviye yönelik hizmetler verdiler. Grip Nusaybin'de zuhur ettiğinde buradan Musul'a gelen askerler çadırlı ordugâhlara yerleştirilerek tecrit edildi⁴²³.

Osmanlı ordusunun muharebe etkinliği salgın hastalıklardan fazlasıyla zarar görmüştü. Gribin etkisi askerlerin görev yapamamalarına sebebiyet verdi. Örnek vermek gerekirse, gribin yayıldığı yerlerden İskilip'te hasta olan jandarmalar görevlerini ifa edemedi⁴²⁴.

4.3 İSPANYOL GRİBİ'NİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nde gribin temmuzdan itibaren başlaması ile pandeminin etkileri görülmeye başlandı, ancak salgının ilk dalgasının letalitesinin fazla olmaması münasebetiyle çok ciddi trajediler görülmedi. Ölümünün artmaya başlaması ile birlikte görülen ilk sonuçların başında kamu hizmetlerinin aksaması bulunuyordu.

⁴²² Nur Bilge Criss, **a.g.e.**, s.57.

⁴²³ Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.87.

⁴²⁴ BOA, DH-İ. UM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334.

Okulların kapanması ile birlikte eğitim ve öğretimde gecikmeler yaşanmıştır. Bunun yanı sıra hem sivil hem askeri personelde grip salgını yüzünden ölümler meydana gelince işlerin aksaması kaçınılmaz bir hal aldı. Örneğin, Hilal-ı Ahmer'in yönetim kurulunda görev yapan bir üye İspanyol gribine yakalandığı için istirahata ihtiyacı olduğu için bir süre iş göremeyeceğini belirtti⁴²⁵. İstanbul'da bakteriyoloji serum mütehassısı Ziya Bey isimli bir şahıs da grip salgınında yaşamını kaybetti. Ziya Bey Osmanlı'ya çok büyük hizmetleri olmuş bir kişiydi⁴²⁶. Sağlık alanında çalışan kişilerin karşılaştığı sıhhi tehlike sivil halktan daha fazla olabilmekteydi. Gripe yakalanmış insanları tedavi etmeye çalışmak onların patojenle içli dışlı olmalarına yol açabiliyordu. Ahmed Emin (Yalman) Osmanlı'daki sivil ve askeri doktor sayısının 2,555 olduğunu ifade etmiştir⁴²⁷, ancak bu sayı savaşın sonlarına doğru azalarak 1918'de 1,564 inmiştir. I. Dünya Savaşı'nda sadece hastalıklardan dolayı 292 sağlık subayı yaşamını yitirdi⁴²⁸. Bu sayısal verilerden hareket edilirse doktorların yaklaşık %18'inin salgınlar dolayısıyla hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde önleyici sağlık hizmetleri kapsamında kamuya açık mekânların kapatılması zaten savaş dolayısıyla felce uğrayan toplumsal yaşam daha da sekteye uğradı. Gribin yayılması Osmanlı'da bu konuyla ilgili tıbbi çalışmaların yapılmasına da ön ayak olduğu söylenebilir. Grip hafif bir hastalık olarak bilinmekteyken birdenbire bu kadar ölüme yol açınca bu hastalığın çaresi de ister istemez aranmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nde her ne kadar tıbbi hizmetlerin verilmesinde aksaklıklar yaşansa da grip ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'da Bakteriyolojihane müdürü Refik Bey gribe karşı aşı üretti⁴²⁹, ama bu aşı grip vakalarına karşı yetersiz kaldı. Bunun sebebi ise gribe yola açan H1N1 virüsünün 1933'e kadar tespit edilemeyişi idi. Bir hastalığa karşı aşı üretilmek istenirse patojenin net bir biçimde belirlenmesi gerekmektedir. Bakteriyolog Refik Bey'in tespit etmiş olduğu patojen Richard Pfeiffer'in grip vakalarının sebebi olarak gösterdiği "haemophilus influenzae" olabilir.

⁴²⁵ Osmanlı Hilal-ı Ahmer (Türk Kızılayı) Arşivi, Kutu no:216, Belge no:13, 28 Aralık 1335.

⁴²⁶ Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337.

⁴²⁷ Ahmed Emin (Yalman), **a.g.e.**, s. 252.

⁴²⁸ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.298.

⁴²⁹ Âti (İleri), 18 Teşrin-i Sani 1336.

Grip pandemisinin en çok tartışılan konularının başında ölenlerin sayısı gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde de buna benzer bir problem vardır. Gribin bildirilmesinin zorunlu olmaması morbidite sayıları ile ilgili net bir neticeye ulaşmayı mümkün kılmazken sağlık altyapısının zedelenmesi sağlıkta istatistik tutmayı da güçleştirmiştir. Dolayısıyla hem morbidite hem de mortalite sayıları ve oranları ile ilgili kesin sayısal veri ortaya koymak imkânsız gibi durmaktadır. Buna rağmen dünya tarihinin en büyük salgınlarından bir tanesi olan İspanyol gribinin demografik sonucu ile alakalı hiçbir niceleyici veri ortaya koymamaktansa mevcut birincil ve ikincil kaynakların ışığında çeşitli tahminler yürütmek kısmen de olsa mümkündür. Diğer ülkelerde İspanyol gribinin demografik sonuçları ile ilgili yapılan çalışmalarda kesin verilerden ziyade tahmini rakamlar ön plana çıkabiliyor.

Maarif Nezareti'ne göre İstanbul'da Ekim 1918'de haftada 400 ölüm meydana geldi⁴³⁰. Bu sayı ile hareket edersek grip pandemisinin en öldürücü olduğu dalgada sadece İstanbul'da ayda ortalama 1200 kişinin ölümüne sebebiyet verdiğini tahmin edebiliriz. Lakin salgın hastalıkların yol açtığı mortaliteleri bu şekilde düz mantıkla değerlendirmek mümkün değildir. Salgının morbidite ve mortalitesini etkileyen birbirinden bağımsız faktörler vardır. Grip mevsimsel olduğu için 1918'in her ayında 400 ölümün gerçekleştiğini hesaplamak akla yatkın değildir. Gribin mortalitesi zamansal olarak değişkenlik gösterebiliyor.

Ati gazetesinin haberine göre 15-22 Aralık 1919 tarihleri arasında 44 kişi gribe yakalanmış ve bu kişilerden ikisi vefat etmiştir. Geçen sene yine bu tarihler arasında 190 kişi İspanyol gribine yakalanmış ve 48 kişi de vefat etmiştir. Zatürreden de 349 kişi hayatını kaybetmiştir⁴³¹. Bu ölen 48 kişi 15-22 Aralık 1918 arasında değil de daha önceki tarihlerde gribe yakalandıkları için bu 190 kişiden kaçının gripten öldüğü tam kesin değildir.

1921'de de havaların soğuması ile birlikte grip vakalarında artış meydana gelmiştir. Bu hastalığa yakalananların sayısının 30,000'e ulaştığı tahmin edilmiştir. Grip pandemisi sonucu eylül ve ekim aylarında İstanbul'da 716 kişi de vefat

⁴³⁰ BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-3, 31 Kanun-ı Evvel 1334.

⁴³¹ Akşam, 22 Kanun-ı Evvel 1335.

etmiştir⁴³². Gribin Osmanlı'da ilk görüldüğü yer olan İstanbul'da da ölü sayısı gribin dalgalarına göre farklılık gösteriyor.

Tablo 9: İstanbul Şehremaneti'ne Göre Gripten Ölümler⁴³³

Yaş	Ölü Sayısı	Oran
0-1	319	4,98
1-40	4289	66,98
40 Yaş ve üzeri	1795	28,03
Toplam	6403	100,0

Tablo 9'a bakılarak gribin İstanbul'da yol açtığı ölümlerin bir analizi yapılabilir. Ölenler arasında gençlerin çoğunlukta olması İspanyol gribinin en göze çarpan sonuçlarından bir tanesiydi. Bu durum İstanbul için de geçerliydi. Yalnız Tablo 9'da bir eksiklik bulunmaktadır. İstanbul şehremanetinin vermiş olduğu bu rakamlar sadece 1918 yılına aittir, çünkü Sıhhiye Mecmuası'na göre İstanbul'da sadece 1918 yılında 6835 grip ve zatürre kaynaklı ölüm meydana geldi. İspanyol gribi sadece 1918 yılında başladı ve bazı yerlerde 1921 yılına kadar sürdü. Bu yüzden de gribin yol açtığı sonuçları tam olarak tespit edebilmek için sonraki senelerdeki ölümlerin de hesaba mutlak suretle dâhil edilmesi gerekmektedir. Sıhhiye Mecmuası'nda 1919'da gripten ve zatürreden ölenlerin sayısı da 3,139 idi. Böyle olunca gripten ölenlerin sayısı sadece İstanbul'da 10,000 civarı bir rakama ulaşıyor. Ahmed Emin'in Tablo 10'da vermiş olduğu rakamlara bakarsak 1918'de İstanbul'da sivillerin ölümünde 1917'ye nazaran %60'lık bir artış söz konusudur. Bu artış İspanyol gribinin yola açtığı ölümlere atfedilebilir.

⁴³² Âti (İleri), 13 Teşrin-i Sani 1337.

⁴³³ Recep Öztürk, **a.g.m.**, s.483.

Tablo 10: 1914-1919 Arası İstanbul'da Ölümler⁴³⁴

Yıl	Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam Ölüm
1914	7,919	9,795	4,530	22,244
1915	8,152	10,388	4,266	22,756
1916	9,015	9,468	4,082	22,455
1917	9,781	11,078	4,442	25,270
1918	16,509	17,106	6,979	40,594
1919	8,375	9,546	4,391	22,312

Sıhhiye Mecmuası ve İstanbul Şehremaneti'nin vermiş olduğu rakamları kullanarak gribin yol açtığı beşeri yıkım ile ilgili ortalama bir tahminde bulunulabilir. Yalnız bu noktada başka bir problem zuhur ediyor. İstanbul'un nüfusu savaş sırasında oldukça değişti. Bazı Hristiyanlar imparatorlukta kaçarken kimileriye Anadolu şehirlerinden göçerek İstanbul'a sığındı. Bu savaş kaynaklı toplumsal hareketliliğe rağmen İstanbul'un nüfusu savaş döneminde 1 milyonu aşmaktaydı⁴³⁵. Zafer Toprak'a göre 1919'da İstanbul'un nüfusu 1.129.655 idi⁴³⁶. Grip çıkıp yayıldığında İstanbul'un nüfusunu 1,200,000 civarında kabul edersek gribin İstanbul'da yol açtığı ölüm sayısı İstanbul Şehremaneti verilerine göre 5,3 Sıhhiye Mecmuası verilerine göre ise 5,6'dır. Bu rakam Johnson ve Mueller'in verdiği dünya ölüm ortalaması olan binde 2,5-5 sayısına çok yakındır.⁴³⁷. Yalnız, bu ölü sayılarına kaydedilmeyen ölümler de dâhil edilmiş olabilseydi bu ortalamanın daha da yukarı çıkması kuvvetle muhtemeldi.

İzmir Belediyesi'nin 1919'da tuttuğu kayıtlara göre gripten 35 ölüm meydana gelmiştir. Gribin en öldürücü dalgasının yaşandığı 1918 ile ilgili sayısal verilerin bu kayıta yer almaması İzmir ile ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapmayı engelliyor. Yine de 1919'da tutulan bu kayda baktığımızda griple beraber gribin yol açtığı

⁴³⁴ Ahmed Emin (Yalman), **a.g.e.**, s. 249.

⁴³⁵ Çağlar Keyder, "Modern İstanbul'un Tarihçesi", **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünya'da Türkiye**, Ed. Reşat Kasaba, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s.548.

⁴³⁶ Zafer Toprak, "Nüfus; Fetihden 1950'ye", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:6, İstanbul, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Ortak Yayınevi, 1994, s.110

⁴³⁷ Johnson ve Mueller, **a.g.m.**, s.114.

zatürre gibi komplikasyonları da İspanyol pandemisinin yol açtığı ölümler olarak hesaba katıldığında toplam 663 kişi üst solunum yolu hastalıklarından ölmüştür. Bu sayı da genel ölümler içinde oransal olarak %29'luk bir yer tutmaktadır⁴³⁸. Bu yöntem gripin yol açtığı tahribat ile ilgili kesin rakam vermese de bir tahmin yapılmasına imkân vermektedir. Johnson ve Mueller, grip salgının yol açtığı ölümler ile ilgili yazdıkları makalede ölü sayısını kestirebilmek için bu yöntemi kullanmaktadır⁴³⁹.

İstanbul vilayetinin ve İzmir sancağının dışında diğer vilayetlerde de ölümler meydana geldi, ancak ölüm sayılarına sadece grip kaynaklı ölümler dahil edilip zatürre ve bronşit gibi komplikasyon sonucu meydana gelen ölümler dahil edilmediği için 1918'de ölü sayısı 3226'dır. Bu sayıya Osmanlı'nın Basra, Bağdad, Hicaz, Van, Yemen vilayetleri ile Asir, Kudüs, Medine sancakları dâhil değildir. Ayrıca bu sayıya da Halep, Beyrut, Suriye, Sivas ve Trabzon vilayetlerinin de bir kısmı dâhildir. Osmanlı genelinde bir tahmin yürütebilmek için 3226 sayısını kullanmak makul bir yaklaşım değildir, çünkü İstanbul dışında meydana gelen grip vakalarını pek çoğu kaydedilmemiş benziyor. Sadece İstanbul'da Şehremanetine göre 6403 veya Sıhhiye Mecmuasına göre 6835 ölüm meydana gelmişken İstanbul dışındaki yerlerde sadece üst solunum yolu enfeksiyonlarından 3226 ölümün meydana geldiğini söylemek çok büyük bir tutarsızlıktır. Fakat şu söylenebilir: Yukarıdaki vilayet ve sancaklar dışında 1917 senesinde 85 kişi grip dolayısıyla hayatını kaybetmişken bu sayı 1918'de 3226 'ya çıkıyor⁴⁴⁰. Yani bir sene içerisinde gripten ölümlerde 37 kat gibi anormal bir yükseliş söz konusudur. İstanbul dışında taşranın pek çok yerinde grip vakalarının ölümle sonuçlanmasında inanılmaz artış olmuştur. Grip hastalığının letalitesinin 1918 senesinde tavan yapması İspanyol gripinin bu yerleri de vurduğuna işaret etmektedir.

İstanbul'da görev yapan Dr. Weinberg 1918'de İstanbul'da gribe yakalanmış 500 askeri muayene ettiğini ve bunlardan 42'sinin hayatını kaybettiğini

⁴³⁸ Hikmet Özdemir, **a.g.e.**, s.314.

⁴³⁹ Detaylı bilgi için bkz: Niall P.A.S. Johnson ve Juergen Mueller, "Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 Spanish Influenza Pandemic", **Bulletin of the History of Medicine**, C.76, S.1, 2002, s.105-115.

⁴⁴⁰ Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-i Sani 1338.

söylemektedir. Weinberg'in verdiği bu bilgilerden yola çıkılırsa ölüm oranı binde 84 yapmaktadır ki bu durum İstanbul'daki sivil ölüm oranı olan binde 16,6'nın çok üstünde olduğunu göstermektedir⁴⁴¹. Dr. Abdülkadir Noyan da Musul'da gribe yakalanan 1000 kişiden 35'nin gripten veya gribin yol açtığı komplikasyonlardan dolayı yaşamını yitirdiğini söylüyor⁴⁴². Askerler arasında gripten ölümün binde olarak daha fazla olması dört yıl süren bu uzun savaşın askerlerde fiziksel bitkinliğe yol açarak bağışıklık sistemlerinin zayıflamasına ve H1N1 virüsünün daha çok gençlerde ölüme yol açmasına bağlanabilir.

Askerlerin bağışıklık sistemlerinin zayıflamasını müteakiben İspanyol gribinin yayılmasına tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de letarjik ansefalit vakalarında ciddi artışlar meydana geldi. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesine müteakiben Mısır'dan İstanbul'a gelen esirler arasında bu hastalık yaygındı. Bu hastalık grip gibi başlayabilmesine rağmen askerlerde yüksek hararet olmayabiliyordu. Bu hastalık bazı askerler arasında sinir sistemlerinde çok ciddi hasara yol açtı. Bu hastalığın en feci sonucu ise parkinsondu⁴⁴³.

Osmanlı Harbiye Nezareti 1914'te I. Dünya Savaşı başlamadan önce askeri kıtalardaki salgınların önlenmesi ve ortaya çıkması durumunda ise yapılması gerekenleri ayrıntılı bir biçimde anlatan "Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra" adlı bir emir yayınladı. Osmanlı ordularınının ihtiyaç duyacağı sağlık hizmeti en alt seviyeden yukarıya kadar planlanmıştı, fakat sağlık hizmetlerindeki bozukluk ve yetersizlik nedeniyle bu muhtırada yazılanlar tam anlamıyla pratiğe dökülememiştir⁴⁴⁴.

Grip salgınının Osmanlı Devleti'ne ne kadar zayıyat verdiğini rakamlara dökmek mevcut kaynakların dağınık ve yetersiz olması hasebiyle güçtür. Elimizde İstanbul ile ilgili bilgiler varken Osmanlı coğrafyasının diğer yerleri ile ilgili kaynaklar yetersiz olduğundan ölü sayısı tam netleştirilemez. Bu noktada yapılabilecek en uygun adım ise İstanbul'daki binde ölüm oranından yola çıkarak kaç kişi öldüğü ile

⁴⁴¹ M. Weinberg, **a.g.m.**, s.179.

⁴⁴² Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.89.

⁴⁴³ Abdülkadir Noyan, **a.g.e.**, s.113

⁴⁴⁴ Muharrem Uçar ve Adnan Ataç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Sağlık Durumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi", **Bilim ve Ütopya**, S. 148, 2006, s.56

ilgili güvenilir tahminlerde bulunmaktır. Yani bilinmeyene erişebilmenin en emin yolu bilinenden hareket etmektir⁴⁴⁵. Osmanlı'nın nüfusu 1914 yılı için 18,500,000⁴⁴⁶ kabul edilip binde 5 mortalite oranı baz alınırsa genel ölü sayısının 92,500 olduğu söylenebilir, ama böyle bir yöntem de kesin sayılar yerine yanıltıcı sonuçlar verebilir.

⁴⁴⁵ Halil İnalcık, "Tarihi İstatistikler Dizisi İçin Sunuş", **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927**, Hzl. Cem Behar, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (Türkiye İstatistik Kurumu), 2011, s.XIII.

⁴⁴⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s.140.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSPANYOL GRİBİ'NİN SONUÇLARI

5.1 İSPANYOL GRİBİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA ETKİLERİ

İspanyol gribinin epidemiyolojisinde I. Dünya Savaşı çok önemli bir yer tutmaktadır. Savaşın sonlarına doğru ortaya çıkan bu grip pandemisi ile I. Dünya Savaşı arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır, çünkü gribin de tifüs ve sıtma gibi diğer hastalıklarla birlikte askeri birliklerin muharebe etkinliğine ağır bir darbe indirdiği söylenebilir. Bu yüzden İspanyol gribinin savaş üzerindeki etkisi William McNeill'in salgın hastalıkların siyasal otoriteler üzerinde tahribat yarattığı düşüncesini doğrular bir niteliğe sahiptir. McNeill, salgınların dar anlamıyla biyolojik birer olgu değil geniş sınırlar içerisinde tarihsel bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmiştir⁴⁴⁷. Savaşın yarattığı koşullar gribin hızlı bir biçimde farklı kişilere ve farklı bölgelere sirayet etmesinin önünü açtı. ABD'nin Askeri Sağlık Dairesi Başkanı (Surgeon General of the US Army) William Crawford Gorgas solunum yolu enfeksiyonlarını tam anlamıyla kontrol altına alabileceklerini, ama kışla gibi kalabalık ortamlarda bunun mümkün olmadığını vurguladı. Kalabalık ortamlar ve solunum yolu hastalıkları arasında çok açık bir ilişki vardı. Grip pandemisinin ve I. Dünya Savaşı'nın kendisi bir sarmaşık gibi birbirine dolanmış ve işbirliği yapmışçasına dünya tarihinin en büyük yıkımlarından bir tanesinin kitleleri katletmesinin önünü açmıştır⁴⁴⁸.

ABD'nin Avrupa'daki birlikleri Almanlara karşı saldırıya hazırlanırken grip pandemisi hem İttifak hem de İtilaf devletlerini vurdu. H1N1 virüsü Avrupa'ya geldiği zaman burada yayılması çok kolaydı, çünkü askerlerin bağışıklık sistemi savaşmaktan ve tifüs ile sıtma gibi diğer bulaşıcı hastalıklardan dolayı zayıflamıştı. Bu duruma kötü barınma koşulları, yetersiz sanitasyon hizmetleri, sağlık hizmetlerinin aksaması da eklenince gribin Avrupa'daki askeri birlikleri etkilemesi kaçınılmaz bir hal aldı⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ H. Erdem Çıpa, **a.g.e.**, s.18.

⁴⁴⁸ Carol R. Byerly, **a.g.e.**, s.83-86.

⁴⁴⁹ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**,s.65.

Grip pandemisinden en çok etkilenen ülkelerin başında gribin de ortaya çıktığı ABD gelmekteydi. Amerika 2 Nisan 1917'de savaşa girdikten sonra 2,039,329 askerini Avrupa kıtasına gönderdi. Bu kadar askeri Atlantik okyanusunun diğer tarafında göndermek ve savaş bittikten sonra oradan tekrar geri getirmek I. Dünya Savaşı'nın en önemli başarılarından bir tanesi olduğu söylenebilir. Fakat, bu durum Amerika'nın muharip birlikleri için biyolojik bir felaketin kapılarının açılması anlamına geliyordu. ABD ordusunun toplamda 76,659 askeri öldü. Bunlardan 34,249'u savaş alanında ölürken 23,937'si ise salgın hastalıklardan dolayı yaşamını yitirdi. İspanyol gribinin en etkili olduğu 2. dalğanın yaşandığı Kasım 1918'de Amerikan ordusunun Avrupa'da bulunan hastanelerdeki yatak sayısı 276,347 'idi. Bu yataklarda ise 193,016 kişi gripten muzdaripti⁴⁵⁰. Grip Amerikan ordusunda o kadar yaygındı ki bir ara 1918'de asker alımlarının askıya alınması bile tartışıldı. Askeri Sağlık Dairesi Başkanvekili General Charles Richard hastalıklı kamplara gönderilecek askerlerin iptal edilmesini ve kamplar arasındaki aktarmanın minimize edilmesini talep etti. Charles Richard gribin askerlerin hayatını tehlikeye atarak askeri programı sekteye uğrattığını söyledi⁴⁵¹. Amerika'da sadece bu general değil diğer sağlık görevlileri de Başkan Wilson'a grip etkisini azaltıncaya kadar asker alımlarının askıya alınmasını tavsiye etti. Yüz binlerce askerin Avrupa'ya gönderilmesi askerlerin bile ölüme atılması anlamına geliyordu. Hem askerlerin hem de sağlık personelinin enfeksiyon alanında güvenli olabilmesi neredeyse imkânsız bir durum yarattı. Gribin Amerikan ordusunun muharebe etkinliğini zedelediği görülünce Başkan Wilson, 7-11 Ekim arası askere alınacak kişilerin işlemlerini durdurdu ve askere alınan kişilerin de grip salgını kontrol altına alınıncaya kadar cepheye sevk edilmemesi kararını aldı. Zaten gribin en etkili olduğu dalğanın yaşandığı 1918'in sonbaharında da I. Dünya Savaşı'nı durduran ateşkes antlaşmaları imzalandı⁴⁵².

Grip salgınından Avrupa'da Alman ordusu da derin bir şekilde etkilendi. Almanya, Rus Çarlığı savaştan çekildikten sonra Fransa'ya karşı 1918'in

⁴⁵⁰ Richard A. Gabriel ve Karen S. Metz, **A History of Military Medicine**, C.2, New York, Greenwood Press, 1992, s.251.

⁴⁵¹ Carol R. Byerly, **a.g.e.**, s.89-90.

⁴⁵² Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.108.

ilkbaharında savaşa nokta koyacak bir saldırı düzenledi. Bunu yapabilmek adına doğuda Ruslara karşı savaşıyor yaklaşık bir milyon askerini Batı cephesine sevk etti. Almanya Fransa'ya saldırı düzenledikten sonra önemli başarılar kazandı. Almanya'nın topyekûn saldırması Fransız ordusunu bitkinleştirdi ve İngiliz ordusu da pek çok muharebeyi kaybetti. Almanya 4 ay kadar kısa bir süre içinde 1,250 mil²'lik (3,237 km²) Fransız toprağını ele geçirdi. Almanlar, Paris'in doğusundaki Marne nehrine kadar vardı ve Almanların ağır topları Paris'i menziline aldı. Askeri durum Almanların lehine iken Amerika'nın öncülüğündeki İtilaf Devletleri Almanya'nın bu saldırısını püskürttü. Almanya I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrıldıktan sonra General Erich Ludendorff İsveç'e gitti ve orada anılarını yayınladı. Ludendorff taarruzun başarısız olmasının sebebini Almanların Blitzkatarrh olarak adlandırdığı grip salgını olarak gösterdi⁴⁵³. Ludendorff anılarında her sabah kurmay başkanlarından grip vakası sayılarını ve olası bir İngiliz saldırısına karşı birliklerin zayıflığını dinlemenin ızdırap verici bir iş olduğunu yazdı⁴⁵⁴.

Grip salgını İtilaf devletlerini de etkiledi. Onların da muharebe kabiliyeti zarar gördü, fakat Almanya'nın durumu biraz farklıydı. Amerikan kuvvetleri bitkin düşen İngiliz ve Fransız askerlerinin yerini alırken Alman ordusunda bu durum söz konusu değildi. İtilaf devletleri taze birliklerle muharebe alanında mücadele ederken Almanlar ise salgın hastalıklardan muzdarip ve savaş yorgunluğuna sahip olan askerleriyle bu savaşı sürdürmeye gayret ediyordu. New York Times gazetesine göre İtilaf devletleri tarafından esir alınan bir askerin cebinden çıkan bir mektupta şunlar yazmaktadır: “Yüksek ateş aramızda çok yaygın ve pek çok kişi hastanede yatıyor. Her gün daha fazla asker hastanelere müracaat ediyor. Eğer ben birliğimden kopmasaydım ben de hastaneye giderdim.” Grip salgını Almanya'yı öyle etkiledi ki savaşı takip eden Philip Gibbs isimli bir muhabir Kaiser Wilhelm'in de gripin pençesine düştüğünü ve Batı cephesinden ayrılmak zorunda kaldığını iddia etti⁴⁵⁵.

Salgın, Amerika'nın ordusunun Fransa'nın kuzeyinden Avrupa'ya giriş yaptıktan sonra Fransız ordusunda da etkili oldu. Fransız ordusu 30,000 askerini grip

⁴⁵³ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.111.

⁴⁵⁴ Erich Ludendorff, **My War Memories:1914-1918**, Londra, Hutchinson & Co., s.638.

⁴⁵⁵ Alfred J. Bollet, **a.g.e.**, s.109-110.

salgınında yitirdi⁴⁵⁶. Fransız orduları 1918'e gelindiğinde savaştan oldukça bitkin ve bağışıklık sistemleri zayıflamıştı. Grip salgını ise bu bitkinliği lehine çevirmeyi başardı. Fransa, Amerika'nın müttefiki olması sebebiyle grip virüsü Fransız ordusuna Amerikan askerleri tarafından bulaştırılmış olabilir.

5.2 İSPANYOL GRİBİNİN DEMOGRAFİK SONUÇLARI

İspanyol gribini küresel çapta yaşanan bir travma olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, yaratmış olduğu sonuçlar daha iyi idrak edilebilir. Bu felaket savaş ortamında ortaya çıkan bir hastalıktı ve salgın bu ortamı kendi lehine kullanarak çok ciddi demografik yıkımlara yol açtı. Savaş ve salgının aynı döneme denk gelmesi 14. yüzyıldaki veba salgını kadar demografik sonuçların doğmasını hazırladı. Grip normalde öldürücü bir hastalık olarak görülmediği için 1918'deki bu pandeminin bu kadar yüksek bir mortaliteye ulaşmış olması oldukça şaşırtıcı olarak da değerlendirilebilir⁴⁵⁷.

İspanyol gribinin en çok tartışılan ve üzerinde durulan konularından bir tanesi de kaç kişinin bu salgında hayatını kaybettiğidir, lakin ölü sayısı ile ilgili net bir sayıya ulaşmak esas olarak çeşitli sebeplerden dolayı pek mümkün görünmüyor. İlk olarak savaş dönemi bu grip pandemisi ile ilgili çalışma yapmaya sekte vurmuştur. Savaş döneminin kaotik ortamında bazı evraklar Almanya ve Rusya gibi ülkelerde kayboldu veya yok edildi. Avrupa'da özellikle Batı Cephesi olarak adlandırılan yerde pek çok yerleşim yeri zarar gördü. Bu durum devletlerin sahip oldukları yazılı belgelerin de zarar görmesine yol açtı⁴⁵⁸. İkinci olarak, mevcut belgelerin güvenilirliğinde sıkıntı vardır. Devletler ölüm miktarlarını savaş bülteni gibi yayınlarda az göstermeye çalıştı. Ordunun ve sivil halkın moralini yüksek tutmak gerektiğinin bilincindeydi. Bu yüzden de ölü sayılarını kestirebilmek için resmi yazışmalara bakmak her zaman için güvenilir bir yöntem olmayabiliyor. Bu durum ölen kişiler ile ilgili sağlıklı tespitler yapmayı güçleştiriyor. Üçüncü olarak tıbbi sebeplerden dolayı ölü sayısını kestirmek zorlaşıyor. Savaş döneminde Güney Afrika ve Çin gibi pek çok ülkede tıpta istatistikî veriler oluşturmak Batı Avrupa ülkeleri ile

⁴⁵⁶ Martha L. Hildreth, **a.g.e.**, s.278.

⁴⁵⁷ Howard Phillips ve David Killingray, **a.g.e.**, s.5.

⁴⁵⁸ K. David Patterson ve Gerald F. Pyle, "The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic", **Bulletin of the History of Medicine**, C.65, S.4, 1991, s.13.

kıyaslandığında çok düşüktü⁴⁵⁹. Sağlık hizmetlerinin gelişmediği yerlerde ölüm nedenleri üzerinde zaman zaman çok fazla durulmayabiliyordu. Ayrıca grip tifüs ve kolera gibi öldürücü olarak düşünülmediği için bildirilmesi zorunlu hastalıklar arasında da yer alamayabiliyordu. Örneğin grip Osmanlı Devleti'nde ihbarı mecbur olmayan hastalıklarından bir tanesiydi⁴⁶⁰. Savaş döneminde doktorlar oldukça yoğun çalıştıklarından dolayı ölüm raporları ile ilgilenmek yerine yaralı askerlerin tedavisi ile daha fazla ilgilendiler⁴⁶¹. Sıhhi personelin ölen askerlerin ölüm sebeplerine çok fazla ehemmiyet göstermemeleri anlaşılabilir bir durumdur, çünkü yaralıların tedavi edilerek tekrar cepheye sürülmesi bu yorucu savaşta orduların insan gücünün daha fazla azalmasını engelleyebilirdi. Ölen askerin üzerinde otopsi yapmak ve ölüm raporu hazırlamak sıhhi personelin az olduğu, tıbbi hizmet bekleyen sivil ve asker sayısının çok olduğu 1914 ve 1918 arası dönemde bazen mümkün olmayabiliyordu. Ayrıca İspanyol gribi ile ilgili ölüm vakalarının pek çoğu kentlerde kaydedilmiş olanlardır. Kırsal bölgelerde tıbbi hizmet veren yerlerin az olması buralardaki ölü sayılarının tespit edilmesine mani oldu⁴⁶². Bu yüzden de gripten ölenler ile ilgili verilen sayısal bilgiler oldukça çelişkili ve mesnetten yoksun olabilmektedir. Hastalıklara konan yanlış teşhisler dahi gripten etkilenenlerin tespitini imkânsız kılan etkenlerden bir tanesiydi.

İspanyol gribinden ölenlerin sayısı hiçbir zaman tam olarak tespit edilemeyecekti, ancak felaketin boyutu hakkında tahminler yürütmemiz mümkün görünmektedir⁴⁶³. Dünyanın önemli bir kısmında olduğu gibi Afrika ve Asya'da gribin etkisi ile ilgili detaylı çalışmalar yoktur. Başka bir deyişle bu kıtalar ile ilgili olarak akademik literatürde çok ciddi boşluklar bulunmaktadır⁴⁶⁴. Gribin başladığı Kuzey Amerika ve Avrupa'da bu konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde bazı rakamlar ortaya konabilir.

⁴⁵⁹ Paul Kupperberg, **a.g.e.**, s.64.

⁴⁶⁰ Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1335.

⁴⁶¹ Eileen Pettigrew, **a.g.e.**, s.5.

⁴⁶² Andrew Nikiforuk, **a.g.e.**, s.63.

⁴⁶³ K. David Patterson ve Gerald F. Pyle, **a.g.m.**, s.13.

⁴⁶⁴ Howard Phillips and David Killingray, **a.g.e.**, s.10.

Tablo 11: Bazı Kişilere veya Kurumlara göre Dünya Genelinde Ölü Sayıları⁴⁶⁵

Kişiler veya Kurumlar	Ölü Sayısı
Andrew Price-Smith	50 Milyon
K. D. Patterson ve G. F. Pyle	24-39 Milyon
Amerikan Sağlık Kurumu (American Medical Association)	21 Milyon
Michael B. A. Oldstone	50 Milyon
John B. Barry	50-100 Milyon
Jeffery K. Taubenberger	40 Milyon
C. W. Potter	40-50 Milyon

Tablo 11 dikkatli bir biçimde incelendiğinde gripten ölenlerin ortalaması 50 milyon civarındadır ki bu eldeki mevcut verilerden yola çıkarsak bu sayı makul olarak değerlendirilebilir. Ayrıca tabloda gripten ölenlerin sayısı ile ilgili bir ihtilaf olduğu görülebilir. Bu durumun esas sebebi konuyla ilgili çalışma yapanların yaklaşımlarıdır. İlk yaklaşımda pandemiden ölenlerin sayısı bulunmaya veya tahmin edilmeye çalışılırken bazı araştırmacılar sadece grip vakalarını hesaplarken toplam sayıya diğer solunum yolu enfeksiyonlarını da eklenmiştir. Yani sadece gripten ölüm sayısı değil aynı zamanda zatürre ve bronşit gibi komplikasyonlar da toplam ölü sayısına dâhil edilmiştir⁴⁶⁶. 1914-1918 yılları arasında hastalıkların teşhisi güç olduğundan ve bazılarının teşhisinin yanlış konmasından dolayı böyle bir yöntem başvuruldu. İkinci yaklaşım ise İspanyol pandemisinin dönemsel boyutu ile ilgilidir. Bu grip salgını dünyayı üç dalga halinde etkiledi. Gribin etkileri ile ilgili yapılan bazı çalışmalar sadece bir veya iki dalgada ölenleri hesaplamaktadır⁴⁶⁷. Böyle olunca

⁴⁶⁵ Andrew Price-Smith, **a.g.e.**, s.60; K. D. Patterson ve G. F. Pyle, **a.g.m.**, s.15; Paul Kupperberg, **a.g.m.**, s.64; Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.309; John B. Barry, **a.g.e.**, s.452; Ann H. Reid, Jeffery K. Taubenberger, Thomas G. Fanning, “The 1918 Spanish Influenza: Integrating History and Biology” **Microbes and Infection**, C.3, S.1, 2001, s.81; C. W. Potter, **a.g.m.**, s.576.

⁴⁶⁶ Niall P.A.S. Johnson ve Juergen Mueller, “Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 Spanish Influenza Pandemic”, **Bulletin of History of Medicine**, C.76, S.1, 2002, s.111.

⁴⁶⁷ Niall P.A.S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.109.

toplam ölü sayısı ile ilgili eksik sonuçların çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Üçüncü ve son yaklaşımdaysa tümevarımcı bir durum söz konusudur. Grip vakaları ile ilgili yazılı kaynak eksikliğinden dolayı bazı araştırmacılar sınırlı bir bölgede görülen ölü sayısını daha geniş bir alana oranlayarak bulmaya çalışıyor. Örnek vermek gerekirse İstanbul’da binde 300 mortalite oranına sahip bir hastalığı tüm Osmanlı’ya uyarlamak istediğimizde aşağıdaki formülü uygulayabiliriz.

$$\text{Formül} = \frac{\text{Osmanlı Nüfusu} \times \text{Mortalite Sayısı}}{1000}$$

Bu formül küçük bölgelerde gribin yaygınlığı ile ilgili rakamsal bilgi verebilir, ancak Çin ve Osmanlı devleti gibi geniş topraklar üzerinde yer alan ülkelerde yanlış bilgi vermesi de muhtemeldir. Fakat yazılı ve sözlü bilgi eksikliğinden dolayı “tahmini” ölü sayısını çıkarabilmek ancak bu şekilde mümkün oluyor. Bu yöntemi kullanırken titiz olmak gerekmektedir, çünkü bir hastalığın epidemiyolojisi ve letalitesi her bölgede aynı olmayabiliyor. Bir salgının ölümle sonuçlanmasında patojenin letalitesi, portörün bağışıklığı, sağlık hizmetlerinin yeterli düzeyde olması gibi pek çok etmen vardır.

Tablo 11’de Andrew Price-Smith grip pandemisinin dünya nüfusunun %25’ini etkilediğini iddia etmektedir. Dünya nüfusu 1914’te 1,7 milyar civarındaydı. Bu da dünyada 425 milyon insanın H1N1 virüsünü kapıldığı anlamına gelir. Lakin Price-Smith’in ortaya koyduğu rakam ortalama bir sayı gibidir. 1914-1918 arasında ve günümüzde olduğu gibi dünyanın en kalabalık iki ülkesi Çin ve Hindistan’dan daha sağlıklı bilgi olsaydı bu tahmini sayıları bir nebze olsun netleştirmek mümkün olabilirdi. Bu iki ülkede hem morbidite (hastalık) hem de mortalite (ölüm) sayıları ile ilgili çok çelişkili sayılar gelmektedir. Bu iki ülkedeki toplam ölüm sayıları tespit edilebilirse toplam ölü sayısını bulmak kolaylaşacaktır, çünkü bu iki ülkenin nüfusu savaş döneminde 777 milyon civarındadır⁴⁶⁸. Bu sayı neredeyse o dönemde dünya nüfusunun yarısına tekabül ediyordu. American Medical Association’ın 1920’lerde yaptığı tahminin doğruluk derecesi hakkında şüpheler vardır. 1920’li yıllarda

⁴⁶⁸ Niall P. A. S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.112.

İspanyol gribi ile ilgili akademik çalışmalar hemen hemen yoktu. Pek çok arşiv materyali araştırmacıların kullanımına da açık değildi. Bu pandemi üzerinde çalışmalar yapıldıkça ölü sayısının daha fazla olabileceği ortaya çıktı. Patterson ve Pyle tarafında iddia edilen rakam yine Price-Smith'in tahminine yakındır. Şu anda iddia edilen rakamlar daha çok Avrupa ve Kuzey Amerika kaynaklı çalışmalardan yararlanılarak verilmiştir. Bu yüzden de 20 milyon civarı ölü sayısı normal görünmektedir. John Barry kitabında bu grip pandemisinde 100 milyon civarında insanın öldüğünü iddia etmektedir. Bu sayı biraz abartılı görünmektedir. Bu rakam bir ülkede sınırlı bir alanda görülen mortalite oranının tüm ülkeye göre uyarlanarak elde edilmiş benziyor. John Barry olabilecek en fazla sayıyı vermiş benziyor, ancak eldeki verilerle bu kadar uç noktada bir tahmin yürütmek uygun değildir. İspanyol gribi ile ilgili en önemli çalışma yapan kişilerden bir tanesi de Jeffery Taubenberger'dir. Daha çok gribin virolojik yönüyle ilgilenen Taubenberger 40 milyon kişinin öldüğünü söylemektedir. Bu sayı da ortalamaya yakındır.

Tablo 12: İspanyol gribinin Bazı Amerika Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler⁴⁶⁹

Ülke	Nüfus	Ölü Sayısı	Ölüm Oranı (Binde)
Arjantin	8,517,000	10,200	1,2
Brezilya	26,277,000	180,000	6,8
Kanada	8,148,000	50,000	6,1
Meksika	14,556,000	300,000	20,6
ABD	103,208,000	675,000	6,5
TOPLAM	160,706,000	1,215,200	8,24 (ORTALAMA)

İspanyol gribi ABD'de de olduğu kadar Amerika kıtasındaki diğer ülkelerde de etkili oldu. Salgının Kansan City'den başlayarak yayılması Amerika kıtasının insani anlamda çok fazla kayıp vermesine yol açtı. Bazı yerlerde küçük yerleşim alanları haritadan silindi. Örnek vermek gerekirse, pandemi sırasında Alaska'da bulunan Evans isimli bir öğretmen Washington'a gönderdiği bir raporda şunları söylemektedir: *“Buradaki on köyün hepsi gripten etkilendi. Üç köy tamamen yok oldu. Diğerlerinin ise %85'i öldü. Çoğu yetim ve bakılmaya muhtaç 300'ün üzerinde*

⁴⁶⁹ Niall P. A. S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.111.

çocuk var. Ben köyde yaşayanlara hizmet ediyorum."⁴⁷⁰ Özellikle askeri birlikler arasında grip salgını çok yaygındı. Gribin kendisi değil ama yol açtığı komplikasyonlar öldürücü olabildi. Amerika'daki sağlık görevlileri de salgında ölüme yol açanın grip değil de zatürre olduğunu anladılar⁴⁷¹. Amerika kıtasındaki Meksika, İspanyol gribinin Latin Amerika'ya geçmesinde bir köprü vazifesi gördü. Grip salgınının başladığı Kansas City ile Meksika'nın başkenti Mexico City arasında yaklaşık 1500 km'lik bir mesafe vardı. Bu ülkedeki ölüm oranı diğer ülkeler ile mukayese edildiğinde çok yüksek durmaktadır. Meksika I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldığı için bu ülkenin askeri birlikleri virüsün yayılmasında öncü rol oynamadı. Buna rağmen ölüm oranı bu ülkede salgının çıktığı ülke olan ABD'den daha yüksektir. Meksika'nın bazı eyaletlerinde nüfusun %10'undan fazlası hayatını kaybetti⁴⁷². Başkent Mexico City'nin yoğun nüfuslu bir şehir olması mortalite oranlarının yüksek çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. Fakat bu ülkede ölü sayısının yüksek olması sadece bununla açıklanamaz. Savaş sırasında sağlık alt yapısı bu ülkede çok ciddi zarar görmüştür.

Avrupa'da oransal olarak İspanya, Macaristan ve İtalya grip salgınından en çok etkilenen ülkelerin başındaydı. İspanya I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmasına rağmen bu salgının yıkıcı etkisinden kaçamadı. Eğer İspanya savaşa girmiş olsaydı çok daha fazla insanını bu grip salgınında kaybedebilirdi. Avrupa'da savaşa girmeyen İsviçre ve İskandinav ülkelerinde mortalite oranı ortalamanın altında, ancak, savaşa girmeyen devletlerden biri olan Hollanda'da da İspanya'ya benzer bir durum söz konusudur. Hollanda'nın mortalite oranı ortalamanın az da olsa üstünde. Bir ülkenin savaşa girmesi veya tarafsız kalması grip pandemisinden etkilenmeyeceği anlamına gelmemektedir. Savaş pandeminin daha da çok insana ulaşmasında amplifaktör işlevi gördü. Virüsler yayılırken müttefik ve düşman diye veya tarafsız diye seçim yapmaz. Kendi devamlılığını sağlayabilmek için çoğalmaya çalışır.

⁴⁷⁰ Recep Öztürk, **a.g.m.**, s.483.

⁴⁷¹ Carol R. Byerly, **Fever of War: The Influenza Epidemic in the US Army During World War I**, New York, New York University Press, s.159.

⁴⁷² Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.307.

Tablo 13:İspanyol gribinin Bazı Avrupa Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler⁴⁷³

Ülke	Nüfus	Ölü Sayısı	Ölüm Oranı (Binde)
Avusturya	6,131,445	20,458	3,3
Danimarka	3,010,000	12,374	4,1
İrlanda Cumhuriyeti	4,280,000	18,367	4,3
İngiltere ve Galler	34,020,000	200,000	5,8
Finlandiya	3,120,000	18,000	5,8
Fransa	32,830,000	240,000	7,3
Almanya	58,450,345	225,330	3,8
Macaristan	7,880,000	100,000	12,7
İtalya	36,280,000	390,000	10,7
Hollanda	6,750,000	48,042	7,1
Norveç	2,580,000	14,676	5,7
Portekiz	6,010,000	59,000	9,8
Rusya/SSCB	184,000,000	450,000	2,4
İspanya	20,880,000	257,082	12,3
İsveç	5,810,000	34,374	5,9
İsviçre	3,880,000	23,277	6,1
TOPLAM	412,031,790	2,110,980	6,6 (ORTALAMA)

Macaristan'ın durumu ise daha dikkat çekicidir. Bu ülke Avusturya-Macaristan adı altında savaşta yer almasına rağmen Avusturya'nın mortalite oranı binde 3,3 iken Macaristan'ınki 12,7'dir. İspanyol gribi savaş bittikten sonra da etkisini sürdürüyor, ama iki ülke arasında oransal olarak bu kadar çok farklılık olması Avusturya'da özel bir durumun olabileceği ihtimalini akla getiriyor.

Avrupa'da İtilaf devletlerinin önde gelen ülkeleri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ortalamaları 7,9'dur. Bu üç ülkenin ortalaması Avrupa'daki genel ortalamanın çok az üstündedir. Bu üç ülkenin orduları pandeminin sadece Avrupa'ya değil aynı zamanda Asya ve Afrika'ya da yayılmasına öncülük etti. Özellikle, savaşın en şiddetli çatışmaların yaşandığı yerlerden biri olan Flandre ovasında çarpışan Alman ve Fransız askerleri bu grip salgının ordular arasında daha da

⁴⁷³ Niall P. A. S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.113.

derinleşmesine yol açtı. 4 yıl gibi uzun bir süre cephede bulunan askerler 1918 senesinde hem fiziksel hem de zihinsel olarak çok yorgunlardı.

Tablo 14: İspanyol gribinin Bazı Afrika Ülkelerinde Yol Açtığı Ölüm⁴⁷⁴

Ülke	Nüfus	Ölü Sayısı	Ölüm Oranı (Binde)
Kamerun	561,000	250,000	445,0
Mısır	12,936,000	138,600	10,7
Gana	2,298,000	88,500	43,5
Kenya	2,596,000	150,000	57,8
Nijerya	18,631,000	455,000	24,4
Güney Afrika	6,769,000	300,000	44,3
TOPLAM	43,791,000	1,382,100	104,2 (ORTALAMA)

Tablo 14'e bakıldığında Afrika'daki ölüm oranları Avrupa ve Amerika kıtasına nazaran çok yüksek kalıyor. Bu durumun en temel sebebi olarak büyük devletlerin buradaki sömürgecilik faaliyetleri ve sağlık hizmetlerinin kötü olması gösterilebilir. Avrupa ülkelerinden bazıları I. Dünya Savaşı'nda ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sömürgelerinden daha fazla insana ve maddi kaynaklara ihtiyaç duydu. Avrupa'nın değirmenleri, fabrikaları, maden ocakları ve yüksek fırınları 1916 yılında benzeri görülmemiş biçimde çalışıyordu⁴⁷⁵. Örnek vermek gerekirse, Sierra Leone'nin başkenti Freetown'dan yüklü miktarda kömür İngiltere'nin kullanımına sunuldu⁴⁷⁶. Afrika'daki sömürgeler ile emperyalistler arasındaki iktisadi ilişkinin yoğunlaşması, demografik bir çöküşe sebebiyet verdi.

Afrika'nın sosyo-ekonomik anlamda gelişmemiş olması sağlık altyapısının bu grip salgını karşısında yetersiz kalmasına yol açtı. Avrupa'da ve Amerika'da da sağlık kurumları bu salgın ile mücadele etmekte zorlandı, ancak Afrika'daki durumun daha da kötü olduğu Tablo 14'teki ölüm oranlarına bakıldığında net bir şekilde anlaşılabilir. Savaş döneminde Almanya'nın sömürgesi olan Kamerun ölüm oranı en yüksek ülke olma özelliğine sahip. Kamerun salgının Afrika'daki

⁴⁷⁴ Niall P. A. S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.110

⁴⁷⁵ J. M. Roberts, **a.g.e.**, s.605.

⁴⁷⁶ Michael B. A. Oldstone, **a.g.e.**, s.309.

ortalamasını da yukarı çekiyor. Ölüm ortalaması en düşük olarak Mısır'da görünmektedir.

Tablo 15: İspanyol gribinin Bazı Asya Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler⁴⁷⁷

Ülke	Nüfus	Ölü Sayısı	Ölüm Oranı (Binde)
Sri Lanka	5,109,000	91,600	17,9
Çin	472,000,000	4,000,000-9,500,000	8,4-20,1
Hindistan	305,693,000	18,500,000	6,1
Endonezya	49,350,000	1,500,000	30,4
Japonya	55,033,000	388,000	7,0
Filipinler	10,151,000	93,686	1,7
Tayvan	3,670,000	25,394	6,9
TOPLAM	897,336,000	24,598,680-30,098,680	11,2-12,8 (ORTALAMA)

İspanyol gribinin Asya kıtasında en çok etkili olduğu yerlerin başında Endonezya gibi yoğun nüfuslu ülkeler geliyor. Çin günümüzde olduğu gibi 1914-1918 arası dönemde dünyayı en kalabalık nüfusa sahip ülkesiydi, ancak Çin ile ilgili arşiv materyallerinin yetersizliği burada da ölen kişilerin sayısının tam tespiti konusunda engel teşkil ediyor. Yine Hindistan'da da benzer bir sıkıntı var. İngiliz sömürgesi altında bulunan Hindistan'a grip bu ülke tarafından getirilmiş olabilir. Hindistan gibi bazı Asya ülkelerindeki yoksulluk buradaki insanların bağışıklık sistemini zayıflatmış olabilir. Bu durumda insanların gripten daha fazla etkilenmelerini tetiklemiştir⁴⁷⁸. Bu çalışmada daha önce de bahsedildiği gibi Çin ve Hindistan'da grip pandemisinin zayıyatı hesaplanabilirse genel ölümlerle ilgili tahminlerin ötesine varan tespitlerde bulunmak kolaylaşacaktır. Asya'da ölüm oranının en düşük olduğu ülkenin başında Filipinler gelmektedir. Bu ülkede savaş zamanında salgına karşı sıkı bir biçimde deniz karantinası uygulanmış olabilir. Japonya'nın ölüm oranı de genel ortalamasının altında duruyor. Japonya'da geleneksel

⁴⁷⁷ Niall P.A.S. Johnson ve Juergen Mueller, **a.g.m.**, s.110.

⁴⁷⁸ Mark Harrison, **a.g.e.**, s.151.

olarak uygulanan bitkisel tedavi yöntemleri bu ülkede ölüm oranlarının kıta ortalamasının altında olmasına yol açtı⁴⁷⁹.

Tablo 16: İspanyol Gribinin Bazı Okyanusya Ülkelerinde Yol Açtığı Ölümler⁴⁸⁰

Ülke	Nüfus	Ölü Sayısı	Ölüm Oranı (Binde)
Avustralya	5,304,000	14,258	2,7
Fiji	164,000	9,000	54,9
Yeni Zelanda	1,158,000	6,000	5,1
Batı Samoa	36,000	8,500	236,1
TOPLAM	6,662,000	38,758	74,7 (ORTALAMA)

Okyanusya kıtasında İspanyol gribinin en etkili olduğu ülkelerin başında Fiji ve Batı Samoa gelmektedir. Bu kıtada bulunan dört ada ülkesi (Amerikan Samoası, Yeni Kaledonya, Avustralya, Tazmanya) denizlerde uyguladıkları sıkı karantina ile grip salgınına çok fazla zayıf vermeden atlatabildi. Bu ülkeler limanlarına gelen gemilerin ya girişini erteledi ya da limanlarına demirlemesini iptal etti⁴⁸¹. Okyanusya’da Yeni Zelanda ve Avustralya’nın ölüm oranları Avrupa’daki ölüm oranlarından daha azdır.

Mevcut istatistikî veriler ışığında grip pandemisinde ölenlerin sayısı 50 milyon civarında olduğunu söyleyebiliriz. Ölen kişilerin profiline bakıldığında gençlerin çoğunlukta olduğu gerçeği vardır. 20 ve 40 yaş arası grup bu salgından en çok etkilenen kesimi oluşturuyor. Normalde herhangi bir türde salgın hastalık patlak verdiğinde daha çok hamile kadınlar, çocuklar, kronik rahatsızlıkları olan kişiler ölüm skalasında yer alırlardı. İspanyol pandemisinde ölenler arasında gençlerin çoğunlukta olması H1N1’in vücutta yarattığı sitokin fırtınasıdır. Genç kişilerin metabolizması hızlı çalıştığı için sitokin fırtınası yaşlılardan ziyade gençler arasında daha yaygındır.

⁴⁷⁹ Geoffrey W. Rice ve Edwina Palmer, “Pandemic Influenza in Japan 1918-19: Mortality Patterns and Official Responses”, *Journal of Japanese Studies*, C.19, S.2, 1993, s.389.

⁴⁸⁰ Niall P.A.S. Johnson ve Juergen Mueller, *a.g.m.*, s.110; Patterson ve Pyle, *a.g.m.*, s.15.

⁴⁸¹ Michael B. A. Oldstone, *a.g.e.*, s.308.

Yukarıdaki tablolara dünya üzerinde yer alan bütün ülkeleri dahil etmek yerine gripten en çok etkilenen (morbidite veya mortalite oranı yüksek) ülkeler dahil edildi. Bütün ülkeleri teferruatlı bir biçimde incelemek bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Tablo 11,12,13,14,15 ve 16’te yer alan veriler o zamanki nicel verilerin tam karşılığı değildir. Gripten ölenler ile ilgili farklı rakamlar ortaya atılmaktadır ki bunun sebebine bu çalışmada değinildi. Dünyanın kaotik bir dönemden geçmesi münasebetiyle bu dönemlerle ilgili nicel verilere ulaşmak zaman zaman mümkün olmamaktadır. Bu yüzden de yukarıdaki tablolarda yer alan tam net olmayabilir.

SONUÇ

Salgın hastalıkların tarihi doğanın bir parçası olan insanın tarihi kadar eskidir. Bu hastalıklar insanlık tarihinin gidişatını derinden değiştirebilme kudretine sahiptir. Epidemik veya pandemik salgınlar insan yaşamını derinden etkilemektedir. Buna benzer durumlar insan tarihinin en kanlı iki savaşından biri olan I. Dünya Savaşı'nda da yaşandı. Hem İttifak hem de İtilaf Devletleri grip, sıtma ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklardan dolayı çok fazla zayıf verdi. Bu hastalıklar dünya savaş tarihinin neredeyse ayrılmaz bir parçası olarak duruyor. Savaşın yapısı bir salgının ortaya çıkması için yeterli koşulları sağlıyordu. Kışlalar, mülteci kampları, siperler hastalık saçan mikroorganizmaların ortaya çıkmasına yol açabiliyordu. Öyle ki siper nefriti gibi sadece savaşlara özgü hastalıklar bile mevcuttu.

İspanyol gribi de tarihteki büyük pandemiler gibi tarihin akışına müdahil olan maddi faktörlerin başında geliyor. 1918 yılının ilkbahar aylarında Amerika'nın Kansas City şehrinde ortaya çıkan bu salgın Asya'dan Güney Amerika'ya kadar pek çok yerde ölümlere yol açtı. ABD'nin 2 Nisan 1917'de İtilaf Devletleri bloğunda savaşa girmesi dünyaya yayılacak bu biyolojik felaketin başlangıcını hazırladı. İlk olarak Amerikan ordusunda görülen bu salgın, askerlerin Avrupa'ya intikal ettirilmesi ile İtilaf ve İttifak Devletleri orduları da bu salgından etkilendi. İtilaf Devletleri'nin önderi konumundaki Almanya'nın ordusu tam Fransa'ya son darbeyi vuracakken grip salgını ve yorgunluktan dolayı bu noktada başarısız oldu. Savaşa girmeyen İsviçre, İspanya, Hollanda ve İskandinav ülkeleri de grip pandemisinden etkilendi. Bu grip pandemisi I. Dünya Savaşı'nın kazananını belirlemese de savaşın tarafların muharebe kabiliyetine zarar verdiği için savaşın bitmesine az da olsa katkı sağladı. Grip salgını ile birlikte muharip askerlerin muharebe kabiliyetinin ciddi oranda azalması İtilaf Devletleri'nin artık savaşı yürütemeyeceğini anlamasını sağladı.

Grip tarih boyunca çoğunlukla hafife alınan bir hastalık oldu, lakin 1918'deki bu salgın gripin hiç de yabana atılacak bir hastalık olmadığını gösterdi. İspanyol gribinden dolayı milyonlarca insan hayatını kaybetti. Sadece I. Dünya Savaşı'nda 8,5

milyon civarında asker ölürken grip salgınından toplamda 50 milyon civarında insan öldü. Gripten ölenlerin sayısını tam olarak kestirebilmek bu konuyla ilgili kaynakların eksik ve dağınık veya hiç olmaması münasebetiyle imkânsızdır. Bu 50 milyon sayısı bir ortalama değildir. İspanyol gribi ile ilgili çalışma yapan kişiler veya kurumlar ölü sayısını 21 milyonla 100 milyon arasında veriyor. Bu sayısal ihtilafın ana sebebi gripten ölenlerin sayısının hesaplanması ile ilgilidir. Birincil kaynakların niteliksel ve niceliksel yetersizliğinden dolayı araştırmacıların iyi desteklenmiş tahminler yapması zorunlu bir hal alıyor. Bu yüzden de mevcut kaynaklar üzerinden güvenilir tahminler yürütebilmek akla en uygun yol olarak durmaktadır. Grip pandemisinde ABD’de 675,000; İngiltere ve Galler’de 200,000; Almanya’da 225,000; Meksika’da 300,000; Kamerun’da 250,000; Güney Afrika 300,000; Japonya’da 388,000; Endonezya’da 1,500,000 civarında kişi yaşamını kaybetti. Salt bu istatistikî veriler dahi grip pandemisinin I. Dünya Savaşı’ndan ne kadar da tehlikeli olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Gribin letalitesi yüksek bir biçimde ortaya çıkmasına rağmen bu salgın ilk başlarda pek de kale alınmadı. Gripten veya gribin yol açtığı komplikasyonlardan ölen askerlerin sayısının artması durumun vahametini gözler önüne sermeye yetti.

İspanyol gribi ile savaş döneminde mücadele etmek sağlık ekipleri için kolay bir durum değildi, çünkü salgının kaybolması için savaşın yarattığı koşullar ortadan kalkması gerekiyordu. Pandemi, 1918’de savaş sona erdikten sonra etkisini yavaş yavaş yitirdi. Salgın ortaya çıktığında hem sivillere hem de askerlere hizmet veren sağlık ekipleri işe yarar düşündükleri ama gerçekte zaman kaybından başka hiçbir işe yaramayan yöntemleri denediler. Alışlageldik yöntemlerin kullanılması aslında normaldi, çünkü grip pandemisine neyin yol açtığını tam olarak bilemiyorlardı. Pfeiffer’in bulduğu *haemophilus influenzae* bakterisi gribin müsebbibi olarak düşünülmüş ancak bu bakteriyi yok etmek için hazırlanan ilaçların pek de işe yaramaması doktorların elini kolunu bağlamıştır. Ağızda eriyen tabletler, tarçın, okaliptüs, amonyum, gaz maskeleri denendi, ama sonuç hep aynıydı. 1933’te gribe yol açan H1N1 virüsünün tespit edilmesiyle beraber doktorlar artık neyle mücadele ettiklerini anlayıp buna göre çözümler üretmeye başladılar. Bulaşıcı hastalıklar karşısında sahip olunacak en değerli hazine bilgidir. Deneme yanılma

yolu yerine patojenin virolojik yapısı hakkında bilgi sahibi olup buna yönelik tedavi yöntemleri geliştirmek yapılabilecek en iyi çözüm yoluydu. Zaten İnfluenza A,B ve C virüslerinin bulunması griple mücadelede kilometre taşı niteliğindedir.

İspanyol gribinin 20. yüzyılın en büyük pandemisi olarak durmasına rağmen bu konuyla ilgili halen bazı konularda çok ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Çin ve Hindistan'da gribin etkisi ile ilgili kesin veriler olabirse toplam ölü sayısı hakkında daha net bilgiler ortaya konabilir, çünkü bu iki devlet günümüzde olduğu gibi 20. yüzyılın başında da nüfusu en fazla olan devletler idi. Ayrıca, Orta Doğu'da grip pandemisiyle ilgili çalışma çok azdır. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru burada işgallere başlayan İngiliz ve Fransız ordusunun bu bölgede bulunması grip salgınının bu bölgede de görülmüş olabileceği intibasını uyandırıyor. Çin, Hindistan ve Orta Doğu ile ilgili daha fazla net bilgi elde edilirse grip salgınının dünya tarihindeki yerini çok daha sağlam bir yere oturtmak mümkün olacaktır. Bu bölgeler ile ilgili belki yine Osmanlı'da olduğu gibi gribin etkisini net rakamlara dökmek mümkün olmayacaktır, ancak gribin bu yerlerdeki sonucu ile burada alınan tedbirler öğrenmek karşılaştırmalı bir bakış açısına sahip olmak için gereklidir. Ayrıca, bu bölgelerle ilgili akademik literatürdeki bu boşluğun giderilmesi gribin epidemiyolojisine önemli katkılar sunacağı kesindir. İspanyol gribinin epidemiyolojisinin tam net olarak ortaya çıkarılması gelecekte çıkması muhtemel salgınlara karşı daha iyi hazırlık yapılmasını sağlayabilir. Salgınların nerede nasıl ortaya çıkarak yayıldığı konusunda fikir oluşması tıbbi hazırlıklarda kolaylık sağlayabilir. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) küresel grip salgınları için kurduğu gözetim ve kontrol programı bulunmaktadır. Tarihsel epidemiyoloji çalışmalarının pratik anlamda katkı sağlayabileceği yer de tam burasıdır. Geçmişte ortaya çıkan ve günümüzdeki grip epidemileri veya pandemileri birbirleriyle karşılaştırılabilir, ama öncelikli olarak İspanyol gribi ile ilgili eksik olan veya hiç olmayan kısımların tamamlanması gerekmektedir.

Grip salgını I.Dünya Savaşı'nın daha hızlı bitmesine katkı sağladı. Salgının başladığı ABD'nin İtilaf Devletleri bloğunda savaşa girmesine rağmen muharebe kabiliyeti anlamında en çok zarar gören devletlerin başında Almanya gelmektedir. Amerika, İngiliz, Fransız orduları gripten muzdaripti, ama ellerinde taze birlikler olduğu için fiziksel ve mental anlamda şanslıydılar. Almanya'nın durumunun ise pek

iç açıcı olduğu söylenemez. Almanya, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti gibi müttefiklerinin ordularından faydalandı, ama Alman ordusunun, ABD gibi İngiltere ve Fransa'nın imdadına koşan bir müttefiki olmadığı için gücü azaldı. Grip salgını I. Dünya Savaşı'nın kazananını etkilemedi, ama Alman ordusunun muharebe kabiliyeti pandemiyle beraber daha da azaldığı için savaşın hızlı bir biçimde sonlanmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

İspanyol gribi tüm dünyada etkili olurken 1914 ve 1918 arasında geniş olarak telakki edilebilecek topraklara sahip Osmanlı Devleti'nin bu pandemiden kaçabilmesi mümkün değildi. Zaten Osmanlı coğrafyasının Asya ve Avrupa arasında bulunması onu ticaret ve kültürel alışverişin yanı sıra mikroorganizmaların da hareketliliğinin geçiş noktalarından bir tanesi haline getirdi. Göçmenler, esirler ve Rus hacıları gibi kişilerden dolayı Anadolu'nun bu pandemiden pek de uzak durması mümkün değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmış olması İspanyol gribine yol açan H1N1 pandemisinin Osmanlı'ya esir askerler veya müttefik devletlerin askerleri vasıtasıyla gelmiş olabileme ihtimalini kuvvetlendiriyor. Osmanlı gazetelerinde gribin Avrupa'da yol açtığı etkiler haber oluyordu, ancak gribin çıktığı yer hakkında Amerikan'ın esamesi dahi okunmuyordu. Grip salgınının Osmanlı üzerinde yol açtığı etkiler ile ilgili akademik kaynak sayısının çok az olması ve bu kaynakların da çok da yeterli düzeyde olmaması grip salgınının Osmanlı Devleti'ni pas geçtiği düşüncesi uyandırmamalıdır. Grip Osmanlı Devleti'nde görüldü, ancak bunun mortalite ve morbidite oranları konusunda kaynaklardaki yaşanan sıkıntıdan dolayı güvenilir tahminlerde bulunmak mümkün olmuyor.

Grip pandemisinin Osmanlı Devleti'ne nereden geldiği biraz muallâkta bir konu olmasına rağmen gribin Avrupa üzerinden geldiği yaklaşımı en makul olanıdır. Grip salgını ve Osmanlı ilişkisini incelerken İstanbul merkezli bir bakış açısına sahip olmak zorunluluktur, çünkü İstanbul imparatorluğun başkenti olduğu için daha önemliydi ve bu durum salgın ile ilgili kaynakların taşradakine nazaran daha fazla olması sonucunu doğurdu. Metodolojik olarak salgın ortaya çıktığında Osmanlı Devleti'nin sınırlarını tespit etmek güç olduğundan 1914-1918 arasında Osmanlı'nın

idaresi altında bulunan topraklar için bu çalışmada Osmanlı coğrafyasında bulunan yerler olarak bahsedildi.

İspanyol pandemisinin üç dalgası da Osmanlı Devleti'nde hissedildi, ancak pandeminin gelişmiş ülkelere göre Osmanlı'da çok yavaş yayıldığı söylenebilir, çünkü Osmanlı'nın ulaşım sisteminin gelişmemiş ve ulaşım ağının yetersiz olması H1N1 virüsünün Anadolu'da hızlı biçimde yayılmasına mani oldu. Tren hatlarındaki kopukluklar ve denizlerin bir kısmının abluka altında bulunması Anadolu'daki ulaşımın yetersizliğini gözler önüne sermektedir. En çok etkili olan dalga ise tüm dünyada olduğu gibi ikinci dalgaydı. İlk dalgada grip yayıldı, ancak letalitesi az olduğu için pek fazla insan ölmedi. İkinci dalgada ise işin rengi ortaya çıktı. Havaların soğuması ve patojenin letalitesinin artması ölü sayısını ciddi anlamda arttırdı. Zatürre gibi komplikasyonlara yol açan grip salgını daha sonra Yozgat ve Elazığ gibi yerlerine yayıldı. Âti ve Akşam gibi dönemin önemli gazeteleri grip salgını ile ilgili haberler yaptılar ve az da olsa gribin epidemiyolojisi ile ilgili bilgiler verdiler.

Grip salgını Osmanlı'da ortaya çıktığında tıbbi hizmetlerde aksamalar mevcut olmasına rağmen griple ilgili tedbirler alınmaya çalışıldı. İnsanlar salgın hastalık Allah'ın bir yazgısıdır diyerek kaderci bir tutum takınmamış ve tıbbi imkânların kısıtlı olmasına rağmen pandemiyle mücadele etmeye çalıştı. İstanbul Şehremaneti halk sağlığını korumak için bir beyanname yayınlayıp yapılması gerekenleri halka anlatmaya çalışmıştır. Yine askeri alanda sahra sıhhiye genel müfettişi Süleyman Efendi ise bir genelge yayınlayarak salgının semptomları ile ilgili bilgi vererek orduda görev yapan doktorları uyardı. Süleyman Efendi'nin bahsettiği grip semptomlarına bakılarak bu hastalığın İspanyol gribi olduğu anlaşılabilir. Otopsi yapılarak ölen kişinin ölüm nedenini tespit etmek sıhhi personel ve teçhizat yetersizliğinden dolayı kolay değildi. Dönemin koşullarında otopsi yapmak kolay değildi, bu yüzden her hastanın tek tek otopsi yapıldıktan sonra gömülmesini beklemek pek de akla uygun değildir.

KAYNAKÇA

a)Arşiv Kaynakları

- BOA, DH. UMVM., Dosya no:96, Gömlek no:25/3, 1 Mart 1336.
- BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no:52, Gömlek no:18, 20 Mart 1337.
- BOA, DH. İUM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-93, 9 Kanun-i Sani 1335.
- BOA, DH. MB. HPS-M., Dosya no:35, Gömlek no:71, 29 Teşrin-i evvel 1334.
- BOA, DH. MB. HPS-M., Dosya no:35, Gömlek no:71, 29 Teşrin-i Evvel 1334.
- BOA, DH. MKT., Dosya no:52, Gömlek no:41, 2 Nisan 1337.
- BOA, DH.UMVM., Dosya no:96, Gömlek no:25/1.
- BOA, DH. HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/4, 19 Teşrin-i Sani 1334.
- BOA, DH. İUM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7, 17 Teşrin-i Evvel 1334.
- BOA, DH. İ. UM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334.
- BOA, DH. İ. UM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334.
- BOA, DH. İ. UM., Dosya no:19-3, Gömlek no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334.
- BOA, DH. MB. HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/2, 11 Şubat 1334.
- BOA, DH. MB. HPS., Dosya no:79, Gömlek no:27/3, .19 Teşrin-i Sani 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-3, 31 Kanun-i Evvel 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-7, 2 Kanun-i Sani 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:20, 9 Kanun-i Sani 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-3, 31 Kanun-ı Evvel 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1229, Gömlek no:45-5, 8 Kanun-ı Evvel 1334.
- BOA, MF. MKT., Dosya no:1236, Gömlek no:89, 7 Kanun-i Evvel 1334.
- BOA, MKT. MHM. Dosya no:596, Gömlek no:3, 24 Nisan 1312.
- Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:2735, Dosya no:50, Fihrist no:001-80, 21 Ağustos 1334.
- Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:3499, Dosya no:26, Fihrist no:018, 22 Mart 1334.
- Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, Klasör no:5016, Dosya no:001, Fihrist no:21, 14 Eylül 1334.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH 2186-19-005-30.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH 3253-5A-001-08.
 Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH-2186-19-005-21.
 Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH-2186-19-005-21.
 Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, BDH 2186-19-005-30.
 PRO, FO 383/528,1918.
 PRO, WO 157/727,1 Mayıs 1918.
 PRO, WO 157/735, 10 Mayıs 1918.
 PRO, WO 157/726,1 Nisan 1918.
 PRO, WO 157/727, 1 Mayıs 1918.
 PRO, WO 157/729,1 Temmuz 1918.
 PRO, WO 157/729, 6 Temmuz 1918.
 PRO, WO 157/729, 1918.
 PRO, WO 157/730, 8 Ağustos 1918.
 PRO, WO 157/735, 10 Mayıs 1918.
 PRO, FO 157/727,13 Mayıs 1918.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi 21/43, 17 Mayıs 1332.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi 21/40, 27 Mart 1332.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi 73/143, 7 Ağustos 1334.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi 849/22, 1331.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:1134, Belge no:4, 18 Ağustos 1337.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:216, Belge no:13, 28 Aralık 1335.
 Türk Kızılayı (OHAC) Arşivi, Kutu no:570, Belge no:500, 6 Şubat 1338.

b)Gazeteler

Akşam Gazetesi, 22 Kanun-ı Evvel 1335
 Âti (İleri) Gazetesi, 28 Kanun-i evvel 1337
 Âti (İleri) Gazetesi, 13 Teşrin-i Sani 1337
 Âti (İleri) Gazetesi, 28 Kanun-ı Evvel 1337
 Âti (İleri), 14 Temmuz 1334
 Âti (İleri), 18 Teşrin-i Sani 1336
 Âti (İleri) Gazetesi,28 Kanun-ı Evvel 1335

Sabah Gazetesi, 28 Kanun-ı Evvel 1334

Önder Ergönül, “İspanyol Gribi Türkiye’yi Vurdu mu ?”, **Radikal**, (Çevrimiçi),
http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=7863, 6 Ocak 2008

c)Tezler

Adams, David Lynn, **Putting Pandemics in Perspective England and The Flu 1889-1918**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2008.

Blakely, Debra Ellen Menconi, **Mass Mediated Disease: A Case Study Analysis of News Reporting of Three Influenza Pandemics and Public Health Policy**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2002.

Becker, Helmut, **I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1983.

Hot, İnci, **Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi, 2001.

Talbert, Joseph Allen, **The French Experience of Pandemic Influenza During The Great War**, Michigan, UMI Dissertation Services, 2001.

Lüleci, Abdullah, **İşgal İstanbul’unda Salgın Hastalıklar (1918–1922)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Markle, Katherine, **Influenza Pandemics of the Twentieth Century: An Analysis of Their Chinese Origin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Viyana Üniversitesi, 2010.

Uçar, Muharrem, **Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010.

Dağlar, Oya, “**War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire from the Balkan Wars through the Great War**” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2004.

d)Makaleler

Arda, Berna ve Ahmet Acıduman, “Türk’ün H1N1’le İlk İmtihanı:1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü”, **Klinik Gelişim**, C.23, S.3, s.28-35

Atenstaedt, R.L., “The Response to the Trench Diseases in World War I”, **Public Health**, S. 121, Ağustos 2007, s. 634-639 .

Azizi, Mohammed Hossein, Ghanbar Ali Raees Jalali ve Farzaneh Azizi, “History Of The 1918 Spanish Influenza Pandemic and Its Impact on Iran”, **Archives of Iranian Medicine**, C.3, S.3, Mayıs 2010.

Barry, John M., “The Site of Origin of the 1918 Influenza Pandemic and Its Public Health Implications”, **Journal of Translational Medicine**, C.2, S.23, 2004.

Byerly, Carol R., **The US Military and Influenza Pandemic of 1918-1919**, Public Health Report, Supplement, C.125, S.3, 2010, s.82-91.

Cheng, K.F. ve P. C. Leung, “What Happened in China During the 1918 Influenza Pandemic”, **International Journal of Infectious Diseases**, S. 11, 2007, s.360-364.

Çıpa, H. Erdem, “ McNeill’in Salgınlar ve Halkları Üzerine Düşünceler”,**Toplumsal Tarih**, C.4, S.22, Ekim 1995, s.17-22.

Demirhan Erdemir, Ayşegül ve Öztan Öncel, “A Famous Turkish Physician from Military Medical School: Dr. Refik Saydam and His Public Health Works”, **Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine**, S.5, 2005, s.47-53.

Drolet, Godias J., “World War I and Tuberculosis”, **American Journal of Public Health**, S.35, 1945, s.689-697.

Emecen, Feridun M., **Yavuz Sultan Selim**, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010.

Ergönül, Önder, “Enfeksiyon Hastalıkları Epidemiyolojisi”, **İstanbul Üniversitesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyum**, S. 60, Ocak 2008, s.31-41.

- Erkoreka, Anton, “Origins of Spanish Influenza Pandemic (1918-1920) and Its Relation to The First World War”, **Journal of Molecular and Genetic Medicine**, Aralık, C.3, S.2, 2009, s. 190-194.
- Erkoreka, Anton, “The Spanish Influenza Pandemic in Occidental Europe (1918-1920) and Victim Age” **Influenza and Other Respiratory Viruses**, S.4, 2010, s.81-89.
- Erler, Mehmet Yavuz, “XIX Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, **Türkler Ansilopedisi**, Ankara, 2002, C.13.
- Fraco-Parades, Carlos v.d., “The First Influenza Pandemic in the New Millennium: Lessons Learned Hitherto for Current Control Efforts and Overall Pandemic Preparedness” **Journal of Immune Based Therapies and Vaccines**, C.7, S.2, Ağustos 2009.
- Garcia-Sastre, Adolfo ve Richard J. Whitley, “Lessons Learned from Reconstructing The 1918 Influenza Pandemic”, **The Journal of Infectious Diseases**, Supplement 2, S.194, 2006, s.127-132.
- Gökhan, İlyas, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2007, s.255-269.
- Hildreth, Martha L., “The Influenza Epidemic of 1918–1919 in France: Contemporary Concepts of Aetiology, Therapy, and Prevention”, **Social History of Medicine**, C.4, S. 2,1991, s.277-294.
- Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.1, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Laver, Graeme ve Elspeth Garman, “Pandemic Influenza:Its Origin and Control” **Microbes and Infection**, 2002, S.4, s.1309-1316.
- Loeb, Lori, “Beating the Flu: Orthodox Commercial Responses to Influenza in Britain, 1889-1919”, **Social History of Medicine** C.18, S.2, Ağustos 2005, s. 203-224.
- Öztürk, Recep, “1918-1919 Pandemisi”, **İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, S. 20, 1989, s.479-484

- Patterson, K. David ve Gerald F. Pyle, "The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic", **Bulletin of the History of Medicine**, C.65, S.4, 1991, s.4-21.
- Patterson, K. David, "Typhus and Its Control in Russia", **Medical History**, S.37, 1993, s.361-381.
- Perrin, Paul C. v.d., "Preparing For an Influenza Pandemic:Mental Health Considerations" **Prehospital and Disaster Medicine**, C.24, S.3, Mayıs Haziran 2009, s.223-230.
- Potter, C.W., "A History of Influenza", **Journal of Applied Microbiology**, S.8, 2001, s.572-579.
- Reid, A.H. ve J. K. Taubenberger, "The Origin of the 1918 Pandemic Influenza Virus: A Continuing Enigma", **Journal of General Virology**, C. 84, S. 9, 2003, s.2285-2292.
- Rice, Geoffrey W. ve Edwina Palmer, "Pandemic Influenza in Japan 1918-19:Mortality Patterns and Official Responses", **Journal of Japanese Studies**, C.19, S.2, 1993, s.389-420.
- Schamiloglu, Uli, "Altın Ordu", **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-ı Sani 1338.
- Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-ı Sani 1338.
- Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-ı Sani 1338.
- Sıhhiye Mecmuası, S.13, Kanun-i Sani 1338.
- Taubenberger, Jeffrey K., Ann H. Reid ve Thomas G. Fanning, "The 1918 Influenza Virus:A Killer Comes into View", **Virology**, S. 274, 2000, s.241-245.
- Temel, Mehmet, "I. Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.3, S. 8, 1998, s.329-348.
- Toprak, Zafer, "Nüfus; Fetihden 1950'ye", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, İstanbul, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, Cilt:6.
- Tuna, Gülgün, "Uluslararası Örgütler ve Çevre", **Doğu Batı Dergisi**, S. 24, 2003, s.257-272.

- Muharrem Uçar ve Adnan Ataç, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Sağlı kDurumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi”, **Bilim ve Ütopya**, S. 148, 2006, s.50-56.
- Ulu, Cafer, “Savaş Zamanı Osmanlı Sağlık Politikası”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.42, s.94-97.
- Weinberg, M., “Die Grippeepidemie Von Oktober bis Dezember in Der Turkei”, **Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene**, S.23, Ek 4, 1919, s.186-196.
- Weinberg, M., “Malaria and Grippe”, **Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene**, S.4, Ek 4, 1919, s.176-185.
- Zachary Peschke, “The Impact of the Black Death”, **ESSAI**, C.5, S.1, s.111-114
- e)Kitaplar**
- Aaronsohn, Alexander, **Türk Ordusuyla Filistin’de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2003.
- Akçiçek, Eren, **Atatürk’ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü**, İzmir, Güven Kitabevi, 2005.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.
- Barry, John M., **The Great Influenza:The Story of the Deadliest Pandemic in History**, New York, Penguin, 2005.
- Beyoğlu, Süleyman, “Tam Bağımsızlığa Giden Yol”, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, Pegem Yayıncılık, Ed. Cemil Öztürk, 2005.
- Bollet, Alfred J., **Plagues and Poxes: The Impact of Human History on Human Disease**, New York, Demos Medical Publishing, 2004.
- Bulliet, Richard W. v.d., **The Earth and Its Peoples:A Global History**, C.2, Boston, Wadsworth Cengage Learning, 2011.
- Burnham, John C., **What is Medical History**, Cambridge, Polity Press, 2005.
- Byerly, Carol R., **Fever of War: The Influenza Epidemic in the US Army During World War I**, New York, New York University Press, 2005.

- Carmichael, Ann G., “Leprosy”, **The Cambridge World History of Human Diseases**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, Hzl. Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Cliff, Andrew, Peter Hoggett ve Matthew Smallman-Raynor, **World Atlas of Epidemic Diseases**, London, Arnold Publishers, 2003.
- Crawford, Dorothy, **Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History**, 1. Baskı, New York, Oxford University Press, 2007.
- Criss, Nur Bilge, **İşgal Altında İstanbul 1918–1923**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Crosby Alfred W., “The Pandemic of 1918”, **Influenza in America 1918-1976: History, Science and Politics**, Ed. June E. Osborn, Prodist, New York 1977.
- Crosby, Alfred W., **America’s Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918**, New York, Cambridge University Press, 1989.
- Crosby, Alfred W., “Influenza” **The Cambridge World History of Human Diseases**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Çalışlar, İzzeddin, **On Yıllık Savaş**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Diamond, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev. Ülker İnce, Ankara, TÜBİTAK, 2010.
- Erickson, Edward, **Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Gabriel, Richard A. ve Karen S. Metz, **A History of Military Medicine**, C.2, New York, Greenwood Press, 1992.
- Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2011.
- Harden, Victoria A., “Trench Fever”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

- Harrison, Mark, **Disease and Modern World:1500 to the Present Day**, Cambridge, Polity Press, 2004.
- Hays, J. N., **Epidemics and Pandemics,Their Impacts on Human History**, California, ABC-CLIO, 2005.
- Hikmet, Nazım, **Kuvâyı Milliye: Şiirler 3**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Honigsbaum, Mark, **Living With Enza: The Forgotten Story of Britain and The Great Flu Pandemic of 1918**, New York, Palgrave MacMillan, 2009.
- Hudson, Robert P., **Disease and Its Control: The Shaping of Modern Thought**, Connecticut, Greenwood Press, 1983.
- İnalçık, Halil, “Tarihi İstatistikler Dizisi İçin Sunuş”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927**, Hzl. Cem Behar, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (Türkiye İstatistik Kurumu), 2011.
- Johnson, Niall P.A.S. ve Juergen Mueller, “Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 Spanish Influenza Pandemic”, **Bulletin of History of Medicine**, C.76, S.1, 2002.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.
- Keyder, Çağlar, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünya’da Türkiye**, Ed. Reşat Kasaba, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Kılıç, Orhan, **Eski Çağdan Yakın Çağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar**, Elazığ, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Kınal, Füzuran, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK Yayınevi, 1991.
- Kipple, Kenneth, **Cambridge History of Medicine**, Ed. Roy Porter, New York, Cambridge University Press, 2006.
- Kishlansky, Mark, Patrick Geary ve Patricia O’Brien, **Civilization in the West**, New York, Pearson Education, 2006.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit**, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1985.
- Kolata, Gina, **Flu:The Story of The Great Influenza Pandemic of 1918 and The Search For The Virus That Caused It**, London, Palgrave MacMillan, 2000.

- Kuhn, Thomas S., “Paradigms of Scientific Evolution”, **The American Philosopher**, Ed. Giovanna Borradori, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
- Kupperberg, Paul, **The Influenza Pandemic of 1918-1919**, New York, Chelsea House Publishers, 2008.
- Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, İstanbul, Altın Kitaplar, 2010.
- Löwy, Ilana “Comment:Influenza and Historians:A Difficult Past”, **Influenza and Public Health: Learning from Past Pandemics**, Ed.Tamara Giles-Vernick, Susan Craddock, Jennifer Gunn, London, Earthscan, 2010.
- Ludendorff, Erich, **My War Memories:1914-1918**, Londra, Hutchinson & Co., 1919.
- Macar, Oya Dağlar **Balkan Savaşları’nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri**, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2010.
- Macpherson, W.G. v.d., **Medical Services Disease of the War**, Londra, Stationery Office, 1922, (Erişim)
<http://www.archive.org/details/medicalservicesd01macpuoft>, 17 Eylül 2011.
- McDonald, Peter, **Oxford Dictionary of Medical Quotations**, New York, Oxford University Press, 2004.
- McNeill, William, **Dünya Tarihi**, Alaeddin Şenel, Ankara, İmge Yayınevi, 2005.
- McNeill, William, **Plagues and Peoples**, Penguin Books, New York 1994.
- Memiş, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2009.
- Mulligan, William, **The Origins of the First World War**, New York, Cambridge University Press 2010.
- Nikiforuk, Andrew, **Mahşerin Dördüncü Ahtısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, Çev. Selahattin Erkanlı İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Noyan, Abdülkadir, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım**, Ankara, Son Havadis Matbaası, 1956.
- Nutton, Vivian, “The Rise of Medicine” **The Cambridge History of Medicine**, Ed. Roy Porter, New York, Cambridge University Press, 2006.
- O’Keefe, Betty ve Ian Macdonald, **Dr. Fred and The Spanish Lady: Fighting The Killer Flu**, Surrey, Heritage House, 2004.

- Oldstone, Michael B.A. **Viruses, Plagues and History**, New York, Oxford University Press, 2010.
- Özdemir, Hikmet, **Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914–1918**, Ankara, TTK Yayınevi, 2005.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi:1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Patterson, K. David, “Bacillary Dysntery”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Patterson, K. David, “Meningitis”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Patterson, K. David, **Pandemic Influenza: 1700-1900**, New Jersey, Rowman&Littlefield Publishers, 1986.
- Pettigrew, Eileen, **The Silent Enemy: Canada and The Deadly Flu of 1918**, Saskatchewan, Western Producer Praire Books, 1983.
- Pettit, Dorothy A. ve Janice Bailie, **A Cruel Wind: Pandemic Flu in America 1918-1920**, Tennessee, Timberlane Books, 2008.
- Phillips, Howard ve David Killingray, **The Spanish Influenza Pandemic 1918-19: New Perspectives**, New York, Routledge, 2003.
- Price-Smith, Andrew T., **Contagion and Chaos: Disease, Ecology, and National Security in the Era of Globalization**, Massachusetts, MIT Publishing, 2009.
- Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Quinn, Tom, **Flu: A Social History of Influenza**, London, New Holland, 2008.
- Ravenholt, R. T., “Tobaccosis”, **The Cambridge World History of Human Disease**, Ed. Kenneth Kipple, Cambridge Univesity Press, Cambridge, 2008.
- Roberts, J. M., **Avrupa Tarihi**, Çev. FethiAytuna, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2010.

- Sander, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Sharp, Mike, Ian Westwell ve John Westwood, **History of World War I**, C.1, New York, Marshall Covendish Corporation, 2002.
- Simavi, Lütfi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.
- Simkins, Peter, Geoffrey Jukes ve Michael Hickey, **The First World War: The War to End All Wars**, Oxford, Osprey Publishing, 2003.
- Smallman-Raynor, M. R. ve A.D. Cliff, **War Epidemics: An Historical Geography of Infectious Diseases in Military Conflict and Civil Strife 1850-2000**, New York, Oxford University Press, 2004.
- Smallman-Raynor, Matthew, Niall Johnson ve Andrew D. Cliff, "The Spatial Anatomoy of an Epidemic: Influenza in London and the County Boroughs of England and Wales 1918-1919", **The Transactions of the Institute of British Geographers**, C.27, S.4, 2002, s. 452-470.
- Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Otoman Empire and Modern Turkey**, C.2, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Stuart-Harris, C. H., "Influenza", **The History and Conquest of Common Diseases**, Ed. Walker R. Bett, Norman, University of Oklahoma Press, 1954.
- Sunata, İsmail Hakkı, **Gelibolu'dan Kafkaslara: I. Dünya Savaşı Anılarım**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Tomkins, Sandra, "The Failure of Expertise: Public Health Policy in Britain During the 1918-1919 Influenza Epidemic" **Social History of Medicine**, C.5, S. 3,1992.
- Tonguç, Faik, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Trumpener, Ulrich "Turkey's War", **The Oxford Illustrated History of the First World War**, Ed. Hew Strachan, New York, Oxford University Press, 1998.
- Waskey, Andrew J., **Encyclopedia of Global Health**, Ed.Youei Zhong, Los Angeles, SAGE Publications, 2008.
- Watts, Sheldon, **Epidemics and History:Disease, Power,and Imperialism**, New Haven, Yale University Press, 1999.

- White, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", **International Journal of Middle East Studies**, S.42, 2010.
- Williamson, Samuel R., "The Origins of the War", **The Oxford Illustrated History of the First World War**, Ed. Hew Strachan, New York, Oxford University Press, 1998.
- (Yalman), Ahmed Emin, **Turkey in the World War**, New Heaven, Yale University Press, 1930.
- Yengin, Sami, **Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü**, Hzl. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş, Ayşe Seven, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 2007.
- Youngerman, Barry, **Pandemic and Global Health**, New York, Infobase Publishing, 2008.
- Zürcher, Erik Jan **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)**, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

EKLER

EK 1: Amerika'da Grip Salgınına Karşı Hazırlanan Bir Afis

INFLUENZA

FREQUENTLY COMPLICATED WITH

PNEUMONIA

IS PREVALENT AT THIS TIME THROUGHOUT AMERICA.

THIS THEATRE IS CO-OPERATING WITH THE DEPARTMENT OF HEALTH.

YOU MUST DO THE SAMEIF YOU HAVE A COLD AND ARE COUGHING AND
SNEEZING. DO NOT ENTER THIS THEATRE**GO HOME AND GO TO BED UNTIL YOU ARE WELL**

Coughing, Sneezing or Spitting Will Not Be Permitted In The Theatre. In case you must cough or sneeze, do so in your own handkerchief, and if the Coughing or Sneezing Persists Leave The Theatre At Once.

This Theatre has agreed to co-operate with the Department Of Health in disseminating the truth about Influenza, and thus serve a great educational purpose.

**HELP US TO KEEP CHICAGO THE
HEALTHIEST CITY IN THE WORLD****JOHN DILL ROBERTSON****COMMISSIONER OF HEALTH**

EK 2: İspanya'da Grip Salgını Haber Veren El Sol Gazetesinin Mayıs 1918'de Grip Salgınından Bahseden Bir Sayısı

LOS PROYECTOS DE HACIENDA PUEDE NIVELARSE EL CAMBIO EXTERIOR CON POCO GASTO Y SIN CORRER AVENTURAS

El ministro de Hacienda, Sr. Villarza, ha presentado al Consejo de Ministros un proyecto de ley que permite nivelar el cambio exterior con poco gasto y sin correr aventuras. El proyecto consiste en que el Tesoro pague a los bancos el importe de las divisas que éstos necesitan para cubrir sus obligaciones con el extranjero, pero que el pago se haga a través de un fondo de garantía que se creará para este fin. De esta manera, el Tesoro no correrá el riesgo de verse obligado a pagar divisas si los bancos no las necesitan, y los bancos tendrán la garantía de que el Tesoro cubrirá sus obligaciones con el extranjero. El Sr. Villarza ha defendido este proyecto diciendo que es la única forma de nivelar el cambio exterior sin correr riesgos y sin gastar mucho dinero.

HORAS PERDIDAS

La responsabilidad de las pérdidas sufridas por el comercio español en el extranjero, sobre todo en el caso de los productos agrícolas, recae sobre el Estado. Esto se debe a que el comercio español no tiene la posibilidad de negociar directamente con el extranjero, sino que debe hacerlo a través de intermediarios que cobran comisiones y a veces hacen negocios a expensas del comercio español. El Sr. Villarza ha propuesto que el Estado pague a los comerciantes el importe de las pérdidas sufridas por ellos en el extranjero, para que así puedan negociar directamente con el extranjero y evitar las comisiones de los intermediarios.

LA ENFERMEDAD DE MODA SE EXTIENDE MÁS CADA DÍA

La enfermedad de moda que se ha extendido por toda España, especialmente en las grandes ciudades, es la gripe. Esta enfermedad se caracteriza por fiebre, dolor de cabeza, dolor de garganta y tos. En algunos casos puede ser mortal. El Sr. Villarza ha llamado la atención sobre esta enfermedad diciendo que es necesario tomar medidas para evitar su propagación. Estas medidas consisten en lavarse las manos con frecuencia, evitar el contacto con personas enfermas y usar mascarillas.

LOS SUBMARINOS ALEMANES

El "Villa de Söller", un submarino alemán, ha sido torpedeado por un submarino británico. Este submarino alemán estaba navegando por el Atlántico cuando fue atacado por un submarino británico que le lanzó un torpedo. El "Villa de Söller" resultó gravemente dañado y se vio obligado a abandonar el mar. Este hecho demuestra la efectividad de los submarinos británicos en la guerra submarina.

LOS SUCEOS DE AGOSTO LAS DENUNCIAS DE LOS DIPUTADOS SOCIALISTAS

Una Comisión del Tribunal Supremo informará acerca de ellos. Los sucesos de agosto de 1917, cuando se produjo un levantamiento de los soldados españoles, han sido denunciados por los diputados socialistas. Estos diputados han presentado una denuncia ante el Tribunal Supremo, pidiendo que se investigara a los responsables de estos sucesos. Una Comisión del Tribunal Supremo ha sido nombrada para investigar estos hechos y reportar sus conclusiones.

Restos de barcos

Se han encontrado restos de barcos naufragados en las costas de España. Estos restos consisten en fragmentos de madera, metal y otros objetos que pertenecieron a barcos que se hundieron en el mar. Los restos han sido encontrados por pescadores y turistas que visitan las costas de España.

El vapor noruego "Senatob", torpedeado

El vapor noruego "Senatob" ha sido torpedeado por un submarino alemán. Este vapor estaba navegando por el Atlántico cuando fue atacado por un submarino alemán que le lanzó un torpedo. El "Senatob" resultó gravemente dañado y se vio obligado a abandonar el mar.

El submarino de Santander

El submarino de Santander ha sido torpedeado por un submarino alemán. Este submarino estaba navegando por el Atlántico cuando fue atacado por un submarino alemán que le lanzó un torpedo. El submarino de Santander resultó gravemente dañado y se vio obligado a abandonar el mar.

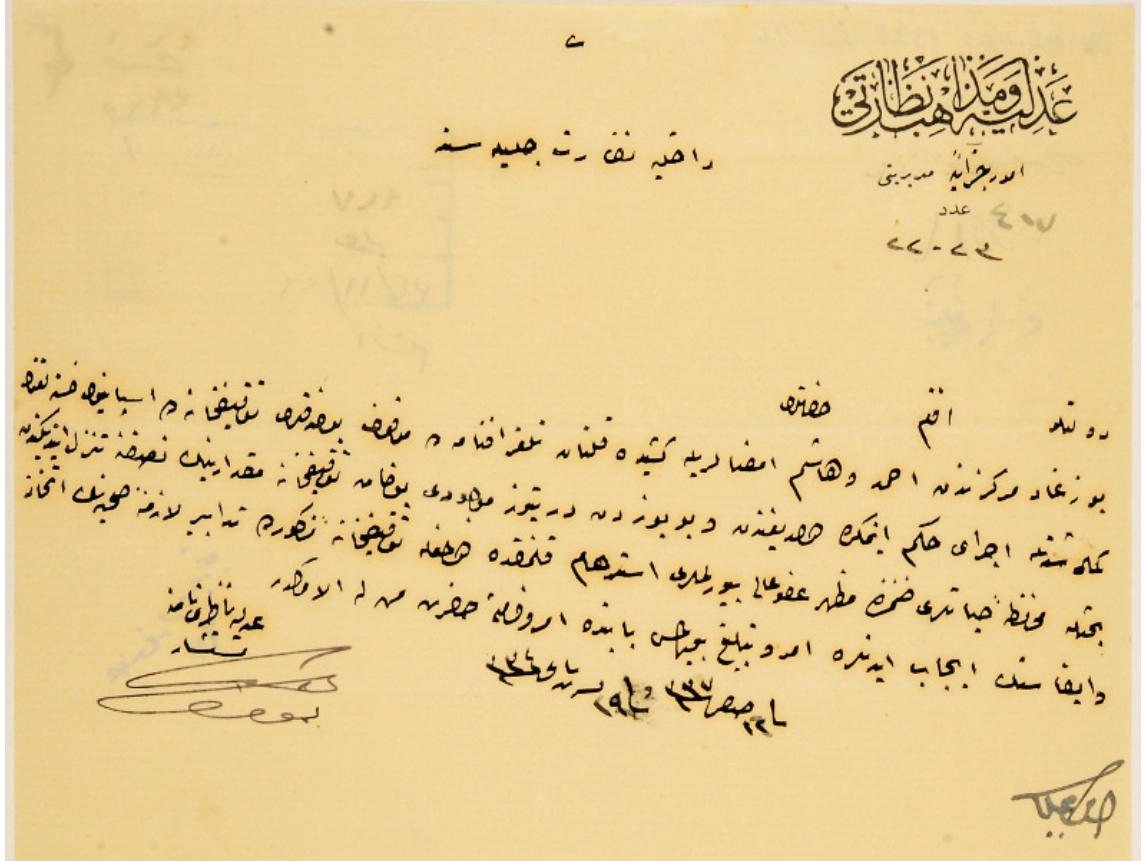
UN REO INDULTADO

Un reo condenado a prisión ha sido indultado por el Gobierno. Este reo había sido condenado a prisión por un delito que cometió hace algunos años. Sin embargo, el Gobierno ha decidido indultarlo como parte de una política de clemencia.

Ek 3: Amerika'nın Seattle Kentinde Gripten Korunmak İçin Maske Takan Polisler (John M. Barry, **The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History**, New York, Penguin, 2005)

Ek 4: Osmanlı Devleti'nde İspanyol Gribi (BOA, DH-MB. HPS, Dosya no:79, Gömlek no:27/4, 19 Teşrin-i Sani 1334)

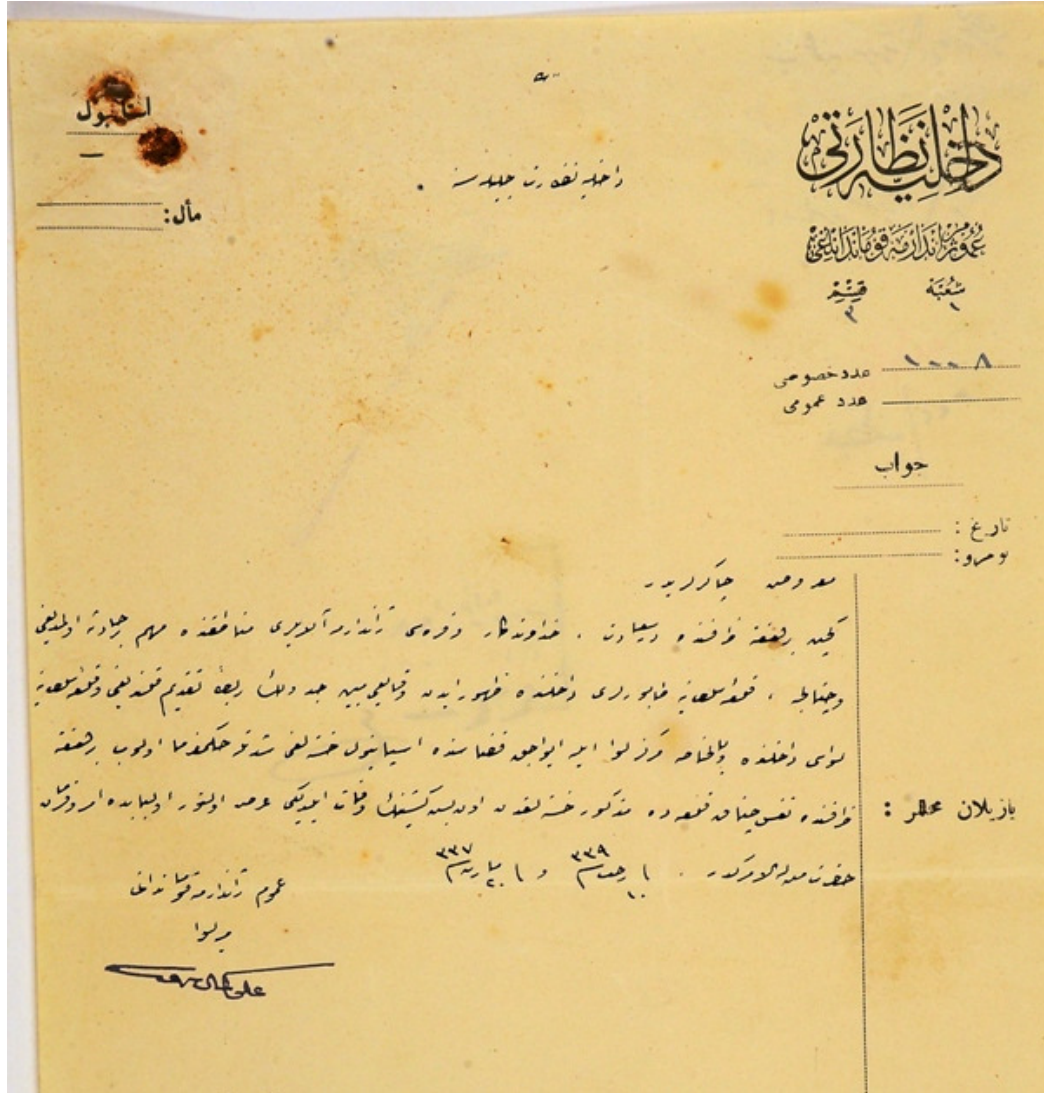

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Yozgad merkezinden Ahmed ve Haşim imzalarıyla keşide kılınan telgrafnamede mevkuf (tutuklu) buldukları tevkifhanede (hapisanede) İspanyol hastalığının kemal-i şiddetle icra-yı hükm etmekte (etkisini sürdürmekte) olduğundan ve bu yüzden dört yüz mevcudu bulunan tevkifhane miktarının nısfına (yarısına) tenezzül ettiğinden (indiğinden) bahsle muhafız-ı hayatları (hayatlarını koruma) zımında afv u ali (bağışlama) istirham kılınmakta (rica etmekte) olmakla tevkifhane mezkur tedabir-i lazıme-i sıhhiyenin (gereken sıhhi tedbirler) ittihaz ve ifasının icap edenlere emr u tebliğ buyrulması babında (hususunda) ol babda emr ü ferman hazret-i min lehül-emrindir.

Adliye Nazıra Namına

EK 5: Osmanlı Devleti'nde İspanyol Gribi (BOA, DH. EUM.AYŞ, Dosya no:52, Gömlek no:18, 20 Mart 1337)

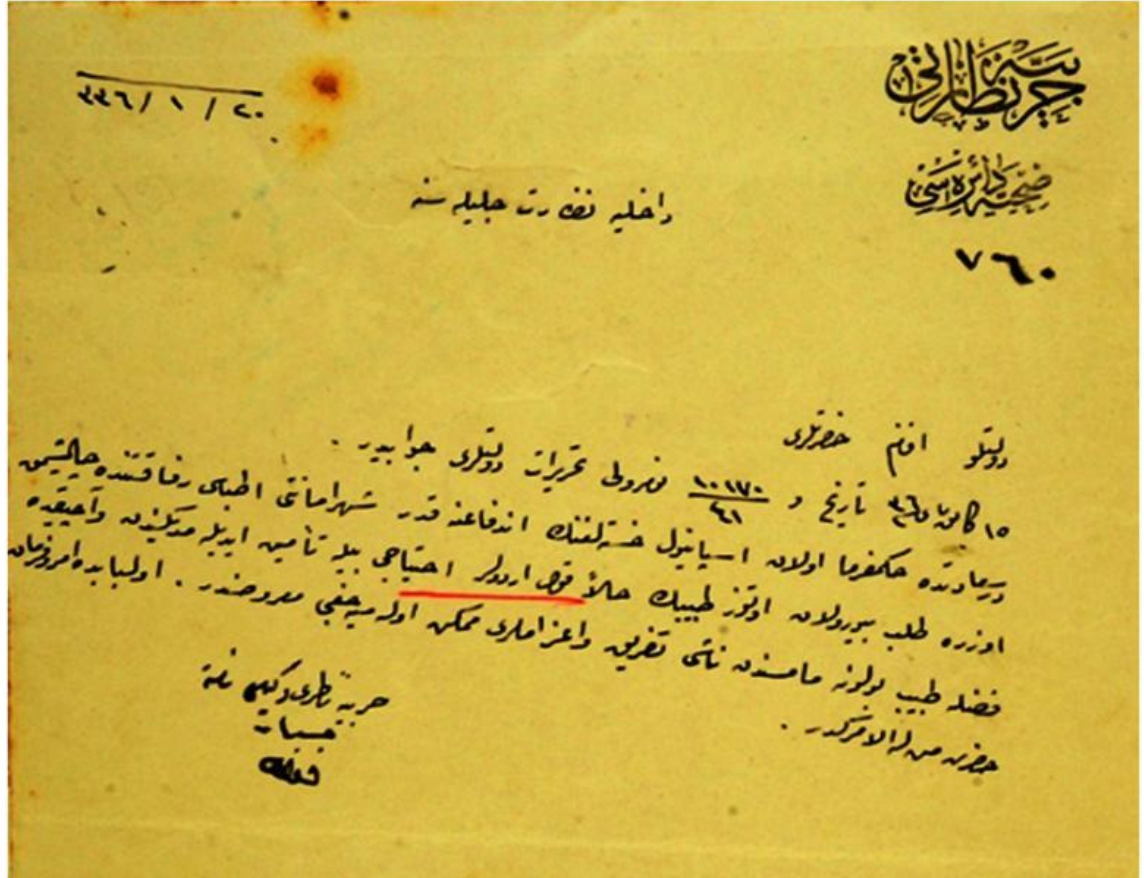
(Günümüz Türkçesiyle)

Dahiliye Nazaret-i Celilesine

Geçen bir hafta zarfında Dersaadet, Hüdavendigâr ve Karesi jandarma alayları menatakinda mühim bir hadise olmadığı ve Çatalca, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) taburları dahilinde zuhur eden ve vaka-yı mübeyyin (beyan edilen) cetvelin rabitan (ek olarak) takdim kılındığı ve Kale-i Sultaniye livası dahilinde ve bilhassa merkez liva ile Ayvacık kazasında İspanyol şiddetle hükferma olup bir hafta zarfında nefsi-i Çanakkale'de mezkur hastalıktan on beş vefat eylediği arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i min lehül-emrindir.

Umum jandarma kumandanı Mirliva Ali Kemal

EK 6: İstanbul'da İspanyol Gribi (BOA, DH. DMVM, Dosya no:96, Gömlek no:25/3, 1 Mart 1336)

(Günümüz Türkçesiyle)

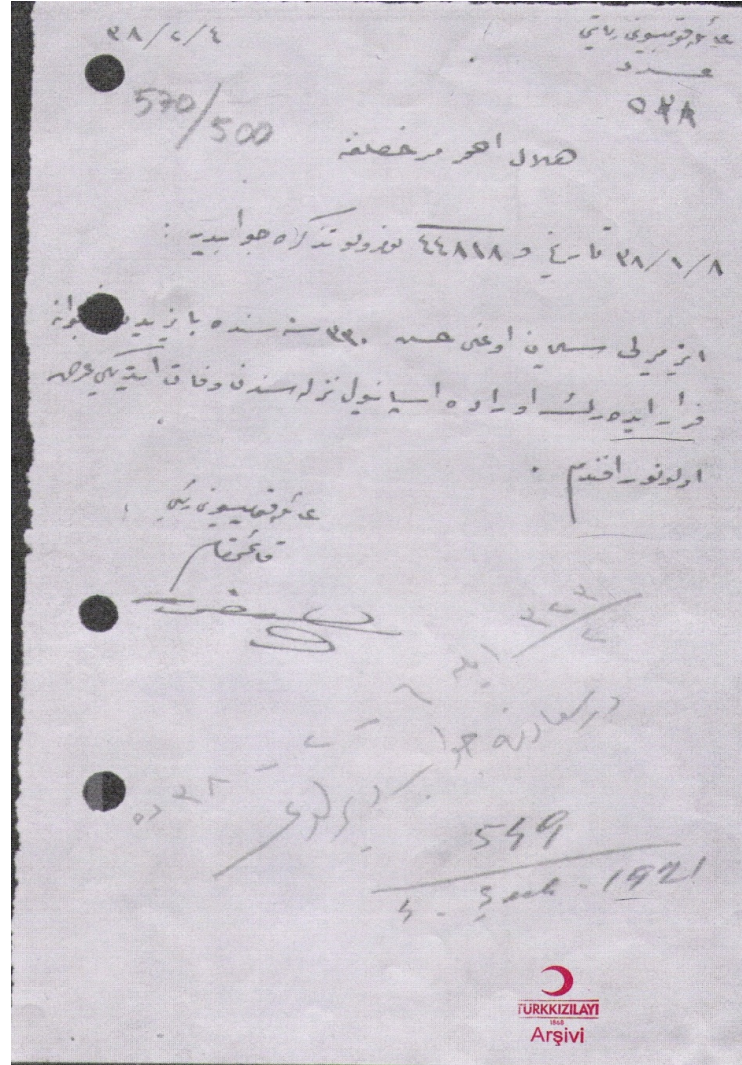
Dahiliye Nazaret-i Celilesine

15 Kanun-i Sani 1336 tarih ve 10170/41 numaralı tahrirat devletleri cevabıdır.

Dersaadet'te hükmferma (yaygın) olan İspanyol hastalığının indifana (ortadan kaldırılma) kadar şehremaneti etibbası refakatında çalışmak üzere talep buyrulan tabibin halen kolordular ihtiyacını bile temin edemediklerinden ve açıkta fazla tabib bulunamamasından naşi (dolayı) tefrik (ayırma) ve izamları (gönderme) mümkün olamayacağı maruzdur. Ol babda emr ü ferman hazret-i min lehül-emrindir.

Harbiye Nazırı Vekili Namına

Ek 7: Osmanlı Devleti'nde İspanyol Gribi (Türk Kızılayı Arşivi, Kutu no:570, Belge no:500, 4 Mart 1338

(Günümüz Türkçesiyle)

8/1/ 1338 tarih ve 44818 numaralı tezkere cevabıdır.

İzmirli Süleymanoğlu Hasan senesinde Bayezid-i Nahcivan'a firar ederek ve orada İspanyol nezlesinden vefat ettiği arz olunur efendim.

Aile Komisyonu Reisi

Kaymakam

EK 8: İngiliz İstihbarat Belgelerinde Grip Salgını (PRO WO 157/735)

SANITARY.

An Armenian deserter states that, at Damascus, in March, there was much eye disease among the troops. There were 50 cases of scurvy in the hospital to which he was admitted.

A Greek Medical Officer, prisoner of war, captured on March 25th, 1918, states that when he was employed in the hospital at Es Salt, at the end of February, heavy mortality was caused by (a) typhus, (b) dysentery, (c) general debility. In a hospital with a little over a thousand patients, the death rates from these causes were approximately as follows:—

- (a) 18 deaths out of 300 cases in 3 months.
- (b) 8—10 deaths daily for 3 months.
- (c) 12—20 deaths daily for 3 months.

Latterly, however, there had been an improvement, as milk, which had been unobtainable, was supplied, and deaths from (b) and (c) together only averaged five or six daily. Medicines and drugs were plentiful, but no cotton wool could be obtained.

A Syrian Medical Officer, prisoner of war, captured on April 30th, 1918, states that all drugs now come from Germany. There is still a plentiful supply of the following:—Quinine, asperine, bismuth, potassium permanganate, camphorated oil, chloride of mercury sublimate. Finer drugs are rare or lacking. A cotton factory in Damascus supplies plenty of good quality bandages, dressings, and cotton wool. There is a sufficiency of surgical instruments, all made in Germany.

Hospitals are inefficient owing to the lack of suitable and sufficient food for patients. Bad transport of patients also contributes to the high rate of mortality. Patients have wooden beds and good mattresses. The principal diseases are malaria (most frequent of all), dysentery, venereal (not allowed into hospital, but treated in the battalion), typhoid, paratyphoid, pneumonia, and tuberculosis. One case only of cholera occurred at Amman, about April 14th.

A Syrian Christian Medical Officer, captured on April 30th, 1918, gives the following account of health conditions at Damascus, where he was in April, and in the Lebanon:—

The chief cause of the poor state of public health is chronic starvation and its consequences. Typhus is endemic everywhere, but not so deadly as it used to be, as the microbe seems to have become attenuated. Cholera appeared in Beirut and Damascus two years ago, in the summer, but was soon got under. One case was reported in Amman about April 15th. Malaria in all its varieties is most prevalent everywhere. Dysentery is more common in Palestine than in the north. Tuberculosis is increasing from lack of physical resistance in the starving population. Smallpox is kept under by vaccination and such cases as occur are sporadic. Influenza is common on the sea coast and "three day fever" is also to be met with. Pneumonia, Pleurisy and Rheumatism are sporadic. Diphtheria and Typhoid are sporadic in general but Typhoid is endemic in Beirut. Venereal diseases make frightful ravages in Beirut and Damascus. Skin diseases of all sorts, especially scabies, are rampant owing to want of soap and new clothing, especially in the army and in the larger towns.

An Armenian Cadet Officer, captured on May 3rd, 1918, who left Constantinople on April 10th, states there was an outbreak of Typhus in the army and among the civil population during the last month he was there. The disease was still rife when he left. His company had 15 cases. The names of civilians who died were published daily in the newspapers. The death rate among civilians was 85 to 87 daily.

A Syrian Christian Medical Officer, captured May 1st, 1918, gives the following instances of the treatment of medical personnel in the Turkish Army:—

Doctors and Pharmacists are frequently marched to their posts under an armed guard. The last hospital formed at Es Salt was organised as follows. The Medical Officer in charge received orders to leave Damascus when he was ill in bed suffering from Pyuria. He objected, but by orders of the Principal Medical Officer, Lines of Communications at Damascus, he was carried in his night shirt to the District Commander on a stretcher, and was told that should he die, the orders were to send his body to Es Salt. He was then marched in his night-shirt to the station with a bayonet behind him.

EK 9: İngiliz İstihbarat Belgelerinde Grip Salgını (PRO FO 383/528)

164

and stare.

We have to cook our own food in fireplaces of loose stones, and have to wash in the open.

There is no English Doctor here and "Spanish Grippe" from which five British Officers and seven soldiers have just died in Yungad is very prevalent here."

P. O'Donoghue Captain..... Writes: ~~of~~ the five Officers and 7 soldiers who died at Yungad "Our people were confined to their houses and being very badly treated, naturally the disease spread very rapidly under this condition of close confinement. I should say the Commandant KIAZIM Bey is to blame very much. Of course the confinement was ordered by Stamboul and we all know it was in retaliation for 8 Officers who have made good their escape. Still when sickness broke out the Commandant should have used his discretion."

XVII. In reply to a Note of the British Government of the ^{complainings} mortality among the British prisoners of War in Turkey. The Turkish Government replied that they did not consider the mortality such as to justify complaint. In view of the fact that Turkey does not possess the resources and means of transport which exist in England to this the British Government replied "that it is the duty of every belligerent Government to clothe and feed properly the prisoners of war in their hands, and that, if through circumstances beyond their control they are unable to do so, their proper course would be to release the prisoners."

The Turkish Government never tried to feed properly her prisoners. But for the help given by the British Government and the food sent by friends - it is safe to say - very few would have lived through. This was not because there was no food. There was plenty of food.

It is true that it was not

ÖZ GEÇMİŞ

25.01.1985 yılında Adıyaman merkezde doğdu. İlk öğrenimini Karacaoğlan İlköğretim okulunda ve liseyi de Adıyaman Atatürk Lisesi'nde bitirdi. Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Tarih Bölümünde tamaladı.2012 yılının başında Yüksek Lisans eğitimini Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında bitirdi.